

9.441.1

ИСТОРИЈА

ЦАРА

СТЕВАНА ДУШАНА

НАПИСАО

Д-р ВЛАДИМИР НИКОЛИЋ-ЗЕМУНСКИ

БИВШИ ЧЛАН ПАРЛАМЕНТА

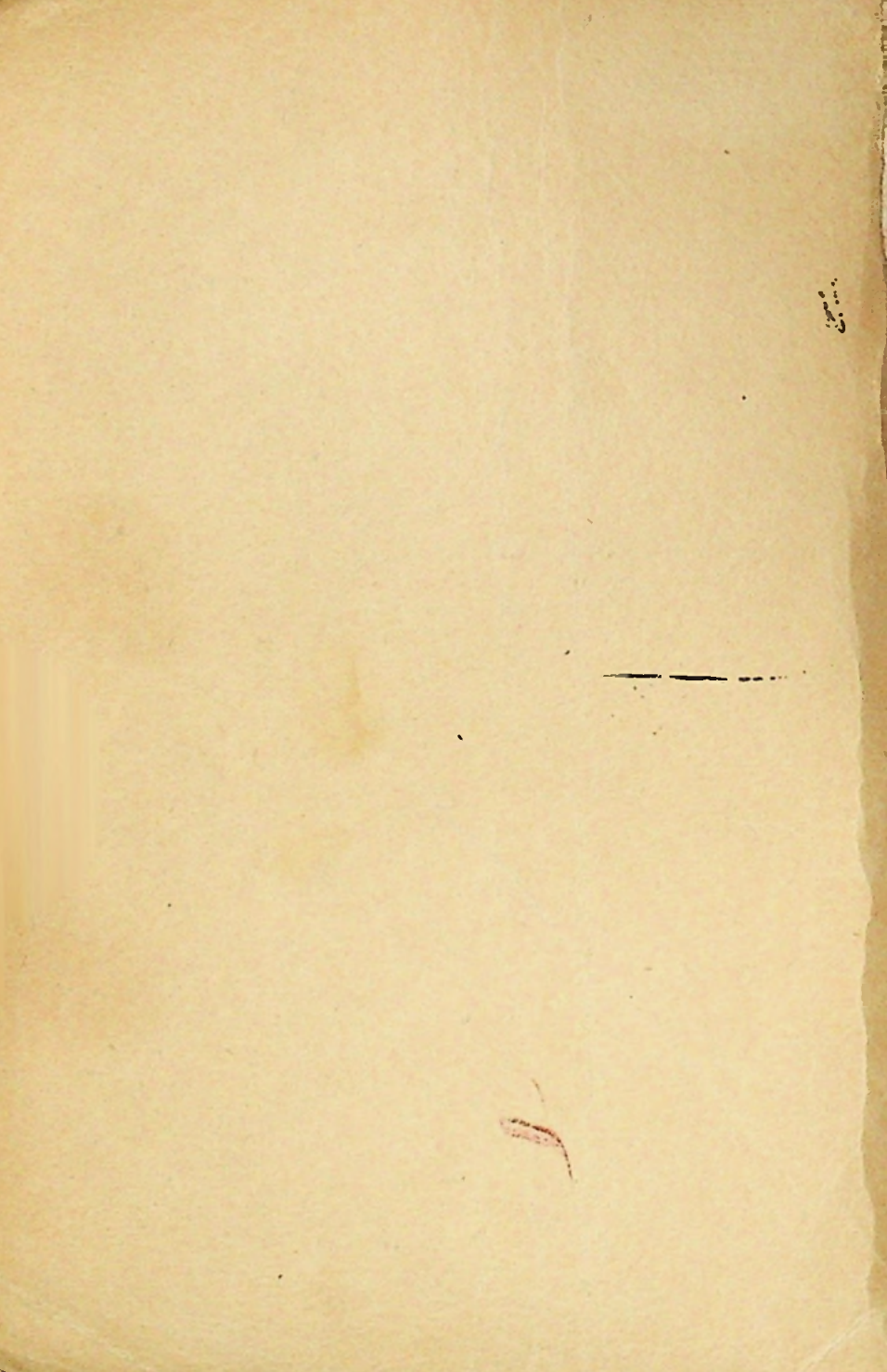

ИЗДАЊЕ

ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА

»НАРОДНА ПРОСВЕТА«

БЕОГРАД • ПРИЗРЕНСКА 6

8284

Презиме

Зр. Микоев-Земляков В

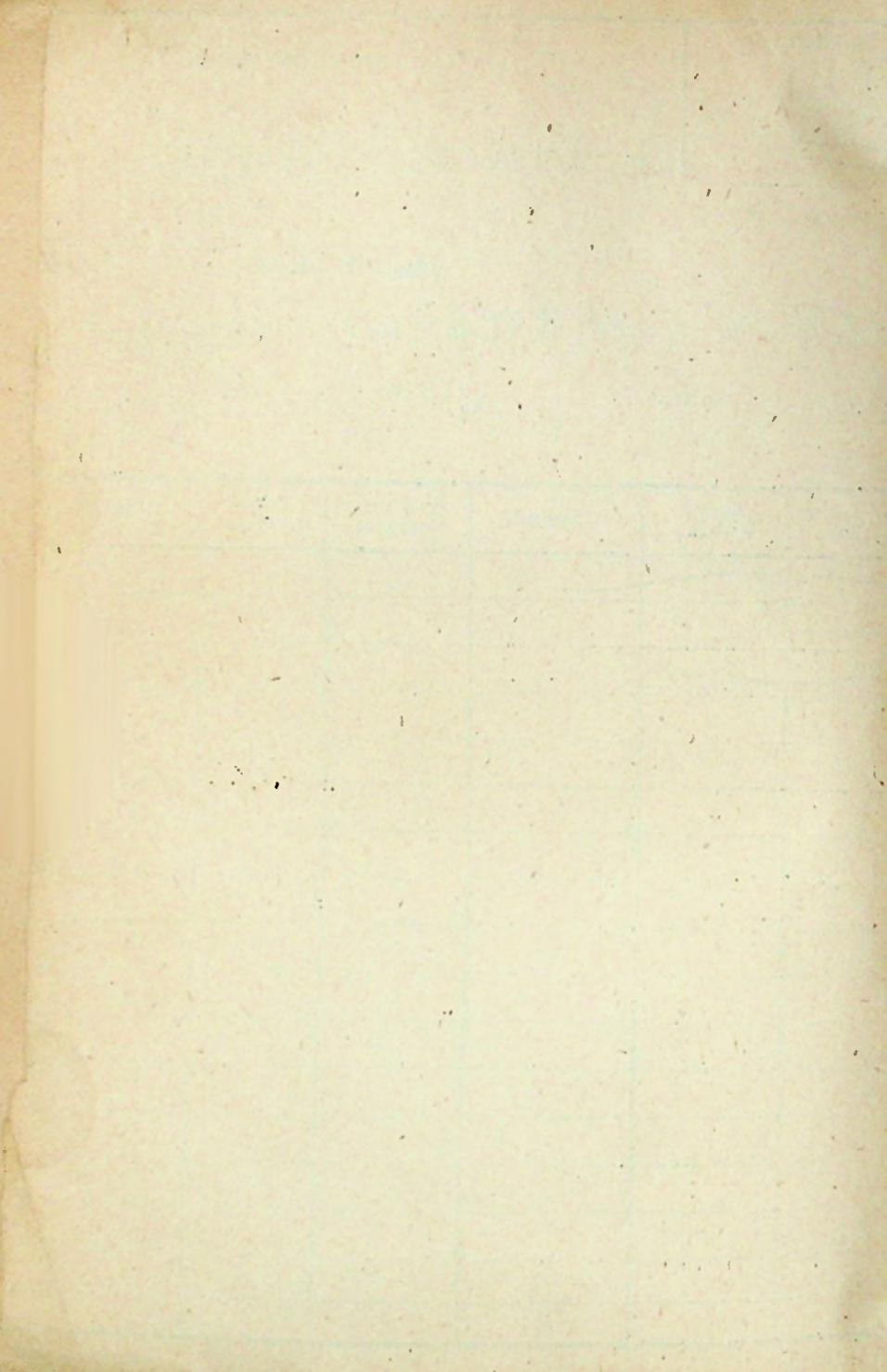
5. 497. i'

НАСЛОВ ДЕЛА

История царя Сисвана Зумана
Место и год. издања
Венздор 1928.

Место и год. издања

[illegible]

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

ИСТОРИЈА

ЦАРА

СТЕВАНА ДУШАНА

НАПИСАО
Д-р ВЛАДИМИР НИКОЛИЋ-ЗЕМУНСКИ
БИВШИ ЧЛАН ПАРЛАМЕНТА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 8284

Струка 9.497.1

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 5356

Одељење

Струка VIII
ИЗДАЊЕ

НАРОДНЕ ПРОСВЕТЕ

БЕОГРАД

1927

„МАКАРИЈЕ“ А. Д.
ЗЕМУН

СЕНИ

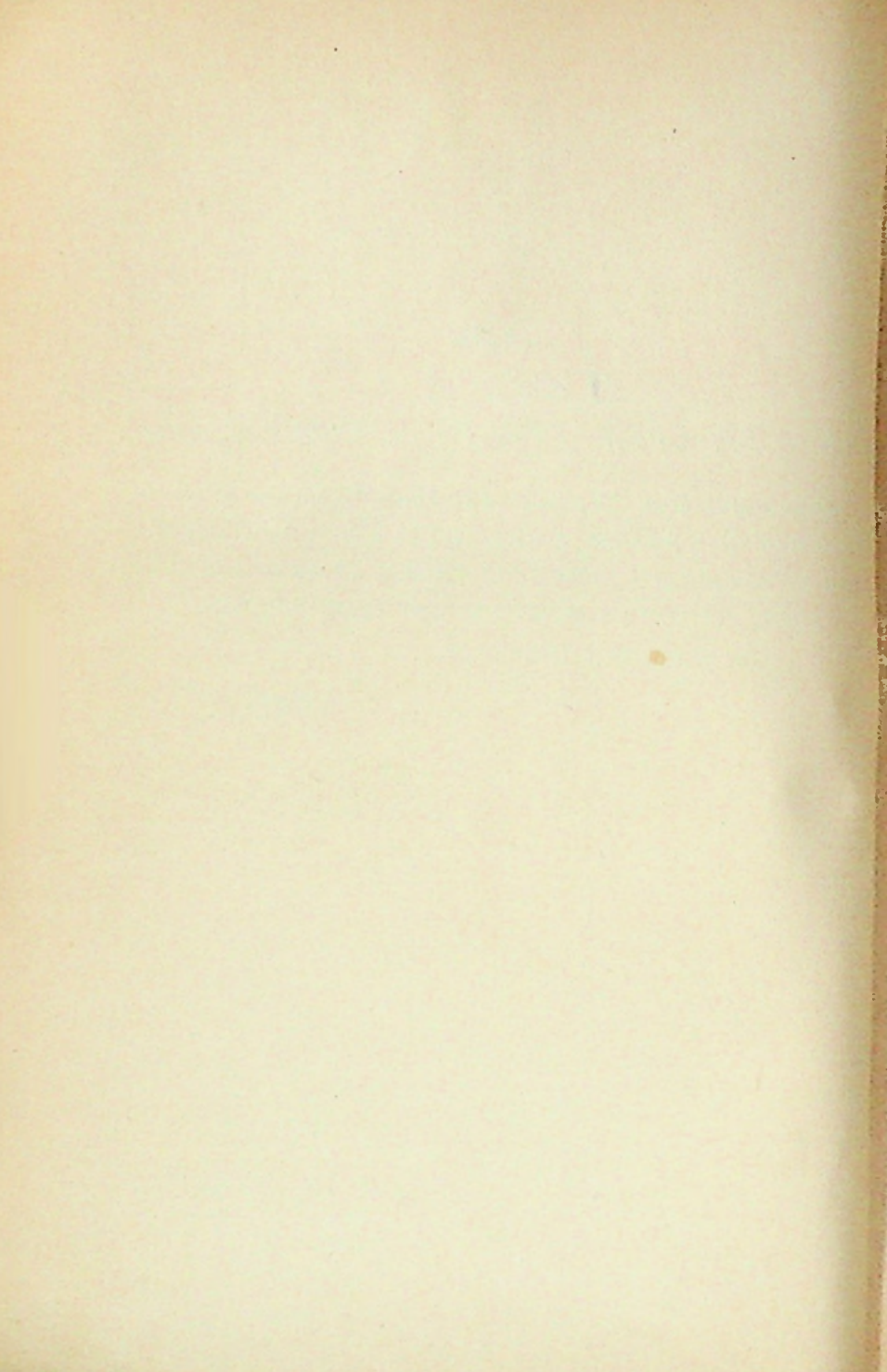
ПЕТРА I.

КРАЉА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА,

*владаоцу, који је први остварио државне идеје и
националне идеале српског цара Стевана Душана
и ујединио све српске земље као и по крви и језику
сродне народе до њега отуђене и растављене*

Посвећује ову историју

ПИСАЦ.

ПРЕДГОВОР И УВОД.

Ову историју Цара Стевана Душана није изазвала само књижевна потреба, него и политична и време у коме је написана *а нарочито у коме излази*. Једну посебну историју о Цару Стевану српска историја књижевности до данас нема. Има истина о њему и његовом добу и законодавном раду читава литература, али је све то уткано у општу историју српског народа у којој је Душаново доба само један одсек или уломак. Ко жели да позна овај најбољи део старе српске историје, мора да чита целу српску историју, да упозна његово доба и његов рад.

Међутим оно што је у нашој и страниј књижевности о Душану писано, данас мање више не може задовољити. Или је делимично застарело или се придржава старих гледишта или је у опште слабо и недовољно за наше доба, које баш данас треба свежији приказ. Само је врло мали број оних послова који могу задовољити данашњу потребу. Од тих су пак неки писани на страним језицима и према томе широј публици неприступачни, што се мора жалити. Зато је један синоптичан приказ, посебан од досадашњих, овог знаменитог одсека у вези с данашњим догађајима, велика потреба. *Та збили су се велике борбе и догађаји од 1912. до 1918.* баш на истом за Србе класичном земљишту и за исте идеје, на коме су водили исти српски владари борбу, који су предмет ове наше историје! Победим народ а никад побеђени идеали!

После оних великих догађаја године 1912. у којима је српски народ имао главног удела у изгону Турака из Европе и после оне велике победе над Бугарима 1913. на Брегалници, сасвим је наравно, да је Српска национална свест и самопоуздање нарастло. Тај потенцирани менталитет имао је великог удела и у победама које су извојеване 1914. и 1915. над Аустро-Угарском, када је

овај, колико велик и силан, толико исто и непомирљив непријатељ српског народа тако поражен да су ти његови порази били један од узрока његове пропасти 1918. као оно победе од 1912. на пропасти Турске. Победити Турке, Бугаре, Аустрију и Маџаре, то су били успеси, који би занели сваки народ па су они морали и Србе занети и ако су велике ратничке врлине биле особине српског народа и пре тога кроз целу његову немирну, загонетну и јединствену прошлост. Који је то народ у историји, који је толико пута у катастрофама пропадао и опет у катастрофама васкрсавао и рађао се?

Нема сумње, ми смо ту народну страну наше душе попели и развили до највећег ступња и ступили у нову фазу наше историје, пошто смо на себе свратили пажњу свих народа и задивили цели свет. Но то није било ништа необично. Када су сви народи под Турцима на Балкану још у почетку XIX. века били или робље или живели само у сну, ми смо се већ у овом одсеку, дигли на Турску на оружје и борили се пуних 9 година. У том одсеку извојевали смо велике победе и издржали крваву борбу док нисмо најпосле 1813. доживили своју трећу пропаст. И онда се свет дивно храбрати српског народа и признао му првенство пред осталим балканским народима, који у храбрости и јунаштву стоје испред многих других европских народа. Та наша борба донела нам је васкрсе старе и стварање нове државе.

Сада, пошто смо извојевали важно место у кругу европских народа и примили у своје коло остале по крви и по пореклу сродне не мање одличне народе, који су као и ми вековима били подчињени, наступило је доба културног рада и прегнућа, које после сваке велике борбе долази и њему је ова наша историја посвећена. Нашим успесима одговара тежња, да сада у књижевности *учинимо осерт на наша велика дела из прошлости, те прикажемо своје подвиге и људе који су их извели осталом свету: а понајпре нашим савременицима на онда и потомцима.* Да се види, до ког доба допиру почетци наше данашње снаге и да се разабере, како смо поред великих националних мапа и недостатака имали у прошлом добу и великих владара, тежња, идеја и идеала и докле они допиру на Балкану, на коме се одигра-

вала судбина и историја наша и многих народа старог доба и средњег века.

То је задаћа историје, која скупља и прибира прошло, врши прехисторичка ископавања, отвара често саркофаге и разгледа гробове не само фараона и краљева, појединаца и фамилија, него и целих народа. У њима се често пути много више налази него у кућама и дворовима живих људи док у нашим јуначким песмама има по који пут више историје него поезије. Жсља за сазнање своје прошлости, шта смо били и шта смо сада, увек је била свежа и узвишена. Она допире до почетка човечанства и трајаће до његовог краја. Она је управо почетак човечанске културе и ишла је пред њом. Њу налазимо у свима временима и свима ступњевима културе.

И за нас је сада време да у миру разгледамо целу своју бурну историју и да, у колико то иде, дамо себи рачуна о свему оном што смо од првог почетка до данас, било рђаво било добро, свестно или несвестно урадили. Код народа као и код људи има, како се држи, још врло слабо испитаних закона подвести, који их гоне да врше дела, без да су увек о мотивима истих са свим на чисто. Така је код многих историја. Испитати их тешка је ствар за историка, који неће само да приповеда него и да истражује. А то је дужност сваког народа као што је и сваког човека па је дужност и његове историје. И ту се српски историчар мора нарочито задржати код још довољно *неиспитане историје цара Стевана Душана, у коме је геније српског народа и супериоритет српске расе над осталим народима Балкана са свима мапама и врлинама у једнакој мери отискан*. Његов је одсек најкарактеристичнији у целој нашој прошлости. Од њега је до нас дошло много тежња и идеја, пренашаних од једне на другу генерацију. Све што је радио, да богме, није било увек добро али што је било добро, живи и данас међу нами. Између оног доба и нашег постоји континуитет, прекинут само ропством под Турцима али увек, у жељи да наставимо где смо у XIV. веку престали, непрекинут. Наш народ имао је за сваку епоху и сваки период своју историју али по кад што се једна идеја пробија кроз векове да најпосле настави онде где је постала. То вреди за идеје Душановог доба. *Њих испитати и утврдити задаћа је српске па и ове историје.*

Кроз нашу дугу историју провлачила се вечита и никад непрекидана тежња, да се скине сваки туђински јарам и да народ у своме кретању будеслободан. Од Косовске пропасти па до почетка XIX. века водила се велика борба против Турака без прекида. Никад није било ни добровољног одмора ни трајног примирја. Поред њих надошао је био од конца XVII. века још један други љути непријатељ, такођер силан и опасан. Више од 150 година тежила је свим средствима Аустрији, да српски народ води, па кад то није ишло, да га — покори. Али се он тој тежњи непрестано противио. И кад је зато после 1878. за њу било изгледа, цео се народ против тога једнодушно дигао. Познато је како су се касније после берлинског конгреса догађаји развили. *Из велике српске опозиције искочила је најпосле варница, која је запалила прво Балкан, па онда Европу и најпосле цели свет...*

Да ове никад не прекинуте тежње српског народа кроз векове разумемо, ваља нам за то посегнути у прошлост, која ће нам показати колико је између ње и садашњости било каузалне везе и како је *постојала и постоји једна историјна основна идеја за све појаве у народном животу*: жудња за својом државом и независност народа у њој. Она се провлачи кроз сва времена српске историје.

У тој љубави према својој земљи цела је српска историја. Српски народ живи куд и камо ближе природи и својој земљи него и један други народ на Балкану. Он воле своју прошлост и традицију и имена која је она сачувала. За њега су оне један део његове садашњости. Његове су старе народне песме царство његове душе. Народни су певачи код њега као и народни јунаци. И једни и други оживљују га и дају му правац за живот и рад у кући, у пољу, у природи, у књижевности, у уметности па и — политици. Дали то баш све и ваља. нећемо да расправљамо. Овде није ни место. И народи могу по кад што да живе од илузија као и појединци.

Ради те испреплетености није била лака задаћа написати један велики одсек из прошлости, слабо разрађен и доста мрачан због оскудице ваљаних извора за познавање водећих особа. У немогућности да протумачимо цело Неманићко доба ми смо упућени да прво проучавамо поједине одсеке и фрагменте у њему. Иза тога ће

тек изаћи, да је многа досадања истина сумњива на онда и неистина и тек ће иза тога доћи пуно сазнавање доба и израда праве историје. Ја сам зато морао одступити од обичног дескриптивног начина приказивања историје, који у осталом никада није одговарао моме индуктивном духу, укусу и гледишту како се историја пише и послужити се више разматрањем политичких побуда, људи оног доба, њихових тежња и народних циљева. Историја је велико позориште а не приповедка у којој више поједини раде него целина и у којој те који воде и њихове идеје треба јаче истакнути него рад масе, која исто као вође осећа али више слуша и извршује.

По ту је баш највише записало, јер су извори за старо доба оскудни и већином и непоуздани. Видимо велике покрете али не можемо увек да им дођемо у дно до мотива. Знамо особе али не можемо да им продремо у душу, јер не можемо увек да разаберемо зашто баш онако раде а не друкчије. По кадшто нема о њима чак ни *најобичнијег градива за контуру једног догађаја или особе а човек треба да приказе цео одсек са људима у њему*. Па буд је тих извора мало, буд су они непоуздани, слаби и једнострани, *туд у српској књижевности нема ни дела у којима би било оцене свих тих извора*. Остављено је сваком историчару мимо других тешкоћа, да о дотичном извору мисли како може и да им даде ону предност коју он сам за добро нађе.

Мимо ових недостатака и незгода извора долази пак још и тај, да су српски писци средњег века само црквени, да су њихова дела одређена само за црквену употребу и да своје јунаке прикажу у религиозној боји. Да се види, да су они служили само Богу и будућем животу, да су имали и земаљских и државних задатака то тек у другој линији долази. Нити карактеришу људе које описују, ни догађаје, ни доба нити имају хронологије, нити улазе у узроке оног што описују. Они су мешавина од богослова, моралисте, историчари, панегиричари, апологисте, дворски људи и мемоаристе. Писци нашег доба, који су се историјом средњег века бавили, стављајући на њих друге захтеве осим похвала и описивања чуда, често су довађали до очајања при читању Стевана Првовенчаног, Св. Саве, Доментијана, Архиепископа Данила, Пајсије и оних пре њих и иза њих,

да о старим писцима који су и по времену и по простору далеко од догађаја удаљени били и не говоримо.

При свему тому налази се у њима ипак много зрно, које је баш зато скупоцено, што је ретко. Историчар не сме се ограничавати само на оно што је несумњиво, неспорно и утврђено. И у недостатцима, слабирим приказима и погрешној традицији има по која истина која за историчара вреди нована. Истичемо Доментијана и архиепископа Данила, нарочито потоњег о коме ће бити у самој историји више пута говора. Ни један од њих није историчар у том смислу речи али за догађаје којих је сведок био ипак је добро дошао. Можда чини изузетак мимо неких византијских извора, једини Кантакузин, каснији византијски цар Јован VI., који је био савременик Душанов и с њиме имао политичке и дипломатске везе. Он је оставио после себе мемоаре или боље рећи историју своје владавине. Али писци, који опијусу себе саме не могу да се искључе из историје, а описујући себе и своја дела немогу бити увек објективни. За то му је критика одрекла већу вероватност и као писцу и као цару и као историчару.

Ипак држим, да ће и овај мој *неподпуни изрезак од 60 година из српске историје, који обухваћа већим делом историју цара Стевана Душана*, бити довољан, да веже наше доба са његовим и да се утврди, да је колико је год од оног доба протекло времена и колико је год српски народ претурнио преко главе разних историјских фаза, у главном и у тежњама својима остао исти менталитетом у идеалима и аспирацијама. То је важна чињеница, која се не налази баш код свих народа и коју ваља подвући. То не значи, да српски народ кроз овај дуги низ од преко 700 година није претрпио на себи промене, које роштво, вековни додир с варварским Турцима, култура, време, суседство и општи развој и напредак Европе доноси. Али да је у карактеру, темпераменту, жељама, идеалима и анимацији остао у главном непромењен, проблем је који је још довољно неиспитан али вредан да се с обзиром на будућност у њега дубље уђе. Питање је само, *треба ли даље истим трагом ићи, или треба ли сада правац променути. ? ?*

На ово савремено питање теже је одговорити. Ја немам разлога нити као историчар, нити као политичар.

да на исто одговора дајем. И једно и друго нишло би преко моје надлежности и. оквира ове историје ма и у самом предговору и уводу у њу. Ја имам да истражујем прошлост српског народа а не и будућности његову која није ствар историчара. Питање, да ли је Душаново доба утицало на каснију историју српског народа, не може се друкчије него јасно одговорити али питање да ли је потребно да се увек истим путем иде којим је он ишао и даље, — то питање мора се оставити за сада на страну. Никад није било веће прилике, да се на једно историчко питање крив одговор даде, него баш данас. Цела Европа па с њом и српски народ ушли су у ново друштво и у сасвим нову епоху свог живота као оно што је било после реформације и великог француског преврата. Како ће и даље ићи то се уклања погледу савременика и садашњости, у коју треба с највећом опрезношћу улазити. *Нити су у овом великом препорођају, који је дошао после једне велике светске катастрофе, сви делови нашег народа једнако и активно суделовали, нити су сви у садашњу заједницу унели једнаки исторички капитал, нити су сви с једнаком вољом у ту заједницу ступили, нити су за догледно време у једнакој мери изгледили да ће се те неједнакости изједначити.*

Историјски је утврђена истина, да је српски народ течајем целе своје балканске и европске историје играо најважнију улогу у догађајима југоистока Европе, па и онда, *када га није било као политичке индивидуалности него само етничког појма.* У својој борби мењао је методе и вође али никад темперамент и душу. Под Немањинима био је на челу догађаја на Балкану, у ропству остао је непомирљив непријатељ Турака и од свих потчињених народа, први се дигао и ослободио од њих. Да богме да није он свугди почињао али од других притиснут, није гледао скршених руку шта они раде. Бранити своју екзистенцију није само ствар права него и природе. *Зато су све пертурбације на Балкану од средњег века па до нас, имале везе с његовим именом и ако их није он увек изазвао.* Ову улогу ваља нарочито подвући, да се људи могу користити науком Тукидида: Знати истину о прошлости то је предвидети за будућност.

Да при свем томе ова историја има смер да *данашње* друштво проведе кроз амбизе прошлих времена и уведе

у данашњи живот, тај се моменат мора нарочито истаћи. *Ми не пишемо ову историју за библиотеке него за жив народ.* Ми тражимо да се на Балкану не напуштају стара и одавно стечена права. То треба да буде принцип наше балканске политике садашњости и будућности. *Македонска политика краља Милутина, Стевана Дечанског Цара Стевана Душана и Вукашина морају бити основи и за будућа времена.* У тежњи да освоји Македонију, и да ју задржи, Душанова експанзивна политика наишла је на право земљиште на коме се с успехом и корисно могао борити. Никома није Македонија толико потребна била за живот колико старој српској држави па и данашњој. Ми смо ју у нашој дугој историји освојили под Душаном двапут целу а у XX. веку трипут. *Од нас су је после Марице отели Турци а ми ју опет 1912. од Турака ослободили а не Бугари.* Године 1918. извојевали смо ју и од Бугара. И под Неманићима и под Турцима цела Македонија подпадала је верски под *јурисдикцију пећске патријаршије.* За то дуго доба од више векова македонска црква није потпадала ни под васеленску патријаршију. Требали још штогод и више права? И ко их има? И данас лежи балканска равнотежа у Србији а не у Бугарској и Србија има право да изиђе на Средоземно море и да задржи освојену Македонију! Нико на Балкану не сме бити прејак и нико преслаб. То је био балкански интерес у средњем и то је интерес европски у XX. веку. Македонија је данас земља *полиглота* са српском женом, традицијом и животом у средњем веку, са грчком прошлотином у старом добу а ради равнотеже и будућности мора она остати српском. Македонија је економски проблем данашње државе првог реда. Вардар и вардарска долина прави су и једини пут да се дође у Солун и преко њега у Егејско и Средоземно море, *камо су тежили народи свих времена на српски.*

На овом пољу македонска политика краља Милутина, Стевана Дечанског, Цара Душана и краља Вукашина имају још и данас за нас актуалне вредности. Зато не смемо скидати очи са југа, Јадрана и Средоземног мора где су културе и цивилизације ницале и венуле а камо нас и данас воде наши велики трговачки интереси, наша државна и национална сигурност и наша — будућност.

У овој борби за осигурања ове три ствари подржава нас и данашња и прошла политика Бугара. Психологија њена на и бугарског народа ишла је увек у правцу да нам затвори Егеј и Средоземно море, што би само тако могло бити да Македонија постане Бугарском. Бугарска сматра ту земљу својом а она није бугарска, него грчка по прошлости а српска по нашој историји и по сигурности целог Балкана. Ми смо ју течајем наше историје пет пута освојили а шести пут нам ју признао версајски мир од 28. јуна 1919. на ком је цели земљин шар суделовао. Мир Европе одлучио је за нас. И ако је предпоставити, да ће бугарска политика и даље остати каква је до сад била, ми јој не смомо дати прилике да она иста остане. Против заједничког излаза на море пема нико ништа, против самог бугарског сав се српски народ мора дићи.

При свем том не треба се писцу ове историје пребацити да је ову историју ставио у службу политике, јер тога читалац неће нигде наћи. Ја сам историју онако написао, како ју је прошлост оставила у својим трагама и рушевинама, и како су је извори забележили. Да се на много места не слагах с мојим предходницима нека не изненађује и нека се не тумачи криво. У заосталим рушевинама нађох много чега што се данас не види а било је и великих момената и људи, које је традиција или увеличала или умањила. У тим контрастима задржати конач у рукама и не залутати, то је био мој посао. Да ли сам нашао право, то остављам историчкој критици, да она утврди. Ја нисам много чега од оног нашао, што се је сматрало као утврђено. Читатељи наћи ће све, с чиме се не могах сложити. Улоге краља Милутина и Стевана Дечанског друкчије су биле у српској историји него по данашњем схваћању. То исто важи и за цара Стевана Душана, који је био велик на престолу, већи ратник него законодавац, али који је ратовима мање успехе постигао него као легислатор. *И ако је он био највећа владалачка појава свих балканских народа средњег века*, ипак његова политика није увек била ни срећна ни разборита, а нарочито није била назида на трајним основима. *Требало је само петнаест година после његове смрти, па да пропадне велик део оног, што је на онако несигурном земљишту и са оноликим трудом и напором назидао а тридесет и четири године да нестану и успеси и цела*

држава. То је трагика свију освајача у историји, које гонили неки тајни нагон, да заборављају на кратковечност оног што раде и мисле само у напред, а не мисле и на доста.

Немањини и њихово доба знаменит су одсек наше историје свију времена; њихове су и заслуге и мане велике, њихово доба мутно, али су зато чвршћи темељи које су они за будућност положили и који су дошли до нас и ако је оно, што је изнад темеља било време сасвим порушило. Да богме, ми не смемо њихов рад пити мерити мерилом данашњег доба, пити тражити, да су оно урадили, што су радили владари XIX. и XX. века. Свако се време оцењује према себи самом, својим идејама и тежњама, успесима и недостатцима. И једних и других било је доста. Али њихове главне тежње и идеје одржале су се кроз *векове до данас и како ми тако и наши прадедови, прихватили су их у XVIII. и почетку XIX. века у једнакој мери као своје, када је изгледало, да је српско племе на Балкану за увек нестало из меморије осталог европског човечанства*. Велика времена даљина није ни мало сметала, шта више, она нас је инспирирала и дала нам правац до данас. Далека поколења о којима су народне песме сневале доживела су што пре толике генерације нису могле дочекати. Из њихових гробова ницале су нове, одпорне и истрајне као и пређашње. Тога баш у сваког народа нема. Показала се као велико *пророчанство она песма о ускрсу расе* која пропада а не умире и о сабљи у стени удареној да чека, да се народ из сна опет пробуди и дигне . . . У томе лежи снага тих идеја, што су дејствовале кроз тако велику дужину времена и што смо и ми сами прегнули да њихове идеје и аспирације поново у живот приведемо и остваримо. Оне одговарају нашој души и с њоме су прирастле. Наше је доба продужење наше прошлости.

Ми ове мисли овде можда и ненадлежно истичемо у овом уводу зато, да њима дамо сигнатуру целој овој нашој историји Цара Душана и његовог доба. Да српска освајања нису ишла на југ и чак до *залива од Коринта*, него да су се држала више Солуна и истока, тамо у правцу према Марици и оног дела Балкана одакле је права опасност од новог и онда сасвим непознатог непријатеља долазила, који се је нагло био учврстио у Малој Азији и дошао с Азијатске стране до под сам Цариград, ствар би српска далеко боље

стајала. Није била у Скопљу лака задаћа код растројства у Цариграду, надирања Турака, сепарисања Балшића и покрајина слабо везаних међу собом, на све стране једнаком снагом излазити, и регент Вукашин је по свему свему што знамо о његовом добу био у најтежем положају. Уз то му је отештавао посао сам цар Урош, који је, неспособан за владање и без икакве иницијативе, *сам препустио целу државну управу краљу Вукашину*. Друкчије није могло ни бити. Кад се не зна ко власт треба да врши, узима обично онај који је најсмелији. И он постаје господар. Вукашиново преузимање државне власти било је више акт спасавања, него узурпације и ако је могао бити против државног права. Али у известним приликама државна су права више терет него помоћ и за Вукашина би био знак неспособности, да је у приликама око 1368. узео државне законе у руке и читао их онима, који их нису поштовали а сам се по њима држао, да спасе тешку ситуацију, у којој се Душанова држава налазила.

Ми за ова наша гледишта немамо директних података у самим изворима оног времена, али она произилазе из опште ситуације тог доба. Па и *традиција* нам помаже да ситуацију донекле протумачимо. У нашој се историји она не може одбацити. Историк не може да пита за сваку ствар своје старе изворе, јер они већином немају ни најнужнијих података ; а у тој оскудици не би се могло писање историје чак ни почињати, *када оном који пише историју не би било дозвољено, да се послужи правом хипотезе, довијања и загледања у општу ситуацију*, да на појединости може закључити или одговорити. Више пута сами догађаји онако голги-паги и рудиментарни као што су до нас дошли казују идеје и приказују људе. Ваља узети у руке данашњег великог италијанског историчара *Ферера*, па да модерни историјописац види, до којих закључака историјографија сме ићи, у место да чека да јој оскудни извори метну све на стол као оно гладном јела на трпезу. Најпосле спорно је данас много што-шта и о нашим савременицима, који су јуче умрли, које смо лично познавали а о којима тек онда разбијаме главе, кад су престали. И тек како онда, када нас од догађаја и људи раставља доба од више векова а за то доба имамо само неке бедне и оскудне изворе ! *Историк се мора држати извора донде, док му они градиво дају а мора остало просуђивати из опште ситуације, колико то она могућности даје.*

Тај се метод мора парочито употребити, код оцењивања рада *краља Вукашина*, кога су животне контуре нешто познате али о чијем карактеру и животу влада велика нејасноћа и тама. Тај недостатак начинио је од њега сасвим другу особу него што је вероватно у истину био и отежао јасну слику о њему, тако, да је тешко било утврдити његову историчку особу и разлучити ју од особе народног предања, које је увек у магли и у једном или другом правцу претерује. Ипак се мора утврдити, да је његова политика према Турцима била национална и подузеће против њих, бар по концепцији, смело и, без претеривања, јединствено. Треба се уживити у доба непосредно после Душана, када се војна некада уједињена снага српске државе била распала. Она копча која је земљу држала била је нестала. Вукашин је покушао да то стање поправи и да земљу осигура са својим братом Угљешом од навале Турака, *пошто држава то сама из сопствене снаге није била више у стању да учини*. Јединство снаге више није постојало. То је урадио Вукашин сам и то је само по себи било много и карактерише његов значај и менталитет у добу, у коме је државна власт у његовим у место у Урошевим рукама била. Он је био једини човек, који је неко војничко предузеће могао извести. Цар Урош стајао је сасвим у позадини, као што је у опште после смрти свога оца постао готово невидљив. Чак и фамилијаран живот у тој самоћи није јавности познат. Свугди где се о њему говори као владару, ваља читати да је то учинио Вукашин, који није био владар, него само вршитељ царске власти која је номинално била у Урошевим рукама, стварно и силом прилика пак у рукама намесника.

Превелике тешкоће прави и Душанов законик. И о њему је списана цела литература у којој је *принос од правника најмањи*. Тешкоћа лежи у томе, што до данас још није аутентичан текст законика утврђен и што се не зна како је од сабора прихваћен закон гласно. Догод се пак то не утврди, а то један човек сам не може учинити, оскудева нам подлога за темељно познавање старог српског права и сваки је посао преураћен. Није могуће написати ни државно, ни приватно, ни кривично право ни из основа претрести и разрадити лехенско право и право цркве, која је имала своје темеље у византиском праву. Римском праву није никада за руком пошло да ухвати корена на

истоку царевине, у коме је хеленистичко право превлађивало.

Зато на овом пољу чека будуће правнике велики посао. Треба видети у издању *Стојана Новаковића* на крају додат »Преглед чланака Душанова Законика по садржини и по преписима« (стр. 271—282) да се добије појам о тешкоћи које ће сваки имати који буде хтео да продре у тајне Душановог доба, у коме је његов Законик најзнаменитији монумент.

Једно да богме стоји, Душанов законик није нека са свим оригинална целина, нити оригиналан посао. Његови почетници допиру далеко до почетка српске државе, која је до његовог доба имала читаву законску литературу. Доментијан (страна 227) приповеда, да је још Св. Сава, враћајући се из Палестине преко Солуна, ту разне књиге и законе преписати дао, и собом у Србију понео. А тога је додао и у Јерусалиму. У његовим коферима била је читава литература закона, када се из свете земље у Рашку повратио. Па и у самом раздобљу од 1349. до 1354. (то јест од једног Душановог законика до другог) морало се нешто збити, да се је законик од 1349. већ пет година касније морао ревидирати, мењати и попуњавати. Та нам је празнина до данас нејасна и између 1349. и 1354. *морају се догађаји уметнути, који су нам непознати а који као да неку борбу индицирају.*

Али зато што су многи закони пре 1349. претходили то не мења вредност и јединственост самог Душановог законика. Ми смо у доба владавине цркве у западним земљама где грађанских закона нема и где *црквени закони* сачињавају извор целог државног поретка. У томе се баш одликује Душаново доба, *што оно само себе и државу уређује*, не по старим црквеним оригиналима него по потреби земље и народа и *Душанов је законик био велики претрес целог државног и црквеног реда.* То је доба било врхунац једне балканске цивилизације, која није била ни оригинална ни дуготрајна, него мешавина византинске и медитеранијске а која је у додиру са српском државом добила њено обележје у њеној боју. Ми не можемо данас тачно упоредити и утврдити њен опсег и њену интензивност и пемамо ваљаног мерила да ју оценимо у одношају према другима : дали је била висока или мања. Само су нам њене главне контуре познате. Али је било извешно, да је она

била наравни и поступни резултат једног система такмачења са другим суседним народима и врхунац индивидуалног, политичког и националног конкурисања, које је кроз цело Немањинско доба и средњи век у опште, једном циљу тежило, док га није у полак постигло.

С пуним правом можемо утврдити, да је све што је имала Италија и Византија тог доба имала у мањем обиму и српска држава. У њој се непрестано тражило да се боље постигне. *У српском народу тог доба било је као и увек одважност, истрајности, стрпљења и добре воље.* То је обележије српске расе и ако она није увек свестна тих својих својстава. И у томе лежи Душанова карактеристика и оригиналност његовог доба. Колико год закона било пре Душана, Душанов је законик отворио ново стање и *нове изгледе. Не даје се замислити да је уведен нов закон без видљиве потребе, претходних радова и борбе као и догађаја који су законик дали живот.* Ми знамо данашњу технику законодавства, која кад ствара нове законе са старима пречишћава па или их укида, или их новим законима попуњује или на њихово место уводи нове. Друкчије није ни код стварања душановог законика могло ићи.

О свему томе ми, сасвим појмљиво, код Душановог законика врло мало знамо. Да он није био само једна епизода него карица у дугом ланцу, који до доба милутиновог допире па чак и до Стевана Првовенчаног краља, то се мора као утврђено сматрати. Али тиме се уједно и наше знање о његовом постанку исцрпљује. Можда његова историја има *везе са Душановим освајањима.* Када су велике провинције ратовима припојене, затекло се у њима грчко-романских закона и култура Грчка. Византија је у то доба била остарила и носила све знаке сенилности, али је имала мноштво закона којима је српска држава могла да бира што јој је од потребе и за њене државне прилике. Можда је пак била *потреба изједначења дондашњих српских закона са затеченима грчким.* И је ли у пређашњем законодавству било доста српских закона *за све гране државног живота?*

На сва ова питања немамо позитивног одговора и како правници тако и историчари, *бар данас* не могу да утврде што им је потребно : изворе Душановог законика и њихову политичку историју.

Тако и на овом пољу писац Душанове историје не може друго да призна, него да су тешкоће големе и да у овом правцу има још много да се из рушевина изнесе пре него што се даље градило буде. Једно је свакако изван сумње: Византински утицај на српски политичан, културан, црквени и законодавни живот, као што је утврђен утицај Рима на живот западних народа и њихову културу.

Ми зато с разлогом нашем предговору додасмо и реч »увод«, хотећи да читаоце спремимо за лакше разумевање целе ове старе историје.

Још нам је додати да се Душанов *империјализам* и сувише брзо развио, па зато у њему нема много система и поретка. *На сваком кораку његове историје осећа се журба као што бива код освајања.* Под империјализмом има се исто разумети што би данас рекли тежња за освајањем, а то је у истину код Душана било. Није никад мировао, целу је владавину провео у *хитном и наглом раду, у остварању нових државних идеја* и извађању њиховим, не дочекав да идеје сасвим сазру и не желећи одмора да урађено учврсти и осигура. Он је неуморан и увек под оружјем и у својој војсци. То карактерише и његово доба и даје рељеф његове особе. Та брзина била је свакако кобна.

Све ове фазе и промене Душановог рада приказује ова наша историја као и величину његове концепције и његов животворни посао. Каснија поколења гледала су с поштовањем на његове идеје без обзира на то, шта им је сметало да сазру и без обзира на то, да је већ онда им сметала најезда Турака, која је цео рад у питање ставила. Те његове идеје су данас *наше* и ми смо их остварили. Њихово јаче утврђене него што је то било под Душаном, задаћа је нашег доба и поколења, која после нас дошла буду. Његове идеје превести и пресадити у садашњости у колико у њима има још клица за живот, задаћа је нашег друштва, које је њима добило полета а полетом снагу за изведење. Здраве идеје не умиру ни кад су њихови творци пре векова нестали.

После овог увода моћиће читалац приступити читању саме историје. Њему је сада познатије доба у које улази и главније особе с којима ће се сукобити.

Овом приликом и на крају изјављујем своју захвалност г. др-у *Станоју Станојевићу* и г. др-у *Владимиру*

Ћоровићу универзитетским професорима и Београду на давању мијења о овој историји када је била готова. То је био трудан посао. Ја сам се одазвао њиховим упутама и ако нису биле многобројне и тим *дело* попунио, унесав у њега исправке *пре* публикације што се често чини тек после тога. Остала јавност ће то наравно касније учинити.

У Земуну концем 1926.

Писац

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

Предговор и увод	Страна V
------------------------	----------

ИСТОРИЈА ЦАРА СТЕВАНА ДУШАНА.

I. КЊИГА.

1. Глава.

Краљ Драгутин одступа с престола. — Предаје га под условом млађем брату Милутину. — Упад Татара. — Нападај бугар. цара Шишмана. — Успеси Милутинови према Византији. — Карактеристика краља Милутина. — Питање наслеђства на престо. — Стеван, син Милутинов, кандидат против уговора. — Драгутин се противи. — Властела Зетска и опозиција против Милутина. — Ослепљење Стеваново и изгон његов из земље. — Смрт краља Драгутинова и шта је иза ње наступило. — Стеван и син му Стеван Душан у заточењу у Цариграду. — Цариград у том добу. — Повратак Стеванов у Србију. — Смрт краља Милутина. — Ново питање о наслеђству. — Спор и династички рат међу претендентима. — Коначно победа Стеванова. — Штета борбом нанесена и губитак Хума. — Догађаји у Византији и Бугарској. — Краљ Стеван утемељује срп. власт на Вардару у Македонији. — Зближење Бугара и Византије против Србије. — Борба иза тога. — Бугари нападачи. — Одлучна битка на Велбужду. — Пораз Бугарски и његове последице. — Зиданье Високих Дечана.

1

I. КЊИГА.

2. Глава.

Бугарска после Велбужда. — Незадовољство зетске властеле. — Незгодан положај краља Стевана. — Његова свргнуће и интернирање у град Звечан. — Његова смрт. — Душан постаје краљ и бива крунисан. — Држање негзодe и побуна Зете. — Рат с Византијом. — Заузимање Охрида. — Српска војска под Солуном. — Мир с Византијом. — Рат с Маџарима. — Рођење каснијег цара Уроша. — Католичка црква и српска држава. — Душанова католичка политика. — Окупација Епира од Византије. — Несигурност Душановог положаја. — Регент Јов. Кантакузин. — Безуспешна опсада Солуна. — Душан и Кантакузин. — Освајање Водена и Мел-

ника. — Незгоде Кантакузинове. — Његово повлачење у Родопе. — Освајања у Гор. Албанији, Сера и западне Македоније. — Заузимање Драча и Филипија. — Опет Солун и Вардар. — Јели намеравано и могуће било освојење Цариграда? — Сазив државног сабора, проглашење царевине, крунисање и патријаршија. — 46

II. К Њ И Г А.

1. Глава.

Прва организација српске цркве. — Оснивање патријаршије. — Њене политичке функције. — Упад Маџара у Србију и заузимање Београда. — Душанови покушаји да натраг заузме Хум. — Цар Јован Кантакузин, Турци и Цар Јован V. — Догађаји у Цариграду. — Душан заузима Епир и Тесалију. — Душанов брат Симеон-Синиша намесник Епира. — Млечки и Србија. — *Законодаони рад Душанов*, његов законик и државни сабор. — Нова војна на Босну ради Хума. — *Сасчан улазак Душанов у Дубровник*. — Упади грчки у Македонију и слом српске власти. — Прелаз срп. војске преко северо-албанских Алпа и Дрима зим. — Душан се појављује неочекивано под Солуном. — Осваја поново од Византинца изгубљену Македонију. — Карактеристика Кантакузина. — Преговори Душанови с Јованом V. — Обнова борбе у Цариграду. — Прва српска борба с Турцима. — Прва турска освајања на Балкану. — Душанов додир с папом у Авинјону. — Папа прихвата изненадно пријатељство. — Нови нападаји Маџара на Србију. — Смрт патријарха Јанићија. Цар Јован V. заузима Цариград. — Коначни одступ цара Кантакузина у позадину. — Понепадна смрт цара Душана 123

II. К Њ И Г А.

2. Глава.

Границе српске државе и њено стање после Душана. — Грци и српска држава. — Тесалија и Епир и њихова улога. — Непријатељство папе Инокента VI. — Нови цар Урош и претендент Симеон-Синиша. — Урош и његов двор. — Борба између цара Уроша и Синише за власт. — Деспот Нићифор одкида се од Симеона. — Урош сазива 1357. сабор. — Борба између Уроша и Матије Кантакузина. — Порази потоњег. — Разне борбе са Синишом. — Синиша губи половину своје државе. — Упад две мађарске војске у Србију. — Два уговора између Србије и Дубровчана. — Властела Балшићи. — Ислам и Турци. — Вукашин постаје сурегент и вицекраљ. — Његова улога и брата му Угљеше. — Развој државних јединица у самосталне државе. — Реакција против Вукашина и Угљеше. — *Вукашин најјача политичка особа у Србији*. — Битка на Марици и велики српски пораз. — Смрт краља Вукашина. — Турци од своје прве појаве до Марице. — Смрт цара Уроша. — *Престанак и изумирање Немањичке династије*. — Криза срп. народа. — *Нова држава и конструкциони период друге монархије под кнезом Лазаром*. — 208

ИСТОРИЈА
ЦАРА СТЕВАНА ДУШАНА

ИСТОРИЈА ЦАРА СТЕВАНА ДУШАНА.

1. КЊИГА.

1. Глава.

Краљ Драгутин одступа с престола. — Предаје га под условом млађем брату Милутину. — Упад Татара. — Нападај бугар. цара Шишмана. — Успеси Милутинови према Византији. — Карактеристика краља Милутина. — Питање наслеђства на престо. — Стеван, син Милутинов, кандидат против уговора. — Драгутин се противи. — Властела Зетска и опозиција против Милутина. — Ослепљење Стеваново и изгон његов из земље. — Смрт краља Драгутинова и шта је иза ње наступило. — Стеван и син му Стеван Душан у заточењу у Цариграду. — Цариград у том добу. — Повратак Стеванов у Србију. — Смрт краља Милутина. — Ново питање о наслеђству. — Спор и династички рат међу претендентима. — Коначно победа Стеванова. — Штета борбом нанесена и губитак Хума. — Догађаји у Византији и Бугарској. — Краљ Стеван утемељује срп. власт на Вардару у Македонији. — Зближење Бугара и Византије против Србије. — Борба иза тога. — Бугари нападачи. — Одлучна битка на Велбужду. — Пораз Бугарски и његове последице. — Зидане Високих Дечана.

*

У врло дугом низу година у којем је краљ Милутин над срп. земљама владао, било је много неугодних и тешких времена¹. Његов предходник и старији брат, краљ

¹ О овом одсеку в. Стан. Станојевич: Истоп. срп. народа 1^о и 2^о; Јигеџек: Gesch. desserb. Volk; Архиепископ Данило. Животи Краљева и арх. срп. изд. Ђ. Дашчића Загреб 1866. у животу Драгутина и Милутина. — Костић К. и Ф. Станојевич: Краљ Стеван Драгутин. 1899. — Ристић, М. Од смрти бана Матије Никослава до владе срп. краља Стевана Дра-

Драгутин био је жив кад је млађи Милутин преузео пред сабором државну власт и престо (1282) предао брату. — Предао му је по ондашњем обичају како архиеп. Данило приповеда, престо, круну, златом ткане хаљине, коња и оружје симболично или из руке у руку, уз услов, да после смрти братовљеве на престо му дође Драгутинов син Владислав, који је био непунолетан и за владавицу још неспособан. Средњи век није здраво марио за регентства за доба малолетства. Срп. државно право и фамилијарна традиција Немањића волела је примогенитuru и за њом сениорат у случајевима упражњеног престола. Противно томе начелу попео се на престо Милутин у место Драгутиновог сина. Дали је Драгутин, чија је владавина доста тавна и нејасна, држао да ће Милутин умрети без деце или да ће после његове смрти заиста на престо му доћи његов, Драгутинов син, тешко је рећи. Исто је тако тешко рећи зашто се повукао с престола и шта је томе чину предходило, зашто се ставио под протекцију свога млађег брата и који су психолошки и политички мотиви одлучили да круну положи¹. Али одступивши, задржао је од срп. земаља крајеве око Рудника и добио одмах или касније у лехенску управу од своје таште Јелисавете и таста Стевана V. угар. краља Мачву и Браничево до Голупца, затим делове од Босне и Срем. Промену ко је државу али добио другу доста велику и богатију него што Милутинова бијаше. Да богме у његовом одношају према овим земљама био је само намесник а не краљ (1284.) и ако му је краљевска титула и даље остала.

гутина (1250.—1284.) Београд 1910. — Љ. Андрејевић : Српски краљ. престо и питање о његову наслеђству од оставке краља Стевана Драгутина до победе краља Стевана Уроша III. над краљем Владиславом II. 1899. — Цакблак Г. Живот Стевана Деачанског. — Расправа Милована Ристића обухвата све до 1910. публиковане изворе. На свршетку расправе додане су генеалогичке таблице дома Кулиновог, Пријезде или Котромана, Немање и Беле IV., затим карте Босне, Хума, Доњих крајева и Мачве.

¹ Архиеписк. Данило : Животи краљева . . . Стефан Урош приути престољ кралевства дарованиєм темоу брати Стефана (Драгутина) стр. 106, али су мотиви нејасни. Изгледа да је при овај деоби имала удела Краљица Јелена, мати оба краља а кћи латинског цара Балдуина II. и да је она добила : Западни део Приморја тј. јужну Далмацију и Зету. в. wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina VII. Band. 1900. стр. 232 и сл.—

Изгледа да је Драгутин био човек тих и скроман можда болешљив и скептик, да у њему није било жеље да влада и да предводи војску, више пасиван и Богу предан и да му је све светско било одвратно. Волео је цркву и радије се подвргавао њеним правилима да умири савест своју, него да паше сабљу и од непријатеља чува земљу. Његови последњи дани били су посвећени молитви и са-мопосматрању. Срп. црква га је уврстила међу своје свеце и одредила му под именом монаха Теоктиста дан удосто-јив га на петом месту као свеца из куће Немањина после њеног основатеља¹.

Но тек што је Милутин неколико месеци био сео на престол, навалише на срп. државу Татари, који су ста-јали у служби визант. цара Михајла и Андроника II. ње-говог наследника. Милутин се нашао у великој невољи али је ствар добро прошла. Драгутин је брату помоћну војску послао и обе војске одбиле су Татаре и Византинце, који су били разбијени. Земље, које су најездом Татара биле изгубљене, освојене су натраг. Сузбијањем био је спојен и нападај на Грке а с тиме и повратак освојеног. Али невоље од стране Татара не престајаху. Навалише и на Бугарску, која се распаде у две половине и почеше претити и Рашкој, како се онда српске земље називаху. После дугих преговарања пође најпосле Милутину за руком да се некако погоди. У јамство да ће уговор бити извршен послао је Милутин татарском цару Ногеју у Видин свога сина Стевана као таоца (1290.) пошто је са-звао сабор и добио одобрење. Тако татарска опасност прође без већих посљедица. Стеван се најпосле сретно оцу вратио натраг, пошто је отпао повод његовом таоштву. Овај таоц Стеван био је сам каснији краљ Стевана Дечан-ски и отац Цара Стевана Душана.

С татарским питањем био је решен и спор с Буга-рима. Док су Татари у једном делу Бугарске владали нападе цар Шишман Милутинове земље али буде сузбијен и мораде најпосле по Бугарску штетан мир склопити.

¹ Ст. Немања 13. фебруара; Св. Сава 14. Јан; Сава II. 8 фебруара; Стеван Првовенчани 24. Септ.; Стеван Милутин 30. Октобра, Стеван Дечански 11. Нов. а Стеван Драгутин ——. Ово проглашење свецима важи само за срп. цркву и нема опште значење, као ни светитељство цара Уроша дана 2. Децембра

Неколико спорова са Цариградом, спојених са војним операцијама, свршени су најпосле миром од 1299. којом је приликом Симоида кћи Цара Андроника II. из његовог брака са Припом од Монтферата Милутину дата за жену и ако је још у детињем добу била. Тим уговором признате су биле од стране Византије Србији неке земље, које је Милутин био освојио. Успеси су Милутинови у истину били велики и он се могао сматрати најјачим владаром на Балкану. Српска је држава изишла из оквира малих држава и постала својом војном снагом и организацијом прва после Цариграда. Византијска држава била је у то доба у опадању и њена, како војна снага тако и интернационални углед, бијаху само фиктивни. Српску државу уздигао је Милутин својом особом и карактером. Не само да је био човек велике енергије и иницијативе и маркантна појава срп. историје оног доба, него целе ондашње балканске историје у опште. Био је прототип феудалног монархијстичног владара, аристократа по раси, доминантан по раду, као што оно бијаху сењери и краљеви у Француској.¹ Цела спољна и унутарња политика била је у његовим рукама. Његов углед и његову снагу не имађаше ни један од његових предходника и она не само да је била велика него се могла и увеличати. Стојећи на ондашњем гледишту о извору краљевске моћи, сматрао је он своју власт као порекла божјег, а себе за краља милошћу, помоћу и по вољи божјој («В. Христа бога благоверни краљ»). Томе је много допринело растројство и лоше стање у свима суседним земљама. Ни једна не бијаше изнад српске, могло би се рећи, све испод ње. На Византију се могло чак и с презирањем гледати. Цар Андроник II. био је слаб владар, неспособан, предан византијској мистици, без војске и тип владара декадентних земаља. Не зна се шта хоће и што хоће нема никога да ваљано изврши, док Милутин бијаше гвозден, дзак, тврде воље, недокучан и својим

¹ в. Тодора Метокси те извештај о свом дипломатском путу и његовим преговорима поднет Никифору Хумно ондашњем визант. канцелару. *Летпис.* М. Ср. Књ. 216 : 1902. — Теодор Метокита био је за доба цара Андроника II. (1282.—1328) велики логотет. Био је и грчки књижевник. О његовом књижевном раду и политичкој предности и. *Krumbacher: Geschichte der byzantinisch Literatur München 1891.* под његовим именом тек бр. 122. и др.

плановима непријатељ одпора, за заповедање створен. Ситне личне и фамилијарне прилике и наклоности ову слику нису могле нити изменити нити ју умањити¹.

Овакав владалац није могао помишљати да престол онако напусти као што га је напустио његов брат Драгутин и други његови предходници. На њега могао је сести само онај кога он буде одредио, па чак и за случај смрти своје. По горњем уговору требао је после његове смрти доћи Драгутинов син Владислав. Али јер право наслеђство на престо не бијаше ни дужином времена ни државним законом ни фамилијарним штатутима утврђено него по науци ондашње цркве само утицајем и вољом господа Бога и Исуса Христа, одговарало је схваћању времена, да се је уговор могао и погазити и на престо само онај подићи, који је уза се имао помоћ цркве а по томе највише власти. То је био Милутинов син Стеван, у то доба краљевски намесник Зете и Приморја. Стеван је могао имати тада око 30 година, Милутин преко 55. Да је у евентуалном спору између Милутина и Драгутина први био у сваком погледу јачи о томе није било сумње.

Драгутин се намери свог брата противио и позивао на уговор пред сабором склопљен и од њега потврђен; Милутин на своју снагу, од Бога добивену власт и већу способност свога сина. Драгутинов син провео је своје време више у кругу свога оца, далеко од државних посала, док је Стеван био намесник покрајина на мору.

¹ Архиеп. Данило: Животи Краљева стр. 126. где се описује суровост приликом ухапшења Стевана, Сина Милутинова... назъ вашои погыбѣли посмѣю се... Овај бруталности на супрот, стоји излив Милутинових осећаја према сину, када је чуо, да се побунио и отишао у Зету да га на одговорност позове. Стеван бијаше умакао кад је осетио да је отац за њим у потеру и Милутин му поручује да се покори а у беснилу додаје: праздилаѣтъ ме пламы отъ многого въздыханна... Овај опис Милутинова беснила, туге и жалости, расветљује онд. дворске прилике и приказује Милутина у светлости аутократе, који има човечанске и родитељске осећаје. Архиеп. Данило биће да је верно описао ову сцену и као књижевник и као дворски човек, који је овај спор између оца и сина морао видети из непосредне близине. Она има трагичких елемената у себи и приказује Милутина у беснилу очајања, пуног уздицаја, који жели освету и не прелази од најкрајинијих мера. Изречена каснија казна ослепења, није мерена, јер беснило и одуплење не мере никак. — А у т о б и о г р а ф и ј а Краља Милутина, која је овај опис попуњавала по Јов. Радонићу није аутентична него апокрифна и лажна. (Четопис М. Ср. 183).

Уз то не бијаху скромна душевна својства Драгутинова препорука за Владислава. Са свим је наравно било да на срп. престо седне човек већих својстава него мањих, посвећен у политику него везан и стран у њој. Ови и оваки су аргументи могли одлучити, и Драгутини, стојећи пред немогућношћу да право свога сина оствари, морао је одустати, уверен да борба не води циљу и да најпосле мора подлећи.

У овом спору између Драгутина и Милутина (1313) била је, за чудо, властела на страни првог. Изгледа да је за то одлучило аутократско држање Милутиново, које је морало одбијати и мржију изазивати. Милутин је тражио само покорност; под владом Драгутиновом морало је друкчије бити. Из његовог доба нису забележене противности између краља и властеле, знак да су у слози живели. Ти вечити никад не заситни интереси властеле свију времена нарочито феудне и тежиња да свој привилегисан положај задржи, биће да су и овом приликом решили да заузме положај против Милутина и за оног који им је био души и интересима ближи. Њеном помоћу или бар по подстреку једног њеног дела, у овом случају зетске странке, дигао се Стеван, сигуран да је престо његов, против оца. Да богме да се није дигао ради права Драгутиновог сина, него да скрха окрутност Милутинову, која се без сумње тешко могла сносити. Дали је одпор био оружијем или само у форми политичке опозиције против наредба краља, није познато. Толико је ствар овог доба у тами увиђена, да је немогуће ма и комбинацијом изнаћи вероватно. То је и у овом спору случај. *где видимо готове чињенице а не знамо за њихове узроке и позадину.* Милутин је морао доћи изван себе, предавши се беснилу које му није дало да премисља и да се умери.

Сазнав за планове сина и његове позадине, одлучио се је да угуши бунт без дугог оклевања. Стеван је био 1307. у Скопљу интерниран и Милутин је изрекао брзо осуду: Да се бунтовни син ослепи и изгони из земље у којој се подигао против оца и државног јединства, како га је краљ Милутин схватао¹. То да буде казна и за оне који су иза Стевана стајали и управо главни кривци били. Дали су били још у земљи или су се за времена разбегли

¹ Љ. Ковачевић: Годишњица III. 388—391.

није одлучно. Стеван је у истину *званично ослепљен*, како и којом операцијом није познато. Без сумње онако како се та операција онда вршила. Млетачке хронисте забележиле су, да су у Млеткама тог и каснијег доба незгодне политичаре, команданте, адмирале, опозиционаре и оне, од којих се ма и само будућа опасност могла назирати, тако безопаснима чинили, да су их тајно ослепљивали. Отворене су им присилно очи и зеница изложена зрацима сунца кроз неколико секунди. Око је остало цело али су нерви у позадини изгубили снагу и дотични је имао читаве очи али није имао вида. Операција је била без бола и дилема, тако рећи, само моралну снагу патника а не и физичну. Дали су увек и за увек нерви били оштећени, то се, да богме, није могло по ондашњем стању медицинске знаности установити а било је доста да је дотични тврдио да више не види ништа и да рукама пипа око себе¹.

Та процедура изгледа да је извршена и на Стевану. Срби су имали везе с Млеткама и од њих много што шта добро и хрђаво научили. Па су и за ово могли сазнати. Казненом и ослепљеном Стевану није друго остало, него да се најпосле уклони и оде тамо где му је отац одредио боравак. То је био Цариград. Разуме се, да је о свему обавештен цар Андроник II. с којим је Милутин био у срод-

¹ в. G ondy, Georges: »Venise et sa diplomatie«, у »Revue des Ouestionshistoriques«. Tom VIII-X (1869.—1871.) и Armond Bachet: Les archives de Venise, Histoire de la chancellerie secrète, de senat, le cabinet et des ministres, le conseil des Dix et les inquisiteurs d'Etat, D'après des recherches faites aux sources originelles. H. Plon 1870. VI. Изгледа да су неке од тајана млетачког »Савета десеторице« биле краљу Милутину познате. На жалост је тајни архив (познат пов именом »Segreta«) од 1300—1550 изгорео при пожарима 1574. и 1577. и с њима нестао и одсек Душановог доба из млетачких архива. Оштити пак млетачки архив (или боље архиви) сачувани су у целости до данас. Он ће бити најбогатији државни архив у Европи. Сместен је у манастиру Santa Maria dei Frari. Његова је црква у Млеткама једна од највећих. У просторијама тог манастира смештена је архива некадање републике године 1820. Акта су размештена у 198 соба и дворана. Ту су списи од 2276 разних архива и има којекаквих 10,562.115 фасцикла (Actenbündel-a). То су бројеви до године 1834. а од тог доба, држи се да су фасцикли нарастли на 14 милијона. Акта обухватају доба од 883—1697. године. За први држ. развој Европе они су јединствени извор. Наван сумње је да у њима ваља тражити градиво за срп. историју од њеног првог почетка па до Марице и Косова.

ству и пријатељству и да је непријатном госту одредио место где ће се под државним надзором бавити. *Изгледа пак као да Стеван није одмах послат у Цариград*, него као да је ова ослепљења у земљи провео још годину — две дана. Најпосле је уклоњен из земље веће сигурно-сти ради¹.

¹ По традицији Стеван је у Цариград приспео слеп и краљ Милутин послао га је суверењем да не види. Овом се приликом намећу питања : Каквих је врста ослепљења било и која је врста код Стевана била ?

Ослепљења без повреде очне јабучице и зенице, нису у византијској и турској историји непознате ствари. Сачуван је опис копања очију визант. цара Романа IV. У староруској хроници Нестора има опис (гл. 82.) Како је ослепљен Кнез Василико. Цар Константин VI. ослепљен је 797. — од своје материце Ирине. Године 1374. био је жупан Никола Алтомаповић од Кнеза Лазара код Ужица ухваћен и ослепљен. (Гласник LIII стр. 71.). Турци ослепише синове Ђурђа Бранковића—Смедеревца. У Мрамор-пом мору било је за доба византијске доминације на При-кипским острвима много зграда и манастира у којима су живели политично сумњиви, негодни и осуђени политични кривци, којима је била глава обријана и очи ископане или друкчије ослепљене. И у Немачкој било је у средњем веку ослепљивање позната ствар. Чак код старих Грка у доба Ксенофона (Анабазис, I. 9.) налазимо ослепљење као казни. Римљани за ту врсту казни нису знали, бар не код римских грађана.

Што се тиче кривице Стеванове ради које је био ослепљен, не даје се утврдити, у чему се она састојала. Ми смо на другом месту неколико могућности поставили, не могући ни код једне остати. Извесније је, да се дело догодило у Зети, да је било политичке нарави и наперено против државне целокупности, можда и против самог краља Милутина. Као да је завера имала и нешто верске, можда католичке примесе, јер је католицизам у Зети превлађивао : »... иже остављаше бога и великою любовъ нашу забывше начеше по малоу сѣяти злыи плѣвельи между мною и родителемъ кратевства ми, намъ различни овѣрьнии сълстнию гаватающе се горьнии и какаѣиби не вѣрьныхъ та више се«. ... Дело је казњено ослепљењем и изгоном у Цариград. Морало је бити замашно. По Душановом закону казна ослепљења долази само на два места и то у чл. 145. и 149. и онде искључиво за разбојништво и хајдучију. Кривични закони из доба Милутина нису нам довољно познати. Да је краљев син и наследник престола из доба Милутиновог могао бити казњен као под Душаном хајдук и качак, чини ствар још заплетенијом. (в. Миклошић : Monumenta serb str. 89. у дечанск. хрисовуљи).

Тешко је рећи дали се Милутин при изрицању ове велике казне могао на какав закон свог доба позвати, који је у његовој земљи важно. Изгледа да је казна диктована у моменту беса и пертурбације темперамента и по на-

Ова несрећа Стеванова и изгон из земље свакако је властелу приближила Милутину и учинила ју мекшом. Страх је учинио своје. Није се више имала с киме удруживати услед чега се Милутинова особа још више у висе исправила. Он није трпио ничији ауторитет поред себе и властела је под њим стајала у позадини. Уз то су поне-стајале маркантиније особе, које су уз Милутина стајале у фамилијарном кругу. Стеван је био изгоњен у Цариград, 8. фебруара 1314. умрла је краљица Јелена мати Драгутинова и Милутинова а две године касније 12. марта 1316. и сам краљ Драгутин, пошто се како је већ споменуто покаљуђерио и узео име Теоктист. Умро је у манастиру повучен, како изгледа пошто је дуго боловао. Нема сумње да је судбина његовог синовца Стевана и његово ослепење Драгутина заплашила и цркви јошт више приљубила. Управу Зете, којом је управљао изгоњени Стеван, преузео је пак сам Милутин, у којој се многи незадовољник склањао да у критичном моменту може лакше измаћи у Дубровник или преко Котора у Италију, неопажен од краља и изван домаћаја његових полицијских органа¹.

Ослободив се сина Стевана и угушивши опозицију и бунт, Милутин је наставио своју политику даље. Смрт Драгутинова дала му је повода да његове земље рекламује и покуша њихово уједињење са осталим својим покрајинама. Заузео је земље око Рудника и у Шумадији покушао да окупира и лехенске земље Драгутинове, де-

редби самог краља Милутина а не по одредби каквог закона и решења државног суда. Све је морало бити ствар једног или два дана и без многе кривичне истраге. Наше кривично схватање у овој је ствари без икакве оријентације, јер Стеван Дечански своју кривицу (са свим наравно) умањује а поузданијих извора немамо. Као што је познато, окривљени и осуђени увек кривицу поричу... ни испитањем истинити ни расоудивљ испитињем соуда, тако суду божи гестъ, и то и Стеван вели. Милутин је слушао само клеветнике, који створише њу мигъ, теже створише и послоушавъ ихъ пъ скорѣ овѣю могею личи ме... (Monum. serb. стр. 90.). Данас ни у једној цивилизованој држави не постоји ослепење нити телесно мучење као казни. — Дали све ово, што Стеван о овој афери говори и стоји, не даје се лако утврдити.

¹ Да је Зетом краљ Стеван пре свог ослепења управљао и ту био краљевски намесник, произилази из једне даровнице казанау Димитрију (Monum. serb. стр. 112) у којој се наводи. »... кѣда господовахъ Зетою... кѣда не бѣхъ кралемъ...»

лове Босне, Мачву, Браничево и Срем. Али је потоње земље био већ заузео угарски краљ Карло Роберт, који се позивао на то, да их Драгутина није држао у име српско и као краљ Рашке, него у име угарског краља као угарско лено и да су по томе оне угарске земље. У Босној се пак већ утврдио босански бан Младен Шубић. Читава је серија разних државних, фамилијарних и династичких права избила овом приликом на површину и сваки је на темељу ових права претендовао онај део Босне који је краљ Драгутина под своју власт држао за живота.

У источној Босној имао је много земаља босански властелин Стеван Котроман који је за жену имао кћер краља Драгутина по имену Јелисавету. Из тог брака био је Стеван Котромановић. Стеван Котроман био је под влашћу босанског бана а кад он умре, пређоше његова добра и земље на његовог истоименог сина. Но јер није био пунољетан, управљала је земљом мати му Јелисавета. Његове земље које су под влашћу Драгутина, његовог ујака, стајале, сматрао је Милутин као српске и покушао је после смрти Драгутинове да их припоји својој држави. Над њима је владао његов брат, управо његова кћи Јелисавета, а то се чинило идентичном и са српском. Али пре него што је Милутин и покушао да их заузме, заузме их бан Младен Шубић из наслова босанског државног права и као босанско лено фамилији Стевана Котромана дато. То је право било очевидно јаче него Милутиново фамилијарно и он је своје претензије морао напустити.

Док је пак Милутин на све стране гледао да поправи незгоде свога географског положаја и да што више прикупи земаља, нестао је (око 1310.) из његове земље ослепљени син Стеван и отишао у Цариград, куда га је отац с чуварима одиратио. Између оца и сина није дошло до измирења и можда је и сам Стеван тражио да се из земље удаљи у којој је био политично мртав и немогућан. То је за њега био тежак растанак, с малом децом и женом, изгоњен, и од свих напуштен ићи у туђину, осуђен на нерад и живот у позадини, док је као краљев син и намесник Зете имао широко поље за рад. Зета је била земаља богата, поморска и бујна и њен главни град Скадар био живљи него престоница Милутинова. *Католицизам* *Зетски* имао је веза с Римом и западом. Није немогуће

да је Стеван с Италијом и западом имао веза и да је то био можда повод раздору између оца и сина и његовом ослеплењу. Можда га је и властела на то навела. Та је сумња дозвољена. *Милутин није марио католичку цркву*. Од његовог доба почело је запето стање између српске државе и Рима, које ће се касније претворити под Душаном и отворено гонење.

Тај одлазак из српске државе био је за Стевана тежак ударац. Осим тога могло је постати за њега сумњиво и наследино право на српски престо. Слеп краљ? Ко би га желео и тражио и ко би га поставио на престо да великом државом влада, када му је и за најобичније личне ствари била потребна помоћ и рука једног вође, да га ма и по одајама свога дома води. Слепоћа на престолу или око њега, то је само по себи трагедија. Нема сумње да је о својој злој судбини често размишљао и себи оно пребацивао што га је до ње довело. После свршеног чина увек се дубље и ладније размишља. Најпосле је морао паћи, да је губитак очију тежа казна него губитак круне, за коју су очи неопходно потребне. Они који су у Србији остали величину његове несреће нису могли оценити и нису знали колико му очи још вреде. Таке судбине није доживео ни један члан Немањинке обитељи и сличне трагедије није било ни у једној историји до које је он онда могао доћи. Осим византинске. У Цариграду било је дотле свега; свргавања, ослепљивања, даљења, бацања у тавницу итд., али привидна страхота његовог положаја била је за јавност ипак јединствена. Па јој се прикључила и неизвесност тога стања докле ће трајати и туга његове деце, која су га сваки дан морала гледати не могући му помоћи. — Уз његовог оца остао је на дому брат Константин, док његова пратица бијашу његова два нејака детета. Млађему брату бијаше име Душина а старијем Стеван, коме је у уском кругу фамилије дато име Душан а које је традиција преузела и унела га у историју. Трећи брат Симеон не бијаше још ни рођен, он је рођен у браку који је иза оног дошао, како ћемо касније видети, много касније.

Пратилац, сапатник и суизаганик Стеванов био је каснији цар Стеван Душан и жена му Теодора кћи бугарског краља Смиљца. Душану је у то доба било око пет

година. Да је и њега судбина погодила и да је и он био осуђен да окуси горчину изгнанства, карактеристична је црта за краља Милутина, који с оцем није штедио ни децу јер их је могао код себе задржати. Нема сумње Милутин се од свих лако растао, задовољан да се осигурао од евентуалности које су се почеле око његовог престола појављивати. Код куће заостали млађи син Константин имао је у старијем брату страشان пример и нема сумње да је из њега црпао науку и за своје државе према немилосрдном оцу. А и Милутин се из његовог карактера уверио да је противан Стевановом и да се од њега нема бојати од оног што је онако страшно жигосао на старијем сину. У држању своме према деци манифестовао се *приватан карактер краља Милутина*, који нимало није одступао од његовог *политичког*. Као што је био неумољив у државним стварима, опор и суров према противницима у земљи, безобзиран према властели али и добар и поуздан савезник у спољној политици, такав је био и у фамилији. Био је у спољњивом одношају са братом Драгутином, дао је сину Стевану на управу Зету, волео млађег сина, није презирао интимност брачног живота али знао своје осећаје излити и у другим приликама изван брака. Био је, што би се рекло, пријатељ и нелегитимне љубави. За друге се Немањиће за ове склоности не зна. Али тешко је оном било, ко је дирао у престол и његова права. То место није хтео никоме уступити и задржао га је у противности са четири своја предходника до смрти. И пре и после њега свргавани су српски краљеви са престола, њега пак није нико свргнуо и он је умро на њему како краљеви умиру, у дубокој старости и потпуној душевној снази са целом краљевском влашћу у рукама. За доба своје владавине проширио је монархијску власт више него и један владалац пре њега и утврдио краљевски престол још јаче. Његов је карактер најизразитији од свију његових предходника, чак маркантнији од Душановог, који је своју државну, политичку, војничку и законодавну моћ назидао на темељима краља Милутина. Он је из Рашке начинио јаку државу, први дигао њену експанзивну снагу, претворио ју у Србију и дао јој међународни углед, који до њега није имала. Назидао је мноштво манастира, од војске начинио прави државни бедем и створио законе из којих је Душан изградио своје законодавство. *Краљ*

Милутин је најинтереситнији и најноснији владалац
старе српске историје на и Балкана¹

У Цариграду и ако још дете, видео је Душан први пут велики живот, и бавио се у њему толико, да је могао размислити и мноштво утисака са собом понети. Тога није било код његове куће што се је у Цариграду налазило. Свакако то није више био онај сјајни Цариград пре кретањских ратова и латинског царства (1203.—1261.) који је толико пожара и опљачкања издржао, али је он још у овом завршном периоду своје историје био величанствен и јединствен град, не само онд. Европе него и света. По једнима је имао 392 по Диканжу 428 цркава! Цариград је могао у то доба имати 5—600.000 становника док је резиденција срп. краљева Скопље могла бројати највише 60.000 душа². Млетке и Цариград, како Сло-

¹ в. Тодора Метохита : Посланица о свом дипломатском путу у Србију поводом женидбе краља Милутина са Симонидом 1298. год Летопис М. Ср. књига 216. Посланица допуњава ову скицу нашу о краљу Милутићу како с обзиром на његов карактер тако и с обзиром на двор и богатство краљевске куће. Међу осталим приповеда Метохита као очевидца, да се је код краља Милутина ручавало и јело из златних и сребрних тањира и да је краљ третирао у злату (стр. 42.—43.)

О Метохити и његовој улози овом приликом и иначе види »Поговор« (од др. Ј. Радонића стр. 56—58).

² Ми за овај број немамо писаних података али се служимо аналогном како је то чињено и од других писаца у сличним питањима, нарочито код старих градова. в. Pöhlman : Die Übervölkerung der antiken Gross Städte, Leipzig 1884. — Beloch J. Historische Beiträge zur Bevölkerungslehre. I. Bd. Die Bevölkerung der griech-röm. Welt. Leipzig 1886.

Архиепископ Данило назива Скопље »славно« (стр. 138.) а из места на стр. 44, 108, 126 и 344, види се, да се тај назив не односи само на политички положај Скопља у земљи и његову прошлост, него и на његову ондашњу величину. Грегориас VIII, 14, даје му назив »exiguum oppidum« (у латинс. преводу). Број од 60.000 неће зато бити да је претеран. Скопље је било кроз сва времена по свом положају прометни и транзитни центар Балкана и приокласна раскрсница великих друмова. Преко њега водили су и воде путеви : преко Тетова и Призрена за Скадар, Пећ и целу Албанију, као и пут долином Дрима за Охрид, преко Качаника за Косово-Поље и Нови Пазар, преко Куманова за Бугарску, преко Велеса за Солун и Битољ. Ту је био Изуч Старе Србије и Македоније.

До данас није утврђен број становника ни једног града Балкана из оног доба. Чак за XIX. век нема поузданих података ни

вени Византију називаху, били су онда центар европске цивилизације и политичног живота, светске трговице, грчке књижевности и уметности. Цела Мала Азија од перз. залива и Јемена па до западних граница Егеја, Египат, Средоземно и Црно море и Балкан, били су под утицајем византске културе и царевине која се сматрала легитимним наследником старог Imperium Romanum-а. Рим је, у страни од великих догађаја, лежао у рушевинама напуштен и од пана, који су резидирали у Авињону. Сва лепота постојања неког, поквареност великог града, трговина, луксуз и богатство били су ту нагомилани. И све што је имао Исток најбоље, ту се могло видети и окусити.

Уз то се истицао сјај царских дворова који је ово велико шаренило Истока попуњавао. Историчар и без маште, који ово доба описује, не може поред њега ни у данашњој временој даљини, проћи, а да у своме опису не унесе бар нешто од оних боја, у којима је овај крај света онда треперно. Дуж Боспора и Мраморног мора, низали су се царски дворови, палате и летњиковци, који су се по лепоти, величини, скупоцености и архитектурни могли мерити са каснијим сјајем Лувра у Паризу и двора у Версају за доба Бурбона. Велике и скупоцене цркве са св. Софијом на челу, церемонијел обреда, скупоценост одежда и величина манастира допуњавали су ову средињовековну слику. У опште је у то доба и дуго пре њега у Цариграду и великим центрима византинске царевине била тако велика култура, какву Италија и цели европски запад средињег века пре италијанске ренесансе није познавао.

за саму Србију до од прилике 1850, а како тек за предходне векове ? За старо доба нема података, како је на другом месту речено, чак ни за сам Рим, Атини и Цариград, да о другим градовима старог и средињег века и не говоримо. Значај Скопља не датира уосталом само из доба Немањинића, него чак из прехисторијског доба можда од Келта. Име »Скопље« није ни грчког ни римског порекла. Римљани дошав на Балкан у II. веку пр. Хр. затекли су Скопље и задржали му име. Има новаца од македон. краљева о којима нам баш ништа није познато (в. у предговору и уводу прим. на књигу Nikolaides Cléanthes-a). Сам положај Скопља предестинирао га је кроз сва времена на значајну улогу : Раскрсница у трговини и промета, плодност његовог краја, Шарпланина, згодан пут за Јадран, Вардар за Егеј и Солун, шуме, дивљач, Овчије-Поље итд. Све то начинило га је после Солуна најважнијим градом Балкана и у свима одсецима историје.

Велики део услова ове потоње постојао је у Византији од увек¹.

Такав је изгледао Цариград, кад је у њега приспео бајаги ослепљени српски престолонаследник и каснији краљ Стеван Дечански и његов син, каснији цар Стеван Душан. Цар Андроник II. који је у то доба на престолу седео, био је таст краља Милутина и његова је кћи носила српску круну. Није била истина мати слепог госта него само маћеха, али то није умањивало пажњу према њему. Дошао исте године на престо кад је и краљ Милутин (1282.), био је Андроник с Милутином везан пријатељством и ако су им се политични и државни интереси често разилазили, па и мачем решавали. Можда је Стеван у Цариграду од Милутина послат с молбом, да се на његове везе са Србијом припази, и пресеку ако се ухвате.

Али се ово бављење није могло узети као затвор него само као заточење и као таково без сумње није било друкчије него само политично и без личног ограничења. Стеван је био у манастиру Св. Анастасије и Пантократора, који му је био одређен за седиште, материјално збринут и није имао друге бриге, него да свој вид лечи². Нема сумње да је већ ту био на чисто да је слепило било неозбиљно али да га ваља тајати. Деца његова пејака и незаточена, него само изгнана из земље, имала су прилике да се у Цариграду оријентишу и да виде из ближе живот дворски и велико-варошки, војнички, црквени и политични³. Њихов

¹ в. Neumann Carl: Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894, у предговору стр. VIII. — Diehl, C.: Etudes byzantines. Introduction a l'histoire de Byzance. La civilisation byzantine, L'empire grec sous les Paleologues и т. д. Paris 1905. — Д. О. Бѣляевъ: Очерки матеріални и замѣтки по византијскимъ древностямъ. Ст. Петерб. 1891—1896. 3 књ. — Feradou, André: Des Biens. des monasteres a Byzance. Bordeaux 1896. — Mittinger Das byzantinische Constantinopel 1899.

² Ст. Новаковић: Црква Св. Анастасије и Пантократора у Цариграду. »Искра« за 1898. Стеван је био првобитно смештен овде у овом манастиру, касније пак у једном од царских дворова.

³ Визант (Цариград) у добу краља Милутина није већ имао онај светски значај, који је имао од VII—XII. века, кад. је био прва престоница Европе, као на пр. Париз у XVIII и XIX веку. Али је ипак имао још светски глас са своје прошлости. По лепоти свог положаја, свом богатству, источном раскошу и својој величини премашивао је пак стари Рим под императорима и ако ви-

манастир добио је политично значење и без сумње био удостојен царске посете или бар чланова царске фамилије. Ми о томе немамо података али из нарави ствари и из сродства обеју фамилија то се даје допунити.

Цуних девет година Стеван је са својом децом чампо у Цариграду, више монах него краљевски син. Млађи му је син Душица ту и умро и у самом манастиру сарањен. Данас је манастир турска џамија. Дали је за доба свог бављења у заточењу имао везе и знао шта се код куће дешава и са својом сестром, која је била удата за Михајла сина бугарског цара Шишмана, није познато, али је вероватно да су му пријатељи од времена на време дотуравали по коју вест, нарочито они, који су држали да његово право на престол с губитком вида и заточењем није престало. То ће бити да су били они, ради којих је ушао у противност са Милутином и био осуђен на ослепљење и изгон из земље, а који су се онда разбегли.

зантинска царевина није имала ни десети део римског империјума.

У свом цвету био је Цариград подељен на 14 квартова, имао је 53 портика каквих Рим није имао, 4287. великих грађевина и палата, непрегледно много приватних кућа у купатила, тргона, позоришта и амфитеатра, манастира, црква и Базилика а међу њима Св. Софију.

Кад је цар Константин Цариград подигао, довукао је он из свих крајева римске царевине непрегледан број споменика и понамештао их у новој престоници. Ту је било споменика из Атине, Цизика, Цезареје, Сардеса, Антиохије, Ципра, Крита, Родоса, Смирне, Салеуције, Никеје, Иконије и других градова истока и запада. Њему се самом приписује зидање 40 црква, 7 триумфалних лукова, 9 јавних купатила и др. Царски су се дворови градили и дограђивали од IV—X. века, пуних 600 година. Двор подигнут од цара Јустинијана II. могао се такмичити са Лувром и Версајом. Цар Василије Македонац називао је чудновати »Сénourgion« и једну цркву с пет кубета од неописане лепоте. У Душиново доба било је толико црква и дворова, да су многи напуштени били и лежали у рушевинама. Млетке, ривал Цариграда, нису имали таку трговину као потоњи.

Четврти крстоносни рат и разни преврати изазвали су назадак у овом процвату, нарочито Латинско царство, које је имало своје седиште у Цариграду (1203.—1261.). Али је сјај трајао и даље и потајно је код саме пронасти. (Gerland: »Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Constantinopel«. Hamburg 1905).

Из те велике грчко-римске цивилизације пренето је много у држању Немањина, где је било укуса и склоности, како то показују грађевине оног доба, нарочито манастири, који у многом које чему превазилазе слична дела католичког запада Европе. Уплив Цариграда допирao је чак до Дунава и Саве. Не-

Али је најпосле мало по мало и срџба Милутинова престала и преовладало боље расположење према Стевану. Милутин је био већ седамдесет година, при крају своје владавине и својих задужбина, и та старост му је налагала, да пре своје смрти уреди питање наслеђства и изврши измирење са сином. Без сумње тецајем 1320. године добио је Стеван од оца пристанак да се кући врати, што је и учинио¹. Измирење је било потпуно, јер Милутин

гопа концепција је већа и оригиналнија него запада. Цео средњи век је био велико такмачење Истока и Запада борба два света који су потицали из грчко-романског живота, који је сада у рушевинама лежао. Тек ће италијанска ренесанса унети нов живот и дати полета и западној Европи, док ће Исток нестати у мору Ислама, који ће до централне Европе допрети и источне тековине прелазити. Он га је за више векова у развоју задржао и уназадно,

¹ За повратак у Србију молио је Стеван светогорске калуђере и архиепископа Никодима, да код краља Милутина интервенишу. Милутин је наредио да се пусти (»да поусти не...») и Стеван се оцу вратио, који га је срдечно примио. Код састанка носило је он очни завојезане и водио га је за руку син Душан. Сцена је била дирљива. Дошав пред оца и паде на погоч него обезањимљите очи своје, та које достојно слѣпоу, рече : отъче, вѣдѣ и т. д. (Архиеп. Данило 69.). Али је сцени оскудевала унутарња истина, јер Стеван није био слеп, него, што би се рекло, онда у Скопљу само мало ослепљен. Ослепљење било је само формално и фиктивно, да се бес и јарост Милутина само задовољи. Због тога је горе речено, да је званично ослепљен. У истину то није био случај. Његове су очи, управо зенице, остале неповређене. Нема сумње, добри су се пријатељи побринули, да вид не изгуби и да краљ Милутин остане у уверењу, да је његова заповед тачно извршена. То је могло бити само тако, да је Стеван неко време касније послат у Цариград, где није било нарочитог повода, да се ствар још једаред тачно испита и утврди. Можда се ипак негодовало. Свирепост је била и за оно доба необична. Милутин је и овде показвао необичност своје строгости и апсолутност своје воље.

Али је и Стеван нарочито појно бригу да се не ује у ствар дубље. Носио је увек везане очи кад је излазио па и онда, када се оцу вратио, очевидно бојећи се, да се процедура не обнови ако би Милутин сазнао, да је — преварен. Архиепископ Данило (у »Краљу Стевану Дечанском«) то са свим јасно потврђује речима : Христос съхрани тѣмоу зѣнице тѣлесныи... съ бо благоуѣршии разумѣвъ тако прозрѣшение тѣмоу некомууже таковоа видѣннѣ (не) възвѣсти, тако да не котора пакы зѣлоба приложитъ се тѣмоу... (стр. 169.). Стеван је стремио да коме каже да види, бојећи се очевидно, да му когод не учини зѣлобу и пакост (зѣлоба приложитъ се тѣмоу) и пријави било у Цариграду било у Скопљу, да му је вид здрав и да сеноћу симулира. Било је исто што би и данас могло бити код човека у сличним приликама.

не само да га је примио, него и 6. јануара 1321. годину у присуству целог сабора извео Стеваново венчање на краљевство¹. Важни разлози, старост, болест и државне

Кад је пак једном одпала потреба претварања, Стеван је своје прогледање приписивао чуду и божијој вољи, зашто је имао опет доброг разлога, да га свет сматра као заштитника божијег, коме је био изгубљен вид од Бога повраћен. Иако слеп аз бивши и се ипак виждоу . . . то чудо (стр. 170.).

Но да му је вид био добар и зенице неповређене, види се даље и из тога, што је у битци на Велбужду, 20 година касније, он главом сам командовао срп. војском и чинио диспозиције (стр. 184.—187.). Касније је била и друга прилика да свој здрав вид манифестује. Кад је после Велбужда хтео издати манастир Дечане, позвао је архиепископа Данила да заједно траже годно место на коме би манастир могао подићи. Обојица су проучавали у Метохији положаје, пењали се на разне висове, комбиновали и рачунали које би место за то најзгодније било. Метохија је била, као што је на другом месту изложено један од најубавијих и најплоднијих крајева старе српске државе. У ту је тражено место нашао. Нашав пак въздвигъ очи свои къ высотѣ рече : боже, призири съ высоты (стр. 203) итд.

Исто се тако не даје узети, да је ослепљење било само на једном оку. Извори говоре о очима у множини : сѣхрани иемоу зѣнице (стр. 169.), што значи да су оба ока била неповређена и у функцији. Арх. Данило, дворски човек Стевана Дечанског и најбољи извор за ово питање, јер је све својим очима видео, тврди, да су очи Стеванове биле неповређене и тиме се ствар мора дефинитивно решеном сматрати. Стеван Дечански није био ослепљен, казни ослепљења није извршена. Милутин је био преварен.

Интересантно миље у целој овој ствари има арх. Ј. Рајић : »Истор. разп. слав. народ.« 1194. Том. II стр. 500—501. 103.—505. и 536.—539. — Ст. Станојевић : Истор. срп. нар. II. изд. стр. 181. узима, да је Стеван ослепљен не улазећи у ствар дубље. Ђ. Калај, у својој »Истор. срп. нар«, назива Стевана »Слепим«, али додаје, да је у заточењу у Цариграду исти великином повратио (стр. 59. у немач. преводу с маџарског). Мајков : »Истор срп. народ« превод Даничића II. изд. Београд 1876. стр. 37—39. држи, да је био ослепљен, позивајући се на писмо Стеваново, у коме баш о тој слепоти говори. Али ми смо видели, зашто је Стеван волео да важи као ослепљен и касније од бога исцелен. Његово слепило, признато од њега као неозбиљно, напело би му уштрба у угледу, које му је доносило његово мучеништво и милост божија. То би било признање, да је десет година једну лаж намерно подржавао и да његова краљевска реч не заслужује перо.

¹ Ст. Новаковић : Душанов зак. ставља ово пенчање на дан 6. Јануара 1321. на темељу Дечанске хризопуље (Гласник II. оди. књ. XII. стр. 2.) за живота Милутинова а Јигеџек : »Gesch. d. Serben« на дан 6. Јан. 1322. после смрти Милутинове као наравну последицу ступања на престо. Ст. Станојевић : Ист. срп. нар. 1910² стр. 132. прелази крунисање ћутом.

бриге, морали су на Милутиновој страни, а не само кајање и опраштање, одлучити, да овај корак учини, и да *Стевана постави за сурегента*, давши му како изгледа одмах на управу и провинцију Зету у којој се Стеван подигао против њега пре толико година. По другим изворима није Стеван добио Зету, него жупу Будимље у долини Лима у Зети. Али то није одлучно, Стеван је добио земаљску управу и дошао на прво место поред краља. Нема сумње, оно слепило било је лажно, оно се тајало у Византији и није било право. Јер нити би имало смисла предавати слепом краљевство, нити би сабор пристао да слеп води државу, нити би сам Стеван осећао снаге да терет преузима.

Не дуго после овог догађаја и повратка Стевановог у Србију, умро је краљ Милутин 29. октобра 1321. оставивши престол сину Стевану. У исто време, управо месец дана раније, умро је у Равени у Италији и највећи италијански песник Данте Алигери (14. Септ.) који је краља Милутина у својој »Божанственој комедији« међу грешнике уврстио, који у паклу политичне грехе испаштају¹. Ми-

¹ Данте није краља Милутина непосредно именовао, али је без сумње оног краља српског мислио, који је за његово време живео. Краљ је Милутин око 40 година владао и код честог додира с Италијом тамо био познат. Има и данас у катедрали св. Николе у Барију у Калабрији од њега дарован сребрни олтар. У Дантеовом »Рају« (*Paradiso* у XIX. певању) спомињу се неки грешни владари а међу њима и »...quel di Rascia (che male aggiusta l'conio di Vinegia)«.

Да је то Милутинов брат, Драгутин, и његов предходник био, није са свим сигурно, па чак ни вероватно. Могао је то бити и Драгутинов предходник. Млетачка финансијска управа није марила срп. новац, кога метална вредност није била иста као млетачког новца. Млетачка монета имала је онда светски углед а у Србији се ковао новац млетачки, који није одговарао млетачкој металној композицији. И као да је новац у великој мјери, чиме је и млетачки новац девалвиран. Због тога је млетачки сенат још за време краља Уроша I. оца краља Драгутина и Милутина издао својим финансијским областима и царинским органима наредбу, да мотре на новац из Рације, и да га дошап на касу, не пуштају даље у циркулацију. »Teneatur diligenter denarios regis Rasciae et si ad eorum manus pervenirent, teneatur eos indicere«... Једна наредба издата је и 3. III. 1282, а друга 1306. Рашчански новац из јако појмљивих разлога, није могао имати вредност млетачке монете, онда прве на свету. И данас су металне релације код разних држава неједнаке а како тек онда? Млечићи су на вредност свог новца нарочито пазили а рашчански ков није имао исту металну вредност. У Ита-

лутин је и у савременој Италији био добро позната владалачка особа. Осуда песничкова била је неоправдана.

Стевановим повратком и смрћу краља Милутина завршен је један одсек Немањинке историје и почео нов рекли би трећи, завршни и најлепши. Српска се држава пење непрестано све више. У малом развијала се прва историја српског народа као многе друге велике историје почевши скромним, дошавши до великог и вратив се опет малом да најпосле сасвим нестане из историје као комет у васпону. Милутин је својом дугом и моглн би рећи државотворном владавином од близу четрдесет година учврстио у земљи једно стање, које је у његовој особи било оличено. Нико поред краља, нико изнад њега и сви испод њега. Краљевска је власт дошла до врхунца и династички су интереси постали део државних циљева. Исто је то било и у спољном одношају. Положај Србије у оквиру балканских или боље рећи југоисточних европских држава био је под њим јасно одређен и много јачи него под његовим предходницима. Њен интернационални углед био је велик и признат. То је у мало речи све. Потиснувши брата у страну, изгонивши сина из земље, и лији су за овај млетачко-српски спор морали знати и борба око валуте морала је здраво додиривати тамошњу трговину. Данте је тај поремећај релација унео у своју »Divina Comedia« и дао му политично значење. Обедио је срп. краља који је у његово доба живео, не давши му име, очевидно да конфликт не заоштри. Можда је мислио на Милутина, можда на Драгутина а можда и није знао тачно. Српска је историја Краља Милутина из Данте-овог пакла ослободила и извела. За то има и данас политичких разлога.

О ондашњем срп. новцу писао је Victor Brunelli у програму задар. гимназије за школ. годину 1898-99. i *Illustrazione Storica a Dante Div. Commed. Par. XIX. 140—142.* Брунели држи да је Данте у своме спеву мислио на краља Драгутина. Повод овој расправи био је наступно предавање проф. Љубе Ковачевића у Београду, који је тврдио, да Немањини нису имали златног новца, него да су спекулантн продавали фалсификате.

Против овог тврђења дигао се је Јаза Томановић, у »Гласу Црногорца« (1896.) у једном есеју о срп. новцу и позвао се на горње место из »Divine Comedie« Данте-а, на што је тада Брунели своју горњу расправу написао. Расправама Брунелија и Томановића утиђено је, да је валутни рат између млетачке републике и Србије трајао око пет година и свршио тиме, да је срп. новац, кога је било велико мноштво у Италији у будуће излазио срп. натписом а не више латинским као млетачке републике. Сличних монетарних конфликта било је и међу државама XIX. века у Европи. Велика срп. трго-

примакавши властелу и цркву више себи, створио је он тим и разним законима нове државне, дотле непознате темеље, *издигавши краља над свачим у земљи*. Дали је то све било и добро, видеће се касније.

Његови су савременици и противници морали о њему имати нарочито мњење и у данашњој даљини чини нам се, да је био велик таленат и човек изнад обичног краљевског мерила. Угарски краљ *Карло Роберт*, агилан и мудар човек, имао је у краљу Милутину озбиљног и активног суседа, савременика и противника.

Но колико је оставио земљу у добрим приликама, војнички економски и финансијски консолидовану, после његове смрти наступише променом на престолу тешке незгоде и опасни заплети, који све потресосе из темеља. Узроци се морају тражити у прошлости, онда када је Милутин заузео место свога брата. Милутин *није добио јавну власт на темељу насљедног права него по уговору одобреном од присутног сабора*. Али је по феудалном схваћању Божија помоћ то дозволила. Појединости су његове непознате, дали је било интрига, или је Драгутиново здравље дало повода оставци. Тек крвави догађаји у Италији овај је сукоб изазвала и он је са свим разумљив. Српске су трговачке и културне релације тог доба и доба ренесансе биле велике и има трагова, да је потоња утицала и на живот у Србији. Не би Милутин био у Италији иначе познат и правно дарове католичким црквама у јужној Италији. Ново доба, које је с Данте-ом у Италији наступило, осетило се и на Балкану и Милутин је био према својим претходницима »модерни човек«. Од Милутина почињу велике грађевине и нова краљевска власт. Дух антике овладао је био у Италији и осетио се и у Србији. Милутин је тај покрет помогао. Дуга његова владавина за то је доказ. Нико му се није противио и скоро 40 година мирне владавине, знак су благостања и напретка. Србија је почела под Милутином други живот и нов одсек. Она је постала прва држава на југо-истоку Европе.

Према данашњој терминологији и финансијалној техници изгледа да је финансијални конфликт између срп. државе и Млетачке изазван скупом и валутном кризом у срп. држави, којој узроке поближе не знамо. Да је срп. држава прибегла ковању млетачког новца од мање металне вредности на своме земљишту и пустила га у млетачкој држави у циркулацији, то све индицира, да је то било услед унутарње кризе у срп. држави. То је могао пак бити само пад срп. новца у земљи, којему је био затворен пут на земљиште републике.

ђаји томе чину нису предходили и зато су опште црте ситуације од 1282. доста јасне. Драгутин је одступио по уговору који су Милутин и сабор прихватили, задржавши право наследства сину Владиславу, који је био непунолетан. И Милутиновај и Владислављевој власти биле су повучене границе. Право оног који ће после Милутина доћи било је неспорно. Наследни ред није по томе био ни повређен ни промењен. Нема сумње, чину су предходили преговори иза којих се Милутин попео на престол с тим да то његово ступање не значи губитак права Драгутиновој лози. Услед тога Драгутин је отишао у српској држави у позадину, добивши пак под своју управу један део својих српских земаља и други угарских лехенских. С једне је стране био самодржац и монарх а с друге лехенски господар, два својства, која су спојива и која су се касније код других владара поновила¹.

На темељу тог уговора прогласио се је после смрти Милутинове краљевић Владислав, син Драгутинов за краља, тражио је престол и оспоравао насљедно право Стевану. Али и Константин, брат Стеванов, држао је да има неких права, тврдећи, да је Стеван слеп и неспособан за владање и да према томе он, као Милутинов син има права да преузме круну и власт². Дали је за уговор

¹ Код Високог Стевана и Ђурђа Бранковића-Смедеревца. Обојица су били срп. владари али у исто време имали у Угарској земље као лено им подељене за оно што су они уступили мађар. краљевима у Србији.

² Краљ Милутин био је четир пута ожењен и из тих бракова рођена су деца, која су са сином Драгутиновим водили рат, који се свршио коначном победом Стевана Дечанског.

У првом браку био је Милутин ожењен са једном Грчкињом из Тесалије, кћери севастократора Јована. У другом браку био је ожењен са Маџарицом Јелисаветом, сестром угар. краља Владислава IV. које је опет сестра била Катарина жена краља Драгутина. По томе су оба брата за живота Јелисавете била пашенози. Трећа сестра ове потоње била је Марија краљица од Неапла. Од ове друге жене раставио се Милутин пре 1284.

У трећем браку био је ожењен Милутин са Бугаркињом Аном, кћери бугарског цара Тертерија I. Њу је узео 1284. Из овог трећег брака рођен је Стеван Дечански. У четвртм браку био је ожењен опет с Грчкињом Симонидом, кћери Андроника II. грчког цара, коју је врло младу узео 1299. У првом браку рођен је претендент Константин, који није признавао ни Стевана ни Владислава. Ове многобројне женидбе, које се не дају лако мотивисати, изазвале су сумњу, да се Милутин није правоваљано раставио са женом из другог брака па зато није могао ни правова-

ивмеђу Милутина и Драгутина знао, не даје се рећи, али је вероватно. Уговор је сам сабор потврдио.

Ствар је била у истину правно, државноправно и уставно замршена и јер ни један од три наследника престола није хтео право другог признати и одступити, сваки се спремао за борбу и тражио приврженика, што није било тешко наћи. Феудална властела и манастири били су дужни давати један део војске а оне су наравно оноем притицали у помоћ, који је највише давао, или имао највише изгледа да ће победити а у том случају за своје приврженике бити најповољнији краљ. У сваком случају играо је код свију династичких спорова интерес своју улогу па и овде. *Старо српско династичко право имало је како изгледа од првог почетка својих одредаба.* Дали су оне биле писане или само у традицији утемељене све је једно. У династији Немањића постојало је *право наслеђства на престо у правој линији* и кроз 120 година до тог доба, вршено је пет пута. Кад није било наследника у правој линији прелазило је на узгредну. После Драгутина могао је доћи само његов син Владислав, јер његово право Драгута није могао укидати што и није учинио. Своје је право пак могао пренети на Милутина задржавши пак сину оно с чиме није могао располагати.¹

љано-црквено венчати са женом III. брака, те да Стеван Дечански није законито дете краља Милутина. Али у оскудици ваљаног градива, нарочито ондашњег брачног права и у оскудици познавања процесуалних прописа ондашњег доба, ова су гледишта недоказана. (Jireček: Gesch. der Serben стр.).¹

¹ Engel: Geschichte v. Servien u Bosnien стр. 240 и сл. назива Стевана «sein natürlicher Sohn».

Можда неће бити излишно додати овде, да у питању бракова, женидаба, удадба и генеологије Немањића, има толико спорних питања, да су зато специјалне штудије потребне. Тако се на пр. не зна, ни колико је жена и колико деце имао Стеван Првовенчани. в. Руварац Ил: Краљице и царице српске. Матица (Н. Сад 1868.). — Љ. Ковачевић: Жене и деца Првовенчаног краља. Прилог критици извора за срп. Историју XIII. века. «Глас» ср. кр. а. LX.

¹ в. Никола Крстић, др. «Историја славенских права» (превод из Вацлава Мацијејовског. Будап. 1856. (Приметбе, које се у коментару на срп. право односе, од др. Крстића су). Крстић истиче (стр. 272—273.), да је у династији Немањића престол био наслеђан, и ишао, као што и ми тврдимо у правој линији («од оца на сина»), али тврди, да ово наслеђивање «није било утврђено у сва времена» и да је тек под краљем Милутином «строго опредељено» било. Ово је гледиште нетачно. Писац сам наводи, да је Немања, повла

Тако су по држ. праву и династичкој пракси били законити краљеви Драгутини после свог одступа, само без власти и Милутини до своје смрти, *обојица истовремено*. Драгутиново право било је суспендовано уговором. После смрти Милутинове ступило је пак у живот право Владислављево, које је правилно узев почињало већ смрћу Драгутина за случај његовог умирања пре Милутина, јер после своје смрти Драгутин право синовљево није могао преносити ни на ког другог него на њега.¹

Али се Стеван позивао на своје право као син краљев и на династичко право *праве линије*. Њега се није тичао уговор који он није склопио и који се после невршења

чећи се спрестола, свом прворођеном сину престол уступио, који је он добио у »Христоу дарованоу. ми владичествѣ«, а на који је »одъ Бога посаждень« (273.). Према ондашњем српском државном праву и схваћању престол је по томе долазио од Бога и нишао на најстаријег сина. Да је више пута чињен изузетак свргавањем, не мења наследно право. У случају Стевана Дечанског није исти свргнут ради спорног наследног права, него из мотива, који с наследним правом немају посла. Иако немамо писаних извора, који се на наследство у кући Немањиној односе, позитивно је, да је у срп. држави Немања наследно право основао и утврдио, и да је исто до изумирања династије трајало непромењено. Стеван Дечански назира се сам »наследникъ светаго корѣне ихъ« (Хризовуља дечанска), из чега се види, да он ту има пред очима порекло своје од Немање, који је »корѣнъ« целе династије био. По срп. држ. праву долазила је према томе краљевска власт од Христа-Бога и он ју је »даровао« Немањи а од њега путем наследства прелазила је она на његове потомке односно наследнике престола. Стеван Првовенчани сам о себи говори, да је његова мисија у првом реду »да богу угоди и његову вољу врши. Нема друге воље положене у руке краљеве, доли Божије. (Др. В. Николкић : »Стеван Првовенчани краљ«. Земун 1897. стр. 20—23. а у оригиналу гл. I. XVII и XVIII.).

¹ в. Андрејевић Љ : »Српски краљев. престо и питање о његову наследству од оставке краља Драгутина. (в. напред литературу). — Зечевић Милош »Жиљот и владавина Стевана Дечанског I. Београд 1903. — Ст. Станојевић : Погреб краља Милутина у својој књизи : »Из српске прошлости«. Историј. чланици. Београд 1923. стр. 70. и сл. — Срећковић, Панта : Краљ Дечански 1868. На ову је расправу написао Иларијон Руварац : »Приметбе на одломак из срп. историје Панте Срећковића : краљ Дечански« у Новаконићевој »Вили« за 1868. — Суботића Јов. др. Краљ Дечански ен у 12 песама, Карловци 1860 само је појезија, која према стању онд. историј. истраживања није могла друкчије ни испасти. — Јов. С. Поповић : Стефан Дечански. Београд 1849. 114 стр. (нова позоришна дела, св. II.).

од 38 година могао сматрати као преосталим. О правима браће није било говора него само *о правима праве линије које ни Драгутин ни Милутин нису уговором укинули*. О томе без сумње у уговору није било ни спомена. Праву су линију пак за чудо имала оба претендента јер су обојица били најстарији синови два краља, Владислав као син Драгутинов, Стеван као син Милутинов. И Драгутин и Милутин били су законити краљеви и ни један — узурпатор.

У тај замршен спор умешао се, како је већ споме-нуто, најпосле и Константин, син Милутинов, кога је право на престо било несумњиво, јер га — није из никаквог правног наслова имао за себе, нити је имао државно ни фамилијарно право. Могао се позивати на слепоћу свог старијег брата и његову неспособност да влада али не и на државно право, које није знало за телесне недостатке него за правне. Но и ако су телесни недостаци код краљева уједино и политички и државоправни, овде моментано нису могли превагнати друге важније разлоге. Стеван се позивао на свој добар вид, који се сада могао испитати и утврдити, чиме је и најмањи разлог за Константинова одпао да круну претендује. Остао му је још један једини а то је била — сила.

Тако се сва три претендента оружашу да своја династичка права остваре и борба доби вид рата властеле међу собом око престола и краља. Ми ту борбу не можемо назвати грађанским ратом, јер она то није била.¹ Није се борио народ међу собом и за своја права, него властела и претенденти ко ће бити краљ. Стеван Душан налазио се на страни свог оца, јер се у тој борби радило и о његовом праву на престо. Краљ Владислав II. како се називао и што је за трајања борбе и био, држао је северне делове уз Дунав и Саву. Изгледа да му је Драгутин неку земљу при својој смрти преоставио и да Милутин није могао све земље Драгутинове са својом државом спојити. Стеван је имао западне земље са Зетом у којој је, као што изгледа, намесник био син му Душан, средину државе и јужне крајеве њене, док је неизвестно

¹ Jireček: Geschichte der Serben... ову борбу назива Bürgerkrieg што она није била. Грађански ратови у историји били су или партијски или династички или државоправни. Ми смо зато назив »грађански рат« избегли и писмо се с њиме послужили.

које је земље Константиноу у моменту борбе држао и на којих се крајева властела њему придружила. У опште је цела ова борба у појединостима у таму увијена и непешитана и ми смо у њој упућени више на довијања него на поуздане изворе. А то је слаба страна целе наше средњовековне историје¹. Толико је извесно, да је борба вођена на два фронта, дали у исто време или право с једном па онда другом, тешко је одлучити. Само су резултати познати. Она се окончала победом Стевановом, пошто је, како се чини, трајала око 3 године (1322—1325). Константиноу је у борби против свога брата погинуо. Бивши потучен дао се у бегство али је том приликом био убијен. Стеван је свога противника сахранио у цркви Звечанског замка. Владислав је пак у помоћ позвао свога брата од тетке, бана Стевана Котроманића, чија је мати била сестра краља Драгутина. Али помоћ или није била довољна или је дошла касно. Владислављева војска била је надвладана и он је морао побећи преко Дунава или Саве да се спасе у Угарској где га је краљ и рођак примио и склонилиште му дао. Више се није вратио и тамо је умро. Његова даља судбина није позната².

Ова борба била је пак zgodна прилика за *Стевана Котроманића* да заузме једну српску област, важну по положају и свом живљу. Док је Стеван био заузет у борби против два непријатеља, упао је он у *Хум* око 1325. и заузео га. Хум је обухваћао или под њим се подразу-

¹ Ми се у овој партији придржавамо резултата истраживања Јигеџека: *Gesch. der Serben*

² Владислав је пре тога био ожењен са Констанцом из велике властелске куће млетачке Моросини год. 1293. из које је било два дужда. Отац јој је био Михајло Моросини. О тој се женидби много не зна али је у Млечима сачувана слика Констанце с надписом да је она била жена краља Владислава који до пласти није дошао (*Constantia Maurogena Serviae Regina, Vladislavi Regis Uxor. MCCXCI*). Исто је тако сачуван уговор између Констанце и Владислава од 24. авг. 1293. склопљен у Млечима између изасланика краља Драгутина и Владислава и родитеља Констанције. Ово велико сродство без сумње је рат још више замрсило али се не види шта су Млечини радили. Трагичан завршетак владислављев решио је без сумње и судбину Констанције. (Ст. Станојев и Њ: брачни уговор срп. Краљице Констанције. *Narodne Starine* 1925). Рођена тетка њеног оца била је удата за угарског Краља Андрију II. последњег Ариадовог потомка. Владислав је побегао у сродство же-
нино.

мевали крајеви на Неретви с обе њене обале до њенога ушћа у Јадранско море. Његова је површина могла износити око 5—6000 четв. километара. Од извора Неретве, тамо у планини Биоче текла је она тамо, где нагло савија према југу кроз средину овог плодног краја. У њеном главном току нанизане бијаху варош *Коњица*, *Гораници*, *Мостар* и *Метковић* а на њеним приточним рекама дизали су се тако исто важни градови *Гацко*, *Столац*, *Невесиње* и *Требиње*.

Ово присвајање Стевана Котроманића обухватало је све крајеве на десној обали и кут који река чини идући од југа на север и одатле према југу. За српску државу био је то важан предео због Босне и излаза на Јадран од севера и ради своје плодности. *Оно што је била Метохија на југу, Хум је овде био на северу. Он је био житница за Дубровник, Далмацију, њене отоке и северне делове Зете.* То значење имао је Хум од најстаријих времена. Слит спадајући под провинцију *Далмацију* а у ширем смислу под Илирик римски, морао је своје намирнице и вино добити из предела на Неретви.¹

Исто тако изненадну диверзију учинио у првој половини рата (1323). и Филип од Тарента заузевши Драч, који је припадао држави краља Милутина. Драч није био стални саставни део Рашке него пролазно освојење, које се имало тек прикључити државној целини и организовати. Стеванови покушаји да ово тврдо и важно морско пристаниште дипломатским путем повратине су пошли за руком. Губитак једног важног дела Јадрана и југозападног пута за Драч и Хума била су резул-

¹ Х у м, З а х у м љ е (и историји било је разних имена) био је у римско доба део Далмације, која је онет била део Илирика. Под Трајаном назидан је мост преко реке Orontius-a (Неретве) који је још и данас у Мостару видљив. Trebunium (данашње Требиње) било је угледно место. Изгледа да се Т р а в у н и ј а поклањала са Захумљем или била део Хума. Под Рашку дошао је Хум у XII. веку, али не као покрајина и политична управна јединица, него као лено. Дали се са својим житељством сам предао или од срп. владара у лено узет био, не даје се лако рећи. Било је случајева и једне и друге врсте. (види J. Soulgé: Le regime féodal et la propriété paysanne. Paris 1923.). Свакако је положај Хума био сличан и а л и к н а З е т у. Под Немањом држао је његов брат Мирослав Хум. Под Милутином као да се лехенски положај није променио. в. М а ј к о в: »Истор. срп. народа (срп. прев) 1876 гл. III. »Дубровник« и Engel: Geschichte des freistaates Ragusa. Wien 1807.

тат борбе око престола. Држава и народ обично плаћају кад се претенденти отимају за власт. Стеван је покушавао да добије за жену кћер Филипову, Бијанку. Био је удовац у годинама и тај се покушај сматрао као корак да се Драч Србији поврати. Али је Филип одбио и руку своје кћери и Драч.

У исто време кад се овај трогодишњи и тројаки рат водио око престола краља Милутина, који је земљу морао исцрпети, збиле су се промене и у околним државама. У Бугарској је 1323. умро цар Шишман и на његово место дошао је био цар Михајло, који је био ожењен са сестром краља Стевана. У Византији седео је на престолу цар Андроник III. таст Милутинов. Обојица су седели дуго на влади а почели исте године. Андроник II. преживео је Милутин више година, бивши на челу византин. царовине скоро 50 година. Таке дуге владавине обично досаде и народима и фамилијама и наслеђицима, нарочито ако је владар слабих способности и власт држи више себе ради него целине. Андроник II. био је те врсте владалац и његов унук Андроник није могао дочекати да он дође на престол. Између слабог деда и амбициотног унука народиле су се најпосле противности које су се извргле у борбу. Андроник, унук свладао је Андроника II. Сео је 24. маја 1328. на престол под именом Андроника III. Борба је исцрпела и онако растројену земљу и ако је баш речена година била једна од најплоднијих која се у оном добу запамтила.¹

Та исцрпелост дала је повода суседима да се користе. Што је радио Филип од Таренте за време борбе између три срп. претендента радио је сада краљ Стеван. У борби између Андроника III. и Андроника II. држали су с првим Бугари а са потоњим Рашка. Стеван је имао за жену унуку Андроника II., док је Милутин имао, као што је већ споменуто, кћер Андроника II. Син и дед били су у чудном сродству, не само по крви него и по женама, исто онако као што према њима бијаху Андроник II. и Андроник III. и краљ Милутин према своме брату Драгутину. Но и ако је ово сродство било овако блиско, Стеван је ипак улучио прилику да из спора између два прва цара извуче корист. Заузео је Велес, Просек и цео крај између Нишине и Брегалнице. *Цела Вардарска долина од уића ове потоње*

¹ Gregoras: IX. 8.

реке према Северу била је Византији затворена и под-
ложена рашкој држави. Надирање према Солуну и Егеју
и пут према Истоку било је само питање времена. Само
да се нађе владар, који ће у своје планове унети нади-
рање према југоистоку, многе би друге земље скоро
аутоматски ушле у сферу интереса рашке државе. Томе
ће допринети много Вардар, који је овом приликом ушао
дубље у српску историју, *постав река срп. будућности*
и његов ток и правац према мору отворио дотле нејасне
и непознате изгледе. За мало времена, цела ће се српска
политика и историја преместити на овом јужном крају
Балкана и око њега окретати. *Краљ Стеван Дечански је*
први коначно утврдио и развио српску македонску поли-
тику, кроз коју је Вардар своје корито дубоко унелебио.
На њему ће се одиграти највећи и најбољи део догађаја
српске историје и народни геније попети до врхунца,
исто онако, као што се на њему одиграо један део маке-
донске, римске, византијске, бугарске и турске исто-
рије. То је са свим наравно било. *Морава и Вардар два*
су велика пута, тако рећи брат и сестра, који су преко
Србије везивали па и данас јоште везују два света: Егеј
са Истоком Азије и Средоземно море са Африком и с Ду-
навом и земљама централне Европе. *Природа је сама*
српској политици и историји дала правац као што је
то и код других река. Та важност и данас јоште траје,
и на њој и освојењу под Душаном и год. 1912. *утемељено*
је српско право на Македонију, без обзира на националне
претензије Бугара, које се не ослањају на неку већу
бугарску културу и потребу, него на бојазни да Српство
не ојача и опасно им постане.¹

¹ в. Цвијичић, Јов. Основе за географију и геологију Македоније и Ст. Србије. Београд 1906. — Nicolaidès Cleander: La question macedoine dans l'antiquité, au moyen age et dans la politique actuelle. Paris 1899. — Bochkovitch Stojan: La mission du peuple serbe dans la question d'Orient. Considerations sur la passé et sur l'avenir des pays balkaniques. Bruxelles 1889. в. на другом месту литературу о Македонији и с њом у вези стојећим питањима. — О топографијом и географском одношају Мораве према Вардару в. С. Новаковић: »Ново брдо и врањско Поморавље« Годишњица III. и Ст. Новаковић: »С Мораве на Вардар« (Годишњица XIII); Јован Х. Васпљевић: »Ка Историји града Врање и његове околине« (Чуп. »Годишњица« XXXIX књ. VI.); Хајн: »Reise von Belgrad nach Salonick«; Ст. Новаковић: »Земљиште радње Немањине, истор. студ.« Годишњица Чуп. I.; Ami Boué: »Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe I. —

Ратови како су се у средишњем веку водили тај су Стеванове програм омогућили. То није било ратовање у данашњем смислу и уговори гледе граница никад нису били јемство да се сусед неће помакнути у суседову државу ако је он случајно у невољи. Борбе овог доба биле су утемељене на освети и освајања са изненадним препадима и стварање новог фактичног стања. Нападнутом и оштећеном стајало је тада од воље да отето истим путем поврати или да ново фактично стање призна. И око овог начела окретала се политика свију држава, нарочито балканских оног доба. То је изазивало често велику несигурност. Државе и владе морале су провести велик део своје политике за чување граница, док су унутарње ствари тек узгредно узимане и услед тога прилике већине европских земаља забатаљене остале. За просуђење ондашњих одношаја међу државама ваља узети посебно мерило, јер мерећи их према данашњим појмовима оне су неразумљиве и човек добива са свим криву слику. А ипак и средњи век има светлих страна које су разумљиве само онда ако се мере по свом добу и приликама његовим.

Ово раширење српске државе према југу и тенденција, да се правцем Вардара пусти Солуну и Егеју и ту учврсти, дало је повода и Грцима и Бугарима да о својој и скорој будућности размишљају. Скоро тридесет година водио је прву реч на Балкану краљ Милутин. Стеван, његов син није задавао својим личним наклоностима и амбицијама бриге, али освајања на *Вардару*, који је за одбрану византинског дела Македоније и нарочито Солуна од највеће важности био, као да је одавало за сада још неодређено тежњу, да се у том правцу и даље настави. Уз Стевана стајао је његов син Стеван Душан, кога су амбиције и способности из претендентског рата против његовог оца морале бити познате. Душан је у доба те борбе и ако врло млад (тек око 20 година) морао бити у Зети намесник. *Зета је била зависна српска провинција*, налик на државу или аутономну покрајину, *више од 100 година* и ако није увек цела била саставни део државног територија. Она је за Рашку чувала излаз на море, које је током целе историје ради везе са Италијом и Млеткама било од највеће важности. И Бугари и Византија имали су мора; *Рашка без мора значило би одсећи се од осталог света.*

Везе са Угарском у том добу биле су врло незнатне. Маџари су били још нецивилизовани и као увек слаби трговци. Држећи Мачву у рукама и стојећи уз бок Србији, српска држава имала је *више бриге да се од овог суседа чува него да њиме тргује*.¹ Тежња према југу и Јадрану са изгледом да на место Стевана може његов подузетан син доћи одлучили су, да се према Рашкој заузме нов политички став те амбицијозна и набујала држава за времена ослаби и *од мора пресеке* камо је тежила. Та жеља постојала је код Аустрије још у XIX. и XX. веку, према Србији и један је од узрока великом рату који је 1914. почео.

Ти и такви изгледи били су наравни повод зближења Бугара и Византије и услед тога и савеза против Рашке. Јака Србија вазивала је руке Бугарима код сваког њиховог подuzeћа. Слаба, значила је Бугарима отворити многе изгледе да се прошире било на рачун Византије било Србије. У Цариграду су се пак могли бојати од савеза између Србије и Бугара, што би значило губитак византијских земаља на Балкану. Требало је зато у Европи се осигурати да се добију отворене руке према Турцима у Азији, који су били већ јако ојачали, баш те године и Никеју заузели, побивши све војничке бегунце и ратне заробљенике.

У једном у другом случају били су противници српске државе упућени на савез, који је око 1329. добио конкретну форму, јер је већ идуће године борба одпочела. Њему су неко време предходили, што би данас рекли, дипломатски преговори у којима је био изасланик краља Стевана архиепископ Данило, поверљива особа краљева и познат српски књижевник и историк оног доба.² Његова је мисија могла бити или да Бугарску одврати од савеза са Цариградом или буди каквим обећањима одложи сукоб

¹ Изгледа да је у доба Неманића, нарочито под Душаном, су се дини Срем као земаља преко које су Маџари прелазили, био настањен добрим делом српским живљем. То би се дало извести из ондашњих имена његових места, од којих су се врло многа до данас сачувала а у којима и данас Срби живе. в. Bösendorfer J : Crliče iz Slavonske povjesti. Osijek 1910. стр. 159, 161, 178—79, 186, 229. 231—32. 235, 240 и сљ. Писац свугди наводи своје изворе (Fejer, Wenzel, Theiner i dr.).

² Николкић, Влад. др. Архиепископ Данило, срп. књижевник XIV. века. Земун 1898. —

између Рашке и Бугара. Ово потоње му је у истини пошло за руком и ако само у форми кратке одгоде. Сукоб се није онда десио када се је Стеван бојао, али на крају је ипак 1330. до њега дошло. Бугари, као што и данас раде, нису много презали од последица и без сумње су тврдо били уверени, да је победа на њиховој страни осигурана. Као 1913. требало је скочити неочекивано на суседа, расчупати и растргати га у парчад, одузети му што више земље и диктовати му мир. То је био бугарски план и он је одговарао генију и бугарског народа и његових владара. Никад није било згодније прилике.

Место где су изабрали да провале у Србију било је стратегички згодно и пут је водио добрим друмом управо у Скопље. Велбужд је ту где су се формирали био велика и важна раскрсница као и Скопље. Ту у Скопље дошав, није се требало бојати великог и јаког отпора од српске стране и мир би вероватно у Скопљу био потписан. Кроз високу планину није било нигде природне запреке да се ишљу, Скопљу, што брже дође. Победили, дакле били би господари Балкана и њихова толико жељена а у пређашњим временима постигнута хегемонија могла је сада по трећи пут почети. Одмах првих дана дошла би им сва земља између Вардара и Струме у руке. Од Византије нису се тада имали бојати ничег. Византија није никада имала освајачких прохтева. Србија би пак дуго времена била изван могућности да буде агресивна. Велико парче земље Србима на источној страни њихове државе одузето и у бугарским рукама стајало би увек као клин, готов да уђе у тело Рашке. И што дубље то боље, ако Србија буде побеђена могла би нова ера Бугарске наступити. Питање је било, ко ће на Балкану овладати и коће му законе давати. Та су се питања у животу између два суседна народа увек постављала када су исти били једнаки.

То су могле бити главне идеје на Бугарској страни, када се била одлучила да Србију нападне и бацн коцку, како је држала, у своју корист. Од српске стране учињене су тако исто многе припреме. Овај сукоб био је не само борба за надмоћ на Балкану једне или друге државе, *него борба српске и бугарске расе за хегемонију*. Држава и раса ни у овом се добу нису поклапали и за то је исход борбе могао имати већих последица, него да се радило само о промени државних међа као што је то код већине

ратова средњег века било. У повољном случају сваки је победитељ могао за неколико дана бити у престоници побeђеног. Ни једна престоница није била заштићена, да се до ње не би могло доћи. Српска престоница била је Скопље и Призрен, Бугарска Трнава. Могло би скоро се рећи, што у средњем веку није било познато, *да је цео српски и бугарски народ с пажњом пратио овај велик сукоб, могли би га назвати — кризу балканску*. И то би се могло рећи, да су Бугари били нападачи а Срби у дефанзиви. Правих и видљивих моментаних разлога за борбу није било ни на једној страни. Нема предходног сукоба и нема неспоразума пза којих би се могла непријатељства одпочети. *Сукоб је био изазван једино ради хегемоније за којој су Срби и Бугари тежили у једнакој мери*.¹ Она ће припасти заиста оном ко буде победио.

Војнички су покрети, размештење и груписање почели месеца маја, кад се већ савијало где је од прилике бугарска војска и који је правац узела да на срп. земљиште дође. Цар Андроник III. долазио је своме савезнику у помоћ од Једрена, дочем се бугарска војска скупљала код Софије. То је краљ Стеван тек касније сазнао. Његова се војска пак концентрисала на пољу Добричу код Ниша,² држећи по извештајима које је добио, да ће цар Михајло доћи од Видина.³ Бугари су дакле имали као операцијону основу Софију а кретање је било кроз долину Струме у правцу према Велбужду, тако да се могло видети да имају намеру да упадну у крајеве на Кривој Реци и Брегалници.⁴

¹ Архиеп. Данило : Животи краљева и архиепис. срп. стр. 178. Да рат овај није имао других мотива или п р а в и х , д о л и х е г е м о н и ј у бугарску, дало би се потврдити из речи арх. Данила . . . дива вољь непавидень испльни срьдце семоу цароу блъгарьскому великыи зависти инесытости . . . Како је архиеп. Данило био краљевски изасланик код бугарског цара мора се ово приобштење архиепископа Д. сматрати као аутентично. Архиепископ Данило добио је утисак да се нема правог повода за рат, али да се ипак хоће. Цара Михајла распињала је «завист и неситост». На срп. страни било је очевидно све боље, под чим се с в е д р ж а в п е прилике морају подразумевати, у првој линији финансије и војска.

² Архиеп. Данило : Животи стр. 180.

³ Исти . . . славнаго Бѣдина (стр. 181.) отъ рѣкы глаголе доунава . . .

⁴ Исти стр. 182 : описује места која су Бугари заузели и почели пљачкати : . . . слышавъ тако царъ Българьскыи приидъ съ силоу своею стонъ въ державъ его въ мѣстѣ рекомъ земльнъ. на брѣгоу же рѣкы зовомыи Струума и плѣиоуиеть . . . а онъ заведе место съ поновыми на рѣцѣ каменъчи . . .

Према тој одлуци Бугара, удесили су и Срби своје операције и пошли тако исто у правцу према Велбужду. С обе стране било је доста војске, за ондашње прилике можда и много. Срби су били сами без савезника, Бугари су очекивали помоћ од Румуна, Татара и цара Андроника III, која, намерно или ненамерно још није била приспела када је борба 28. јуна била одпочела. За случај победе Бугара, могли су Грци од изнемоглог савезника штогод добити, за случај српске победе, могли су ући у борбу и задржати да Срби са свим не угуше своје противнике. Бугари имађаху око 12.000 војника и 3.000 најмљених Татара; Срби осим своје војске, која је била без сумње као и Бугарска, имали су још 3.000 немачких, можда саских из Ердеља, оклопника.¹ Осим тога било је у редовима српске војске и *300 шпанских најамника у тешким оклопима.*² Шпаљолци најамници виђали су се у овом

¹ Саси и Немци сматрају се у нашој старој историји као идентични. Душанов законик у чл. 123. позива се само на Сасе. Али »Саси« као да су колективно име за све странце, који су из Угарске и Ердеља долазили у Србију да ту раде у рудницима. Ови рудари били су мешавина Фландра, Франака, Фриза и доњих Саса, који су се у Угарској почели настањивати још 1150. године и касније долазити у Србију. Око 1350. имали су већ нешто наставе и изгледа да су и Срби од њих нешто научили. Они су доносили техничке спреме и имали металуршког знања. Од свог првог почета били су наставени у Ердељу где их и данас има. Маџари су им први назив »Саси« дали и тако су називали све немачке досељенике по горњоугарским Сасима, којих је било у рударским градовима. Због своје близине Србији радо су Ердељски Саси долазили у Србију као рудари и ту се најмљени у војску, в. Neugeboren: »Die Kultur der siebenbürger Sachsen« у »Oesterreichische Revue«, свеска за Јули, Band XXXII: 1912. и »Летопис« М. Ср. књ. 289. стр. 74. и сл.

² Ст. Станојевић: »Позив српских рудара у Шпанају у XV веку« (»Политика«, Београд бр. 5351. од 17. III. 1923). Присутност шпанских оклопника на Велбужду и Качанику вероватна је, јер стара срп. војска није била државна у данашњем смислу, него феодална тј. најмљена, и постављена краљу од властеле, цркве и градова по известном кључу, који нам данас није познат, али, врло вероватно, одговарао величини поседа као оно у турској после Косова (в. Tischendorf P. A.: »Das Lehenwesen in den moslemischen Staaten«. Leipzig 1872. стр. 8 и сл.) Изгледа да су Турци организацију своје војске преузели после Косова по примеру српске, јер је земља била подељена међу ратнике нарочито виших рангова, који су војску према величини поседа султану давали али и њом командовали.

По архиепископу Данилу II. оди. његовом биографу, опсе-

добу и пре тога и на другим местима балканског полуострва. Преко 30.000 војника било је на речици Каменчи и око Велбужда скупљено.¹ Избор овог места за борбу био је одређен самим његовим географским и топографским положајем оног краја. Ту је био чвор путева и стара историчка раскрсница. Из Велбужда водио је пут на пространо и богато Овчије поље а од туд управо у Скопље, чиме би се добила власт над целим Вардаром и северно до самог Косова. Ту намеру помагао је и пут из Велбужда према Брегалници. У рукама Бугара он би пресекао Скопље од југа и онемогућио одбрану његову. Србији би била прекрхана ртењача на две половине од којих би Бугари држали средину тако, да би имали доминацију над обе половине. Бугари би имали руке и ноге свога противника у својој власти, Македонија или боље њени недавно освојени делови дошли би под бугарску власт.

Велбужд био је по томе кључ од целе ситуације. У повољном случају имао се је противник гонити под врло повољним условима по Бугаре, немогући Бугарима никако иза леђа доћи. Велбужд, већ, под Римљанима позната раскрсница *Ulpia Pautelia*, касније под Турцима *Ћустендил*, могао је у ова доба бити мала варошица од 3—4000 душа.²

давали су Шпaњoлци («Каталани») Хилендар поко њега водили жестоку борбу. Од почетка Крсташких ратова (1095) било је најамника који су живели само од војне службе, па је врло могуће, да их је у срп. служби било и онда, када су праве крсташке појне престале (1270).

¹ Колики је број војске био сједне и с друге стране, не даје се тачно утврдити. Ми смо број «преко 30.000» узели по вероватности и биће да је он истини најближи. А р х и с п. Д а н и л о говори само о војски својете (стр. 182.) и ако му је број без сумње могао бити познат. Неких напомена и нагађања по грчким писцима в. «Murali: Essai de chronographie byzantin II. Tom (1058—1453.) под год. 1330. — Cantacuzaine: Historia graecorum II, 21. — Gregoras IX. 12.

² Изгледа да је у доба битке, Велбужд био и седиште један правосл. епископије, те по томе важније место. в. Erlez G Dr. Der Liber cancellariae apostolicae v. Jahre 1380. Leipzig 1888. Ту се спомињу епископије *velebusdensis*, *scopiensis* и *prisrientis* И у Theinery: «Vetera monumenta Slav. meridionalium» спомиње се епископије у Велбужду. Н. Gelzer (y«Ungedruckte und wenig bekannte Bisthümer verzeichnisse der oriental kirche» у Byzanth: Zeitschrift I. Bd. II св.) спомиње такођер ову епископију. Ми ове податке нађимо из Чупићеве Годишњице XXXIX књ. XVI. стр. 308. и сл).

Равница и плодност његове долине и његова ситуација давали су му неки доминантан положај и ко је бугарску војску у овом правцу послао, нема сумње врло је добро познавао целу топографију центра балканског полуострва и могао бити опробан војсковођа. На том месту имала је нападачка војска великих изгледа да победи.

Пре самог почетка борбе Срби као да су још једаред тражили прилику да се с Бугарима објасне и споразуме али су они то одбили давши само један дан времена. Срби нису чекали да тај један дан прође а можда и незадовољни, да Бугари од своје воље рокове одређују, навалише *у зору* на Бугаре, улучив прилику када су се неки њихови одреди из главне громаде издвојили да траже по околини потребних намирница.¹ Одмах у почетку као да је наваљено на оно крило у којем се цар Михајло налазио. То проназилази отуд, што је на том месту борба била најјача и ту битка одлучена. Нападај српски био је ту најживљии и метеж који је међу Бугарима изазван био је велик да до прибирања и уредног повлачења није могло доћи. На српској су страни били краљ Стеван и његов син Стеван Душан, ту још непозната особа срп. будућности.² Цар Михаило нашао се тецајем битке у теснацу и није могао из гужве измаћи, која је око њега настала. Борба је била копљем у руци и прси у прси, као све борбе оног доба. То се види и отуд, што је борба вођена у његовој непосредној личној близини. Навала српских војника дошла

¹ Архисп. Д а н и л о стр. 183 : дњевн соуботѣ свитаюшти

² И с т и : стр. 183. тврди, да је срп. војска била добро и згодно распоређена (. . . сѣмислѣно и разоумѣно . . .), да је један део одабране војске био под командом Душановом . . . сѣ сѣномъ своимъ младимъ кралѣмъ . . . , дочем је Стеван Дечански самъ же сѣ другою честію воиски био, као што је на другом месту наведено његово слепо коначно опрoвргава.

Опис битке у архисп. Д а н и л у необично је жив и пластичан и биће да је једно од најлепших места у његовим животописима. Један ће уломак то потврдити и ослабити прекор као да су стари писци само црквени декламатори . . . и тогда вѣстроубише троубы бранѣише сѣ обѣе страпоу ороужію сѣражаюшпоу се и копѣ врѣкомъ (великимъ гласомъ) рѣжоуште и выплю великоу бывноу, юноше прѣискозаго кралю Тацѣ оуѣо оустроѣени на бранѣ на обѣ роуцѣ стрѣлютеште и ничекоже не погрѣшаюште . . .

Ни писци данашњег доба не би почетак борбе јасније и лепше приказали.

је до њега и он је од срп. бораца био опкољен тешко рањен. Није могао утећи, нити је могао бити из редова изнет на поље. Смрт је у звекету срп. победе наступила и кад је борба окончала, изнет је из ње мртав. Бугарска војска разбијена, дала се у бегство а српска у потеру за њом. Бојно поље било је прекривено бугарским лешевима и ратни пљеп је био врло велик.

Бугарски је пораз био катастрофалан, неслућен и потпун, од прилике као у нашем добу на Брегалници, на истом Велбужду и истог дана 28. јуна 1913., и бугарска држава остала је без војске. Побеђена је била не само оружана сила него и бугарски народ. И заповедници и војска били су гомила без реда која није мислила на друго него како ће се спасти. Што српска војска од властеле зароби, било је у ланце оковано и пред срп. команданта доведено. Ту им је показано мртво тело њиховог цара над којим ударише у плач и запевање. Његов леш однешен је у манастир Нагоричан, недалеко од Куманова, који је краљ Милутин ту подигао.¹

¹ Извори за историју битке на Каменичи — Велбужду врло су оскудни и недовољни. Најпоузданији је још архиеп. Данило (Издање Ђ. Даничића стр. 177.—196.) који је савременик догађаја, па можда и очевидац битке био а уз то дворски човек краља Стевана Дечанског, команданта у битци. Затим долази Кантакузин (II. 21.) и Ник. Грегорас (IX. 12.) и нај-после Дечанска хризовула (из 1330.) у Миклошићеву Monumenta serbica стр. 88—100.

По архиеп. Данилу, цар је Михајло убијен на бојном пољу и то исто проназилази из дечанске хризовуле. По Кантакузу и Грегорасу умро је пак он као заробљеник у срп. логору од рана. То је скоро исто само је разлика у месту. Логор и битка нису никад далеко једно од другог. Тешко рањен и онесвешћен, однет је у логор и ту издануо. Убијен је дакле на бојном пољу. Ми дајемо ипак првенство опису архиеп. Данила, да је пао на бојном пољу, у метежу оружја, и ту издануо од озледа задобивених. Али доносимо ради подпуности и опис из Грегораса (IX. 12.) из латинског текста (оригинал је грчки) да се може упоредити. По њему је цар Михајло умро тек четврти дан од рана... »Michael autem tres ex eo dies vivus solem asperit, sic effectus, ut vix cladem suam inteligeret: quarto die expiravit, cum ejus corpus lethalibus vulneribus ferendis ispar fuisset«...

По Грегорасу има и један додаток. кога у арх. Данилу нема: »Reliquis Bulgarorum exercitus majori ex parte ibi caesusest, qui superstites fuere, nudis corporibus domum redierunt...« Ово »nudis corporibus domum redierunt...« не може се у буквалном смислу узети, да су се Бугари својим кућама са бојног поља, разбегли са свим голи-наги. Писац је очевидно хтео рећи, да су у бегству ору-

Што је било најбоље, изведено је на бојно поље, што није погинуло и масакровано, разбегло се и разјурено је. Могло се у Бугарску и према Средцу (Софији) без одпора надирати. Све је било отворено. Једно одсеље срп. војске, без сумње коњица, могло је продрети до престонице Трнаве, знак да није било ни мало отпора. У њу је враћена Стеванова сестра Ана и њен син који су пре тога били истерани. Метеж после битке морао је овладати у целој земљи, јер између битке и овог увађања протеране царице Ане морало је само неколико дана проћи. Многи се градови изпредаваше. Властела и команданти, да спасу прво своје угрожене интересе, надметаху се ко ће се пре подвргнути победиоцу. Тако је властела и код других народа у сличној прилици радила. Ако је веровати, било је чак и предлога да се цела земља победиоцима понуди и преда, али се та понуда није примила и надилавила би циљеве српске постављене за случај повољног окончања борбе. Стеван Дечански задовољно се је с тим, да царицу Ану поврати у њену престоницу и да њеног сина *Стевана* (Шишмана

није бацали и хаџине са себе скидали да лакше бежати могу. Тим је пораз јошт живље оцртан, такође насликан. Да се после пораза пису формирали као потучена војска, него су се на све стране разбегли сваки у правцу своје куће, знак је да није било апсолутно никакве команде више, да су и команданти попадали или с масом војске бежали. Војска није била сама поражена, него и сатрвена.

Грегорас не наводи место битке, али додаје, да је сукоб био »ibi fere ubi Strymonis fluvii fontes sunt...« од прилике онде где је извор реке Струме. Ми »fere« превађамо са »од прилике« након превод није са свим тачан. Али је овде тачан. Велбужд лежи око 15—20 километра југозападно од извора Стримона или данас Струме. Исто тако Грегорас наводи, да су Бугари пре почетка борбе четир дана пљачкали по срп. земљи и мачем и огњем пустошили док се није најпосле срп. војска појавила.

Што се тиче трајања целог овог рата, могло би се трајање истог утврдити са месец дана и то овако: концентрисање војске 6—8 дана, пустошење Бугара 4—5 дана, битка 1 дан, гоњење разбијених Бугара 10 дана, повратак бугарске царице у њену престоницу 5—6 дана, преговори о миру и мир 2—3 дана. Мир је вероватно склопљен крајем Јула 1330.

Целу ову слику о овој великој и судбоносној битци треба јошт попуњити оним, што сам Стеван Дечански о њој вели. На другом се месту говори о раздору између краља Милутина и његовог сина Стевана, о ослепљењу потоњег и оном што је на тога дошло. Стеван је био командант срп. војске: а због противног темау на њих и њихових савезљубљених синова кралевства ми, младим кралем Стефаном (стр. 100.) и у битци је погинуо цар бугарски Ми-

II.) *зацари* и државну му власт у руке преда. Других планова као да није имао. Савез против срп. државе сам се од себе распао овом победом а српски *престиж* добио је сада одлучну форму. Краљ Милутин га је први утврдио, Стеван Дечански сада га је проширио. Његов син диће га до неочекиване висине. Уништење Бугарске није могло бити циљ ондашње срп. политике, нити је то било икада течајем дуге борбе између Србаља и Бугара. Могло би се пре рећи, да су Бугари били Србима наравни савезници као што су били наравни противници. Противно од тога могли су бити принципи бугарске расе. Кад год је до борбе с њима дошло, било је доста да је нападач одбијен и да му је одузет овај или онај крај било као ратна одштета, било да му се пресече могућност новог нападаја. То се не би могло рећи за агресивне и запаљиве Бугаре, да су били победитељи. Да су победили на Велбужду онако као Срби, Срби би престали постојати као држава или бар не као независна држава. Срби у овом добу нису ни од кога могли очекивати помоћ. У националним циљевима Срба и Бугара било је увек битних разлика између једних и других. Док је срп. *политика тезисла за тим, да и други поред ње живе, бугарски се менталитет одликовао бруталношћу и жељом да другима живот пресеца.* Ове особине потврђене су чак и у XX. веку. То су особине народа код којих је и хиљада година мало да ће изгубе зле стране народне душе, које је свугди посејала култура куд год је крочила. У бугарској борби није било високих циљева и идеала. Бугарски народ по својој менталној потуђености нема чак ни појезије о сво-

хајло Шиманић. Да га је Стеван Дечански својеручно убио и бившени рати... цара Михајла оубио није ни мало вероватно. Михајло је погинуо од срп. војске чији је успех био крајев. Слика једном фигуром живља постаје. Не може се уосталом ни узети, да је Стеван сам састављач хривовуље већ неки дворски диктањ, који је званично увеличавао славу подписивача. Стеваново сведочанство у овом случају мора се, и ако је аутентично, исправити. Оно је писано у сопствену корист. На другом се месту ово гледиште мотивише. Стеван Дечански је побожан краљ али непроверен аутобиограф и сведок. — О битци на Брегалници која се 1913. година збила и тако итсо одлучила о Македонији и о одношају између Срба и Бугара на дуго в. М и л у т и н Д. Ј а з а р е в и ћ : »Брегалничка битка« у »Срп. Књиж. Гласнику« књ. XIV. Н. С. страна : 197, 288 и 355. Борба је оба пута скоро на истом земљишту вођена и имала сличности.

јој народној борби. Оно што је опевао то је била борба срп. јунака, којих се имена у бугарској народној појезији сачувала. Преко 97% своје садржине имају бугар. народне песме градива из срп. историје и величање срп. јунака. Број њихових јунака је мајушан.¹

Том и таквом гледишту срп. националне и политичке душе одговарао је и мир који је иза овог рата и пораза склопљен. Српска држава добила је Нишки крај, Бугарска је потиснута са Струме и одсечена од Вардара. Безуспешни и безкрајни ратови Бугара с Византијом, бугарски су народ заморили и исцрпели. Од реке Струмице до реке Пчиње сви су крајеви прешли под српску државу заједно са Велбуждом и његовим залеђем.² Програм краља Милутина се према Југу и Истоку промакнуо и проширио. Политичке експанзије и традиције српске ишле су увек према југу, дуж Вардара и његових притоцица, у истом правцу, у коме је српско племе од свога досељења на Балкан настањено било и увек тежило да се на њему одржи. Вардар и предели на њему колевка су старе срп. цивилизације и историје, народног богатства, народних песама, економије и политике средњег века. Нарочито ваља споменути крајеве око Велеса, Штипа, Градског, Прилепа и Овчије Поље који су били онда, па су и данас права житница. Велес је међу њима био природни и економски центар. Краљ Стеван им је дао, како смо горе видели, трајни правац и од њих начинио заједно војничку, политичку и економску осовину срп. државе. Српска хегемонија није после Велбужда нити била државни програм нити наступила али није ни византиска ни бугарска.

¹ Из бугар. народних песама се разабира, да бугарске народне песме нису друго него српске нар. песме, јер скоро све певају о срп. народ. јунацима. Краљевић Марко слави се скоро пантеистички као и код Србаља; као да се је родио у Бугарској. Свако село и свака варош сматра га својим и слави га свестрано као производ своје расе. Краљевић Марко је краљ срп. и бугар. народа, и ако је у њему само снага наше расе и ондашња њена младост изражена. Премда је његово доба одавно прошлост и данашње доба са свим друкчије од ондашњег, успомена је остала и код Срба и код Бугара у једнакој мери и одржава везу између давне прошлости и садашњости.

² О значају овог краја и његовој вези са срп. историјом п. Ст. Новаковић: »Српске области у X и XI. веку« (Гласник 48: 1880. и »О струмској области за владе цара Душана« (Глас академ. 37. 1893.

Павило се да то не наступи и учинило се немогућим. Српска држава није потиснута са своје *паравис и историјске линије на југу Балкана* и према Медитеранеу и задржала ју целог средњег века до наумирања Немањића.

Андроник, који је био бугарски савезник, чувши шта се на Велбужду збило, брзо се повукао на Једрен, оставивши један део своје војске да посматра шта ће Бугари радити и да евентуално Србе у надирању задржи. То је био цели његов удео у овом рату, дали намеравао или силом прилике тако наведен, тешко је било рећи.

Краљ Стеван могао је бити с успехом задовољан. Битка на Велбужду у истину је била најлепши дан у до-ондашњој ратној историји српског народа, исто онако, као што је скоро шест векова касније битка на Брзгалници близу истог места и против истих Бугара дана 23. јуна 1913. а у њој нарочито битка на Рајчанском Риду била у историји српске артиљерије. Опасности од бугарске стране биле су за дуго времена одклоњене. Док је стара срп. држава постојала бугарски се нападај више није поновио. Велбужд је прекинуо могућност и завршио историју противности између једног и другог народа до конца деветнајстог века.

Сада се Стеван могао посветити једној другој исто тако великој, овом приликом *религиозној идеји*, која се још раније зачала. Већ у доба претенденског рата носио се он мишљу да подигне једну задужбину по лепоти и величини равну онима својих предака на престолу. Скоро сви срп. владари пре њега подигла су непрегледан низ величанствених задужбина, које не познајемо само по предању и опису ондашњих савременика, него које су већином са своје темељности дошле и до нас. Издржале су многобројне буре времена од преко 700 година. На те задужбине које су проникнуте правим религиозним дахом, имају српску душу и неку нарочиту инспирацију, коју налазимо само код владара Немањићке династије, *били су не само ондашњи Срби поносни, него су и данас још*. Оне се могу убројати међу најлепше грађевине средњевековног хришћанског доба, па су још *и сада понос и дика балканског полуострва као и целе Европе*. Не попуштају — ни мало сличним грађевинама кат. запада и Италије. Архитектура, стил, ритам у форми, грађевни материјал, појединости посла, укус и утисак спољашње

израде, скупocenост матријала — све је од првог реда.¹ Мрамор, гранит, бакар, коситер, олово, сребро и злато у обилној су мери заступљени били. И католичка базилика св. Николе Мирликијског у Бари-ју у јужној Италији сведок је Немањиневе дарежљивости. Сребрни олтар у крптити те катедрале, дарован цркви од краља Стевана Уроша I. и од Милутина проширен, још и данас је знаменитост Италије и Барија. Много, богато, велелепно и величанствено, то је била грађевинска девиза свих Немањина без разлике.²

После Велбужда Стеван је наставио грађевински део историје своје династије и довршио после више година 1335. велики манастир Дечане, не далеко од Пећи у врло богатој и плодној *Метохији*. Посветио га је како се из надписа види Св. Пантократору. Он се до данас сачувао. Са своје величине добио је име »Високи Дечани« а основитељ име »Дечански« под којим је у историји и народном предању до данас познат. Грађевином овом која је правно утемељена хризовуљом познатом под именом »Хризовуља Дечанска од 1330.«, довршио је Стеван Дечански важан део својих владалачких послова и Велбужд и Дечани постали су код каснијих покољења виши појмови него дела људи.³ У Велбужду је оличана стара војна снага и

¹ в. Kosta Strajinić: *Srpske Zadužbine*. Beograd 1919. Pисац је изнео у 40 слика највеће грађевине црквене.

² Писац ове историје био је за време светског рата и то у Јануару 1916. шест дана у Бари-ју у Калабрији и том приликом сваки дан Базилику Св. Николе посећивао. Гроб Св. Николе налази се у Крптити, која је испод олтара базилике у коју с обе стране воде велике камените степенице, од прилике онде, где су у нашим православ. црквама певнице.

³ О зидању Дечана, Дечанима, Метохији и властелинству манастира постоји читава литература. Почео ју је сам краљ Стеван Урош III. назвап и »Дечански« својом хризовуљом којом је ударен темељ његовој задужбини. Правно и културно, она је један од најзначајнијих споменика Немањиневе историје. Не само што нас уводи у феодализам оног доба него нам даје и културну слику целе Метохије и његовог становништва. О томе је у осталом било разговора на другом месту ове историје. Хризовуља (хрисоволиемъ златопечатнымъ стр. 86.) одштампана је у Mikl.: *Mon. serb.* (стр. 88—101). Види и Гед. Јос. Јуришић: Дечански Првенац. Описаније манастира Дечана, диплома краља Дечанског, описаније и пећке патријаршије. Н. Сад 1852. — Срећковић, П.: Краљ Дечански, илити повест Уроша III. Стевана VII. Немањина: »Вила« С. Новаковића 1868. и »Хризовуља Дечанска од 1330«. Гласник II. од књиге XII. стр. 2. Београд 1880. — Јагић, Ватр:

јунаштво српске расе а у Високим Дечанима српска дарежљивост и високо Хришћанство средњег века. Мимо њих су заборављене многе мале ондашњег мрачног и заосталог доба, невоље државне и династичне и недостатци времена. Али се каснија времена великим делима загревају и онда, ако је у њима недостатака, који су вредни да се забораве.

Поред Дечана добила је и цела Метохија ново значење. У старој српској држави било је три висоравна, који су се по климату разликовали од својих ниже лежећих суседних крајева, али који су се одликовали не-исцрпном плодношћу и великим богатством свога житељства. Једна је висораван предео *Рашке*, друга је *Косово Поље* а трећа, западно, то је ова *Метохија*, која не само да има особине ова два друга висоравна, него је и један од најлепших крајева српских земаља у опште.¹ Високе планине, међу којима је Проклетија, заокружују питом висораван, који се у вртове претворио.

Ова Метохија обухваћала је и обухваћа цео крај Старе Србије између Призрена и Пећи на коме је онда био непрегледан број села и засеoka подигнут. Њена површина износиће лако око 2000 четв. километара. Та села припадала су већином манастирима.² Све воде које патапају ову висораван *теку у Бели Дрим*. Земља је ванредно плодна и производи све врсте цереалије, којима се исхрађују суседни планински крајеви. Клима није блага као н. пр. око Скадра али ипак врло здрава. Лишће жути и опада већ Септембра.³ Због велике плодности

Хризонуља Дечанска, Загреб и Милојевић, М., Дечанска хризопуља. Београд 1880. — Сам текст хризовуље најбољи је коментар и догађаја на Велбужду и историје Стевана Дечанског и постајка његове задужбине, једне од највеличанственијих старе српске историје. Грађење цркве трајало је око пет година. Планове и прорачун израдио је катол. грађевински немар и фратар Витанз Котора, који је припадао реду м и н о р и т а (грана францисканаца), мали брат, како се види из надписа у Дечанима, који је стављен 1335. када је црква окончана (Mikloš : Menin. serb. стр. 109.).

¹ в. Ст. Бошковић : Косово, Београд 1865. — Бран. Ђ. Нушић Косово. Н. Сад. 1902. књиге Матице српске бр. 6.

² Ст. Новаковић : Законик Стев. Душана 1898² тумачење уз чланак 18. и 34.

³ Ми овај опис Метохије узимамо из »Заставес (Н. Сајд) бр. 225 од 15 (28) октобра 1912, који је писац (Јаша Томић) написао на лицу места у самој Метохији.

земље у Метохији, српски су краљеви и цареви најрадије давали манастирима дарове и прилоге у овим крајевима, и зато су они уживали велико богатство и били у стању да држави дају оно, што је с тим феудалним поклонима скопчано било (контингенте војника с оружјем у рату, памирнице и др.). Владари су даривали осим села ливаде и пашњаке, уљанике, воденице, шуме, жировину, рибливе и ловове, камене мајдане и др.¹ Државних добара није било онда у данашњем смислу него само краљевских права, због чега су краљеви били држава. Из те масе краљеви су излучивали што су хтели и правилни дарове.

На том метохијском висоравну имали су *Високи Дечани* великих добара од чега је цео крај своје име добио. «Метох» значило је од манастира одсељено његово имање али манастиру по праву и супстанцији припадајуће. Између феудалних даровања властели и манастирима било је правних разлика, нарочито гледи супстанције. Било је манастира који су чак и у далеким крајевима па и у другим државама имали добара. То је био њихов — метох.

Тако исто на земљишту Метохије лежала је и српска патријаршија у *Пећи*. Кад би се Метохија мало проширила, спадала би њој и каснија задужбина Душанова у При-

¹ Манастири су имали добара и права по целој земљи расејана, често врло далеко од свог седишта. Тако је на пр. *Хиландар* имао имања у Каламарији, затим на граници Халкидика, у св. Гори имање Кумира, врло угодно за гајење стоке на велико. Има и данас добро од 50 хектора на полуотоку *Касапдрин*, ватим метохе у Нишу, Солуну, па чак и у Смирни. А *Хиландар* се за време Немањинка није убрајао међу најбогатије српске манастире, јер је било и богатијих. Богатији су били: *Студеница*, *Жича*, *Грачица*, *Бањска*, *Дечани* и можда други којих богатство није било само у земљи, него и у металима а нарочито у непрегледним шумама у којима је било жировине. Кад су манастири у Срему јошт XVIII. и XIX. века имали на хиљаде јутара шума, виногради и оранице, онда је лако разумети колико су манастири у Србији имали земаља поред феодалне дерожљивости неманићких владара, који су се у издашности надметали ко ће дати више коме манастиру. Ми смо нашли да је у рукама средњовечних манастира српских било око 600 села и заселки. Ми смо овај број утврдили само из документа које смо нашли у *Monumenta serbica*, дакле код неколико манастира, док би он код свих манастира морао износити бар јошт једаред толико па и више. У то богатство не рачунамо неброј виного ради и стоке. И тек шта је властела јошт морала имати!

зрену, манастир Св. Архистратига Михајла, авани Архангеловачки манастир. Подизањем Високих Дечана на земљишту Метохије добили су једни и други историчко значење које се сачувало до данас. Стеван Дечански навидао је делимично од пљена са Велбужда једну од најлепших грађевина немањинског доба и у опште целог Српства. Њоме је и Велбужд дигнут преко свог значења и добио своје мимо војничког, династичког и политичког и значење — културно.

I. К Њ И Г А.

II. Глава.

Бугарска после Велбужда. — Незадовољство зетске властеле. — Незгодан положај краља Стевана. — Његово свргнуће и интернирање у град Звечан. — Његова смрт. — Душан постаје краљ и бива крунисан. — Државне незгоде и побуна Зете. — Рат с Византијом. — Заузимање Охрида. — Српска војска под Солуном. — Мир с Византијом. — Рат с Маџарима. — Рођење каснијег цара Уроша. — Католичка црква и српска држава. — Душапова католичка политика. — Окупација Епира од Византије. — Несигурност Душановог положаја. — Регент Јов. Кантакузин. — Безуспешна опсада Солуна. — Душан и Кантакузин. — Освајање Водена и Мелника. — Незгоде Кантакузинове. — Његово повлачење у Родопе. — Освајања у Гор. Албанији, Сера и западне Македоније. — Заузимање Драча и Филипија. — Опет Солун и Вардар. — Јели намераavano и могуће било освојење Цариграда? — Сазив државног сабора, проглашење царевине, крунисање и патријаршија. —

Битка и катастрофа на Велбужду била је полазна тачка за нове догађаје, управо почетак борбе за велику Србију и нов ред на Балкану. Увод у историју цара Стевана Душана. Иза ње су стајали на површину са свим нови проблеми, као што је то увек после неког великог догађаја. Српска држава била је за дуго времена осигурана од Бугара. Улога њена и њен значај одмах су се подвостручили а услед тога дошао је цели Вардар, Струма и

западна Бугарска под њену непосредну контролу¹. Територијални излаз на море помоћу Вардара, добио је нове перспективе, као оно каспије прелаз Турака на европски континент. Из географских услова развиле се нове политичке идеје и жеље, а с њима и осећај веће ноцианалне снаге и државне надмоћи над Бугарима. Касније ће то прећи у политику балканских освајања.

То су биле посредне и непосредне последице бугарског пораза. Уз то је дошло и територијално проширење

¹ О битци на Велбужду као и о каспијој на Марици постоји читава литература. Недовољно су пак код битке на Велбужду јасне њене последице о којима има два гледишта. Једно је, да су окупирани од срп. државе неки крајеви на Дунаву и да других тежих последица по Бугаре није било. Бугарска је изишла ослабљена војнички али је постојала и даље као суверена држава. По другом је дошла она под Србију као вазална држава и њени владари као — вазали («могла је животарити као вазална земља»). — Архиепископ Данило савременик битке и дворски човек Стевана Дечанског о томе ништа не зна а ствар тек није била узгредна. Исто тако ни Кантакузин, такођер савременик о коме ће касније говора бити, па ни Григорије Цамблук, биограф Стев. Дечанског. Немају изражено мњење о тако тешким последицама ни дубровачки историчари (Рести, Ђукарп, Мауро Орбини и Цревин). Од срп. историчара Ст. Станојевевић (Истор. срп. нар. 1910² стр. 136.) зна само о територијалним уступцима на Струми и Вардару, исто тако Љуб. Коначевевић и Љ. Јовановић у својој «Истор. срп. народа», Панта Срећковић у «Истор. Срба», док Р. Агатоновић у својој књизи : «Одношаји између Србије и Бугарске од XII—XV. века Београд, 1899. стр. 98, 99 и 100—113 говори о подпуном уништењу Бугарске и вазалности најтеже прсте. Противан је овом гледишту Т. Флорински у својој историји : Южне Славјане и Византија во второй четверти XIV. вѣка, II. образование сербс. царства» 1882». Агатоновић међу осталим тврди да наслов Душанов благовѣрни царь и самодръжць Срблъмъ Грькомъ Блъгаромъ и Арабанасомъ (Миклошић : Монит. 132.) потиче из овог вазалитета и од Велбужда. Зависи од тога, како се појам «вазалитета» узме. Вазал је по појмовима средњовековног држ. права држава, која је дужна другој или њеном владару давати у рату помоћ или штогод друго што је овом од користи. У Немачкој и Италији оног доба био је вазалитет у место савеза и државних уговора данас. (в. Waitz : Über die Anfänge der Vasalität. Göttingen 1856.). Високи Стеван био је вазал Султана давао му је војничку помоћ. Да је после Велбужда бугарска постала вазал Стевана Дечанског у овом смислу, не даје се рећи али њен пораз и војна дезорганизација учинили су је више : она је престала бити аморални и грабљивички сусед за више година. То и заузеле крајева на Струми и Вардару било је више него — вазалство.

које је како изгледа врло знатно било, и утврђење нових граница које је било неопходна и нужна последица догађаја. Могло би се казати, да је Велбужд, тако рећи, преполовио српску средњовековну историју на две половине и створио нов перијод у животу ондашњег српског народа. Бугари значај битке нису ни у XX. веку зобаравили. Она није била само српски догађај него и балкански. Од тог доба није више било прилике за већи развој националне снаге у правцу против Србије. Што је нешто преко по века касније дошло, задржало је и једне и друге да своју снагу још једаред мере и поправљају оно што се је на Велбужду покварило. По бугарским политичким смеровима требао је цео рачун од 1330. платити онај, ко на бојном пољу изгуби, а то су имали бити једино Срби. Њих је требало излучити из балканске политике. Они су били одређени да плате трошкове и да уђу у бугарску историју. Но ствар је друкчије испала, и на бојном пољу не само да је пропао цар Михајло него и цели бугарски балкански проблем.

Али колико је год битка била одлучна и војнички одсудно изведена, она ипак Србији није донела трајних резултата, који су се могли постићи. Бугари су били потучени, али склопљени мир, како изгледа у Средњу, оставио је Бугарску само ослабљену. У место да је обезбеђен успех и тражене гаранције, Србија се задовољила с тим, да Бугарску у питању егзистенције не дира. Услед тога пораз није по Бугаре имао трајних последица. А Бугари су течајем своје историје имали својство, да после великих пораза и катастрофа брзо к себи дођу. Као и код Србаља, морални слом и код њих није никад наступио. На бугарски престол дошао је у пролеће идуће године 1331. Јован Александар и у исто време протерана поново из Бугарске Ана, сестра српског краља Стевана и њен син, знак да је мржња била велика а снага Бугара још знатна. Није ништа учињено да се има гаранција од новог нападаја, вероломства и непоузданости бугарске речи и њиховог потписа. Мир је био тако рећи полован и ситуација према Бугарима нити је била међународно ни стратешки јаснија него пре. Успех на Велбужду није био искоришћен и ако су територијално заузети неки крајеви који су се могли сматрати будућом обраном од евентуалног бугарског нападаја. Уговор после Велбужда није се сачувао

али по опоме што се знаде могла би се његова садржина у главним потезима нацртати. Освета, која је у историји народа толико пута после великих победа била нужна, није била комплетна.

Византија је тако исто прошла у миру и ако је у овом, бугарском рату била отворен савезник Бугара. Грци истина нису имали активног удела у самој битци али је њихово држање било отворено антиерпско. На њих су се Бугари ослањали и борбу отпочели. Андроник III. био је у доба борбе око Велбужда или бар у околини Једрена и чекао исход. Кад је коцка пала, он се повукао с оне стране Једрена, оставивши само један део војске под командом Сергијаниса (Ser-Ghiannis) да Србе у кретању посматра. С њима се није могао склапати мир, јер небитаху отворено ратујућа странка.

Тако решење није задовољавало земљу коју су Бугари напали и хтели уништити. Нарочито *не у Зети*, где је како се чини, онда било тежиште политичног, културног и националног живота српског народа, Зетска готово искључиво католичка властела, која је дуго времена имала највећег удела у државној политици и спољним питањима, створено се бунила. На челу јој је стајао Ђураш Илијић, чије име више пута у оно доба сукабљало и Каравида. Главно седиште незадовољних као да је било *у Скадру, Котору* и можда которском заливу. Приморска Зета била је трговином на мору богата, имала не престано додира с Италијом и њеним католицизмом, и била политично независнија него остале покрајине¹. Томе је нарочито допринашао сепарисан положај *града Скадра*, који по своме богатству и удаљености од државног центра не могаше се лако покорити као остали градови у унутрашњости. У томе је лежала и политичка снага Зете и њеног католицизма. У његовој непосредној близини

¹ О границама Неманићке Зете говоримо на другом месту. Оне нису апсолутно сигурне код старих писаца дочем се писци XIX. века не слажу у свима тачкама. Мајков, Историј. нар. (превод) Београд 1858. нацртао их је у мањој додатој уз своју историју. Изгледа да би се могли учинити на исту неку приговори. В. и Ст. Станојевић: »Борба за Самостал. Кат. цркве. Стр. 72—80. — Стој. Новаковић: Срп. области X. и XII. века пре владе Немањине Гласник срп. уч. друштва књ. XLVIII. Под 1. расправља писац о Зети, под 2. о Требињу, под 3. о Хуму и т. д. (Рашкој и Босној). —

основаше пале Арципискупију у Бару коју касније око 1258. подиглоше на примат, који од оног доба па све до данас траје. И по својој трговини и трговачкој снази Скадар је био најјачи град у држави, кога место биће да је било одмах после Скопља. Солун, Скопље и Скадар, долазили су на Балкану одмах после Цариграда. Ради те важности био је Скадар друга српска престоница у којој су »млади краљеви« или престолонаследници преко шездесет година резидирали.

Тај *редак положај Скадра* није пак био ни случајан ни незаслужан. Његова важност и историја допирала је до трећег века пре хришћанске ере. Већ Тит Ливије спомиње град Scodra, који Римљани 168 пр. Хр. заузеше. Лепота и питомост његовог положаја далеко су чувени били и јага за њим била је у историји непрекидна. У његовој околини растла је и расти смоква и маслина, лимун и наранџа, виногради с одличним грођем, »шешница белица и травне ливаде« како народне песме кажу, на свима се странама налазиле. На питомој равници која допире скоро до мора а кроз коју протиче »Зелена Бојана«, *лежао је град Скадар са* од прилике 50.000 душа, који се простире између Скадарског језера и Бојане која из њега истиче, могло би се рећи као наставак Мораче која се од севера у Скадарско језеро улива¹. Високи планински венци заокружавали су овај питоми и плодан крај, у коме је све расло што је људима за угодан живот и богатство потребно². И та истакнутост Скадра и приморске

¹ Ми смо се одлучили за овај број на темељу истих довијања као за број 60.000 код Скопља. Архиеп. Данило (»Животи краљева«) у животу краљице Јелене (стр. 84.) за Скадар пели: »у славиџи градџ Скадрџ«. Међу тадашњим градовима спадајућим у обсег срп. државе, само је Скопље уживале сличан епитет. Архиеп. Данило без сумње је Скадар видео својим очима и можда више пути био у њему. Како је архиепископ морао добро познавати Скопље и бивати у њему често, несумњиво му је лако пало, да суди и о Скадру. Он Скопље и Скадар ставља скоро у исту линију. Изгледа да је за ту присподобу имао право. Да је број душа био већи, не чини нам се вероватним за средњи век, када је становништво целе Европе на према старом веку било у опадању. в. Beloch: Die Bevölkerung der griech. römischen Welt. Leipzig 1886. и Pöhlman: Die Übervekerung der antiken Grossstädte, Leipzig, издање Jablonow-gesellschaft.

² Писац ових редова био је за време светског рата у Скадру месеца Јануара 1916, прешав од Вир-Пазара Скадарско језеро у друштву војводе Симе Поповића и историчара др. Јов. Ра-

Зете трајала је од Немање, који је овај крај добио од Манојла Комнена, па до боја на Косову. Толпко је он стајао под српском влашћу. Балшићи, Млечићи и Турци су тада наставили. У близини Скадра, код старе Дукље и данашње Подгорице налазило се село Рибница у коме је Немања рођен. То је био значај Скадра, Бара, некадањег пристаништа Скадарског и Зете. Већег значаја није имао ни један други крај рашчанске државе.

У животу српске државе средњег века било је наиме скоро кроз сво време две разне културе : западна и источна. Прва је долазила из Италије, нарочито Млетака и Дубровника, са Истока, Цариграда и Мале Азије. Једна је била по вери католичка, друга источна. Те две културе и вере у Србији су се посрбљивале или могли би рећи балканизовале, т. ј. у трећу претварале од Шар-Планине у правцу према току Вардара. Зета као да је у тој мешавини излучена на страни стајала, јер је њена улога била као опозиција. Има шта више много знакова, да је провинција Зета била више пута извор политичне слабости срп. државе и да су у њој превлађивале излучне идеје на штету идеје јединства и целине. Изгледа, да је то и овом приликом био случај.

Сада после рата с Бугарима тај се засебни положај Зете јаче испољио. Желео се други мпр него што је био склопљени. Душан је морао за то незадовољство знати, којем се морало придружити још и какво друго, као што је то обично кад незадовољство почне или се нагомила. Изгледа да је томе отпору много допринела и личност Стевана, који је био као владар слаб и мекан да води државне послове, за које је требала живава рука и већа енергија. *Велбујд је био добар повод да се изнесе цела ситуација земље.* Није било чудо. Стеван је провео већи део свог живота у пасивној улози и позадини. Поред краља Милутина није се могао истичати, а кад је то једном учинио платио је прогонством у Цариград. Кад се је вратио, Милутин је опет све контролисао а кад је Милутин

допића до самог Скадра а од туд до Љеша и Њовини-ди Медуа. Од Скадра до Љеша је велика и плодна равница за све врсте животињских намирница. Источно од језера дижу се огранци планине Проклетије са највећим висовима Враница (2290 мет.) и Шаља (2207.). Цео је предел лети раскошно богат, пун стоке, цереалија воћа и рибе из језера и створен за исхрану околног становништва па и за превоз на Јадранско море.

умро појавила су се два претендента и била је зетска властела са својим намесником Стеваном Душаном која је онако политику захтевала како ју је она хтела.

У тој стисци разних жеља, струја, утицаја и сплетача, Стеван је са својим слабијим душевним способностима играо од прилике исту онаку улогу према своме сину Душану и Зетској властели, као некад краљ Драгутин према Милутину пре педесет година. Његов карактер као да му је ту улогу одредио. Велик конфликт са оцем и касније са сином приказује нам га као човека колебљива, нестална и сувише подложена наизменичним и супротним утицајима од којих се он није могао ослободити. А та су својства на престолу увек кобна. Биће да се зато само од себе истакло питање промене на престолу, које се у срп. историји није истицало само једаред и то у доба Милутина, док се пре тога скоро код сваког краља понављало и збацивањем свршавало. Само се тим даје растумачити оно што се је на српском престолу после Велбужда збило.

Стеванове слабе способности утрле су саме пут његовом паду. Одан више цркви него државним пословима, стајао је он сам за себе а у страни његов син Душан, који је осећао нагон и снагу да ради, за рад имао прилике а за прилике људе. Сличних је случајева било у историји небројено пута. Отац га је задржавао, одузимао му згоду за самостални рад и држао да с њим влада док су то други за њега чинили. У историји, где се већина ствари мора нагађати и комбинисати, историк мора себе помоћи с тим и овде предпоставља да се наследник престола Стеван Душан никако није могао са улогом задовољити, коју му је отац доделио. Био је 23 године стар а имао је уза се властелу која је постала нестрпљива. Шта је наравније него узети, да је између сина и оца било честих сукоба, који је подузимањивост и нестрпљење сина схваћао као дело против себе наперено. У том уверењу утврдила је краља Стевана и краљица, друга жена Стеванова, која је поред слабог мужа са свим лако могла добити утицаја на државне послове. Као Гркиња и Византијка, она је стајала под утицајем Цариграда и није се могла спријатељити с тим, да у Србији ствари теку друкчије него у Цариграду. — Њена је била без сумње жеља, да Србија

буде увек под Цариградом и зависна од њега а престононаследник оруђе оца.

Да се Душан с том улогом није хтео задовољити о томе нема сумње. Упливи краљица у старој срп. историји осећани су често неугодно и неугодније већ зато, *што су скоро све срп. краљице средњег века биле туђинке и ни једна Српкиња*. Било је међу њима Млечанака, Гркиња, Бугаркиња, Маџарица, Францускиња и Румуњкиња. Душан је морао улогу маћехе сузбијати. Краљ Стеван, од сада називамо га »Дечанским«, имао је из другог брака *Сина Симеона*, млађег од Душана, коме је *од Симе дато име Синиша*. Њему је могло око 1331. бити од прилике 16 година. Његово право на српски престол после смрти Стеванове осигурати, била је жеља краљичина и уз њу и Стеванова. Ми смо већ видели да су се у срп. историји наследно право директне линије или примогенитуре престано силом прескакало. То се желело и овом приликом. Краљ Стеван морао је жени својој попустити па је без сумње и према Душану показивао да тражи да се обичу државо-правне субтилности и да би му решење у том смислу било најповољније.

Али се тој тежњи Душан противио не попуштајући од свога права ништа. Да богме да се је могао бојати, да његов отац не учини оно исто с њиме, што је његов дед Милутин учинио с његовим оцем. Та могућност морала је ускорити одлуку и Душанову и његове странке. Ствар је била хитна и није трпила одгађања. Уз то је била без сумње и других нерешених важних питања. Слаб и попустљив, Стеван је могао сваки час подлећи упливу своје жене и њених присташа и бацити сина у тавницу с изговором да му о глави ради и да му је живот у опасности. Милутинов престол спасла је у сличној ситуацији *брзина*. У њој је био спас и Душанов. Савезници и присташе Стеванове могле су сваки час Стевану нешто шапнути у уво и питање престола би било места решено како они хоће. Толико су пути у историји пале главе и круне владарима и првим људима ради оних у позадини којима је глава на раменима остала.

Стеван Душан и његови пријатељи били су бржи и имали израђенији план. Било је питање о бити ил не бити постављено. Покушај помирења био би одгода ударца с једне или с друге стране само за дан два. Од прилике

августа 1331. био је краљ Стеван ухваћен и у изолисан замак Звечан изнад Косовске Митровице одведен и ту затворен, пошто је учинио покушај да од оних измакне који су у потеру за њим послати. Звечан је био приватна својина краљевска или једног завереника, касније Војводе Војислава у доба цара Уроша и иза њега Вука Бранковића¹. Затвор је био чврст, усамљен и високо на вису једног изолованог брега, који је владао целом долином у којој је Митровица тако, да из њега није било могуће умакнути! Идеја да се ту свргнут краљ затвори и од осталог света излучи била је јединствена и ђаволска. Још и данас рушевина града Звечана улива осећај стресања и жеze. Онаког краљевског затвора осим оног Рихарда Лавова срца, стотридесет година раније, није на далеко имао ондашњи средњи век, који је замкове, тврђавице и властелске дворове обично подизао на неприступачним висовима, крај стрмених оцака и дубоких понора и амбиза².

¹ Звечан, је мењао више пути своје господаре. Ко га је основао није познато. Али је вероватно да је византиског порекла. (Kanitz: «Byzantinische Monumenta in Serbien»). Кад су француски крсташки на Исток продрли нашли су у целој азијској Турској па и у Сирији мноштво византинских градића и утврђења, која су по извесним правилима била конструисана и на посебна места подигнута. Око њих су била села, која су и утврђења чувала. То је било и са Звечаном. (п. Н. Гоугауд: *L'architecture militaire franque en Syrie* у *Journal des Debats* од 26. okt. 1924. бр. 298.). Документ јан спомиње Звечан већ у »Животу Св. Симеуна и Св. Саве« изд. Ђ. Даничића. Београд 1865 стр. 18. и то у животу првог. По томе је постојао већ у XII. веку и пре Неманића. После смрти Стевана Дечанског био је 1337. приватна својина другог сина »госпожде Данице« и брата јој Бојка (Љ. Стојаковић: *Записи I* стр. 29.). Јиреџек: *Geschichte der Serb.* стр. 436: наводи, да је Звечан био приватна својина у доба завере, можда и једног од завереника, која је приволео, да се у њега краљ Стеван интенира. Ова верзија биће највероватнија. в. и Аврам Поповић: »Звечан«, *Годишњица* 26: 1907. У народ. песмама: »Смрт мајке Југовића« спомиње се »вода са Звечана«, али је нејасно где би та вода била? Град Звечан је на вису од 300 метара навидан. Биће да је та вода на подножју виса била, можда извор на далеко чувен и лековит. — Милићевић Ж. »Звечан« (*Политика*), Београд, бр. 600., Јан. 1925) изииче поједине крваве епизоде које су се течајем времена у Звечану и његовој околици збиле. Износи како завереничке слуге достижу, хватају и окованог одводе Стевана Дечанског у краљевски и страшни Звечан...

² Писац ових редова био је у Косовској Митровици за време светског рата и под Звечаном три дана. (19, 20 и 21. Новембра 1915.) и описује изглед Звечана према сопственим утисцима. Замак до-

У громади тих средњовековних, мистичних и мрачних замака из којих је провиривала само смрт, Звечан заслужује истакнуто место. Стеван је у њему провео око три и по месеца у неизвешности, опкољен строгим чуварима. Дали је покушавана помоћ и избављење и какво, тешко је рећи. Стеван Душан налазио се пре тога у Скадру, обичној резиденцији зетских намесника, одакле је дошао са једним војничким одредом у Нерадимље, летњи дворак свога оца. Стеван је доласком био изненађен, узахао је на коња и дао се у бегство, без сумње обавештен о покрету против њега. Побегло је био у Петрич, али је војска завереника за њим пошла, Петрич опсела, Стевана ухватила, одвела на Звечан и ту у притвор ставила. Ту је *умро 13. новембра 1331.*¹ да ли наравном или ненаравном смрћу о томе се не даје ништа поуздано рећи². Вероватније је, да је смрт била неприродна. За ово гледните има више

минирао је целим северним Косовом и Кланцима реке Ибра према северу. Приступ је био немогућан. У Новембру 1915. летили су аустројски ероплани опуда и пењање на вис било је немогуће. Гол. 1908. убијен био на једној стази која је у замак водила руски конзул Шчербина од Ариauta, који су напуштене зидине сматрали као својину.

¹ По другима 3. Нов. 1336. (Monum. serbica стр. 115.). Мајков у својој историји срп. народа II. изд. 1876 (Даничић стр. 44. узима тако исто ову годину. Ст. Станојевић: Историја срп. народа» стр. 137. узима као годину смрти 13. Нов. 1331. И година и дан се морају као спорни узети.

² в. Muralt: Essai de Monographie II. св. цитира Мавро Орбина, по којем је Стеван Дечански »massacré par les ordres de son fils Etienne«. Један срп. црквени писац епископ Никанор Ружичић, у својој »Историји срп. цркве« II. књ. стр. 481.—482. (Београд 1895) пише о смрти Стевановој »... а државни зликовци ухвати краља Стевана у његовом дворцу у Породинљу и одведу смрнога старца као јатке за кљаче у град Звечане и тамо га зликовачки удаве у 1336. години«. О смрти Стевановој пишу скоро сви срп. историчари као историчкој чињеници: да је удављен и ако зато нема доказа. Ми ову прету смрти супонирамо као вероватнију из самог догађаја и ако не спада у немогућности, да је на пр. од капи у своме затвору умро, у коме је провео око девет месеци дана (од Августа до 13. Новембра 1331.). У том року, нема сумње, да се много што-шта збило. Ако је удављен, можда су предходили преговори о каквом решењу, ако је природном смрћу умро, терет затвора морао је утицати на здравље. Неприродна смрт је знак вероватнија. За чудо је, да је и смрт Стеванова и сина му Душана увијена, како ће се касније видети, у неке мистерије.

разлога него за природну. Брзо решење осујетило је кризу и трзавице. Од краља, насилно с престола свргнутог нико није могао очекивати помпловање који је у том чину суделовао. На слабоду пушген усколебао би духове и изазвао борбу између своје и Душанове странке. Завреници пак своје жртве никад не пуштају а да се ради једне особе размислија која је уз то још и средња и обична, то се никад није чинило. Што је брже извршење било, брже је и опрштење. Најпосле кад се већ ушло у овака размислијања, преча је била смрт Стеванова него Душанова. И мир земље је добио, јер би злоба и завист између оца и сина била узрок даљих раздора и нове борбе. Оклевање би било лудо. О томе су били сви на чистоту. Таку су смрт доживели у историји многи политични противници не само средњег века него и каснијих времена. У византинском и турском Цариграду то није било необично. Сам се Душан не би могао окривити као непосредни наређивач и учесник. Његове године не би одговарале страхови догађаја. Ни каснији његов живот није умрљан ма и сличним делом. Него је вероватно да су вође покрета и без Душановог знања убрзале, можда угушењем, смрт Стеванову и тиме сатрли клицу побуне и освете својих противника. Смрт је изгладила противности и бацила брзо копрену на злочин, врсту смрти, дело и кривце. Нема нигде трагова о противном покрету.

Међу Немањинима живот и смрт Стевана Дечанског узбудљива је и јединствена трагедија у српској историји, ретка и код других народа. Њену строкату ублажује само незнатност мученика. Стеван није страдао ни у гигантској борби за велику идеју ни за велику ствар, а где ова својства оскудевају, смрт страдалника умањује величину дела и догађаја. Српска црква уврстила га је међу своје светитеље и архимученике и слави га 24. Новембра. Не зна се кад је то учињено и зашто. Само врста смрти није била довољна.

Док је пак Стеван у звечанском граду чампо, крунисан је Стеван Душан 8. Септембра 1331. за краља на сабору у *Серчину*, овај мах по други пут, јер је већ једном био крунисан са Стеваном Дечанским 6. Јануара 1322. после смрти краља Милутина. То довољно показује да је зетска странка све била спремила док је Стеван још

на престолу био¹. Онда кад је све било готово а Стеван био притворен и одведен на Звечан, приступило се мирно крунисању новог, младог краља, коме се више нико није могао опирати. Слаб и немоћан владар, замењен је новим, младим и подузетним. То је могло бити по вољи свима, па и онима који су се око Стевана груписали а нису знали за преокрет који се спремао. Приступом новом краљу и његовом приврженицима, то је био њихов па и државни интерес. Мир је у земљи одржан, државни ред није поремећен и прилике које су после Велбужда биле уздрмане, учвршћене су. Ситуација је била разбистрена кад се је расчуло, да је Стеван умро и кад се је вест по земљи разнела. Какав ће нови господар бити, то да богме нико није могао знати па ни они, који су га на престо дигли. Шта се на престо поставља то је увек тајна будућности. Обично се очекује боље. Душанова владавина је светликим интересовањем поздрављена.

¹ Ово политично крунисање у Сврчину пред сабором ваља разликовати од каснијег црквеног миропомазања у Жичи. Прво је било политичан акт и давао је само државну власт, потоње црквену. Стара српска крунисања састојала су се из два дела управног чина. Први је део био функција сабора, други цркви. Без једног друго није било подпуно. Ипак изгледа, да је крунисање пред сабором било важније. Сабор се састојао из функционара власти и цркве, док је миропомазање било чист црквени чин.

Кад су ове разлике почеле, не даје се тачно утврдити, као ни значење крунисање младих краљева. Потоње као да се односило само на смрт живог и владајућег краља и давало право непосредног наслеђства.

Што се тиче развоја те институције, »младог краља«, изгледа да она није српског него страног порекла. Таких »краљева« било је у Византији, јер код првих пет краљева из династије Неманића нема нигде трага о младим краљевима. И Маџари имали су крунисаних престолонаследника за живота краљева. Краљ Бела у једној листини из године 1240. пише за свог сина Стевана »*coronato per divinam clementiam carissimo filio nostro Stephano rege et duce totius Slavoniae*«, који је »*dei gratia rex primogenitus regis Hungariae*« (Fejer: Codex IV. — Wenzel: Codex VII: 494.). По томе изгледа, да је наслов »младог краља« постао тек под краљем Милутином и да је имао значење и карактер назначеног краља без суверене власти, то јест оног, који ће после смрти живог краља власт преузети.

Из напора се пак не даје тачно дефинисати државоправни положај оних подкраљева али трема данашњим појмовима извесно је, да су они били идентични са данашњим престолонаследницима.

Крунисање у Жичи или боље рећи миропомазање текло је као и свако друго предходно. Једно је било необично. Ни један српски краљ пре Стев. Душана није сео тако млад на престо. Било му је тек 23 године, за терет који је преузимао — много. Али је за то било веће искуство. Као дете осетио је чемер изгона, као дечак живео је у Цариграду, био је после повратка наместник Зете и Приморја, у друштву немирне властеле у близини Дубровника и Италиј. културе, као младић учествовао у великој битци код Велбужда па најпосле био удеоник завере против оца. Сад је дошла и круна.

Тих одсека у своме животу, један различитији од другог, није имао ни један предходник а сваки је за себе био по својој вредности користан за живот на престолу. На Велбужду је пожурио своје ступање на престол. Од туд се непосредно попео на њега, метнувши само ногу на праг — Звечана. Зачудна је појава у историји народа, да се људи кад кад са бојног поља попиу на највише место лакше него великим и поштеним трудом и истрајним радом за опште добро у грађанском животу, Велбужд по многим које чему судећи, одлучно и ако посредно пропаст Стеванову и крунисање Душаново. Без њега, врло је вероватно да би Стеван Дечански остао дужи на престолу а Душан се на њега попео после обичне смрти свога оца.

Тако је Велбужд био, као што је у уводу ове главе било речено, излазна тачка за нове догађаје и нове људе. Душан је ту добио нове погледе, познао из ближе и рат и државу и њене функције за које ствари његов отац није имао ни политичких очију, ни потребног дара.

Али колико је било лако доћи до престола много је теже било оно што је на њему затекао, и што је требао радити. Пуних осам до девет година трајале су опасности за државу и док је један противник био сузбијен, појавио се већ нови. Требало је истрајности и бистрине ума, коју је пре тога имао Милутин а сада и Душан. И ако није увек било успеха а оно није бар било ни штете. Србија кроз цело време није изгубила ни комада земље. Одношај према Бугарској после смрти Стеванове брзо се поправио. И ако је после Велбужда било у Бугарској струје, која је била наперена против Србије, нови је бугарски цар тражио прилике да се Србији приближи и поправи несрећу своје земље. Прилика је била дата већ у самом сродству.

Нови цар Јован Александар (од 1331.—1365.) био је син сестре цара Михајла и Деспота Страцимира. Са престола понудио је Јован Александар своју сестру Јелену цару Душану за жену и Душан је понуду прихватио. О Ускресу 1332. венчао се је он с њоме.¹ Тако је између једног и другог владара било копча за политичке циљеве и помирење, које је било и једној и другој страни потреба. Тај је брак био допуна Велбужда и поправак његове несреће. Дубровчанима је то била згодна прилика да према Србији покажу пријатељство а за себе неке своје ствари у ред доведу. Дубровачки је сенат 7. марта одредио једно изасланство Душану а оно је на време приспело и да честита и да краљу поднесе своје жеље тичући се једног земљишта код Дубровника које је било српска својина а за Дубровчане потребно.

Није пак са свим угодна ствар била, да се је баш у доба Душанове *женидбе побунила властела у Зети*, која је дотле била према династији лојална и ако не у свима приликама мирна. Положај Зете, Немањине постојбине, није био увек одређен према државној целини и било је доба када је изгледало, како ће на другом месту бити наведено, да има посебан положај. За државну целину била је она везана не толико неким уставним законима, колико традицијама, преседанима и фрагментарним одредбама без да је при свем сачињавала неки правни и државо-правни корпус. По томе она је свој положај удешавала према приликама *не престајући бивати део велике српске фамилије* и ако је у појединим моментима изгледало да гравитира изван државне заједнице. Тачније се тај положај не даје дефинисати.

Који су узроци побуне били није познато, кно што је у опште улога Зете била доста тавна и нејасна.² Изгледа пак

¹ О женидбама и удајама за доба Неманића в: Плариј Руварац: Краљице и царице српске; Матица (Н. Сад) за 1868, а о царској породици Јована Александра: К. Јиречек у XI. Споменику срп. кр. акад. где су и податци о деспоту Берата и Авлоне Јовану Комнени, брату цара Јована Александра и срп. царице Јелене. — в. и Конст. Николајевић: Српски Комнени Гласник XII, затим Monumenta Ragusina V. 341—343. (из дубровачких архива) где се ова женидба Душанова описује.

² Овде нам ваља нагласити поново, да улога Зете за доба Неманића до данас није ни с које стране довољно објашњена. Осим података о улози Католичке цркве, политичка улога је Зете у тами. Она је била углавном ка-

да је била верске и аграрне нарави. На челу покрета који је у априлу 1332. избио, стајао је војвода Богоје и Арбанас Димитрије Суша. Али је побуна умпрена можда и силом угушена. Великих последица није било. Нити су догађаји из тог доба познати нити границе саме Зете са свим тачне. То бијаше провинција своје врсте.

У римско доба била је Зета јужни део Далмације а ова опет део Илирика, који је обухваћао скоро целу Босну и допирало до Епира. Права линија повучена од залива Авлоне у правцу Касторије а од туд у правцу према југу била је граница између Илирика и Епира а источно од једног и другог била је Македонија. До од прилике V. или VI. века била је Зета богат крај Илирика као што то потврђују римске ископине, нарочито оне у Дијоклеји (Дукљи), тамо где се *Зета у Морачу улива*.¹ Сама Дијо-

толичка земља, кад јој је требало седам бискупа и један архиепископ. Православних епископа није било, осим кратко време у Котору. Зато држимо, да су противности у Зети према срп. држави лежале у религиозним моментима и да је Клир имао великог утицаја у догађајима. Други моменти биће да су лежали у аграрним питањима власти према краљу и у феодалној конструкцији Зете. Због тога што је она била у главном поморска земља и најближа Италији биће да је и од туд био утицај већи него од стране саме срп. државе. Одтуд она посебност. Излучење Зете под Балшићима у један посебан принципат, према томе није дело једног дана него, вероватно, читаве две генерације. Да богме почетак је тешко утврдити и ако Балшићи већ под Душаном играју посебну улогу. Станоје Станојевић у својој расправи. »Борба за самосталност катол. цркве у Неманићкој држави«, Београд 1912. највише је објавио градива, али је оно само за познавање катол. одношаја Зете а не и државоправних. Известно је, да је Зета од 1170. па до пропасти, кроз 219 година, била саставни део срп. државе и ако се не зна у којој мери.

Карактеристично је пак за ту везу, да су српски престолонаследници почињући, како изгледа, од доба краља Милутина живели већим делом у Скадру, који је важно као главни град Зете. Неће бити да су за ово резидирање били меродавни само климатски моменти и ако је клима Скадра са свим друкчије него Скопља. Можда је то било и ради контроле Зетске власти која је била богатија него остала. Но то би била само политички а не и државноправни разлози.

¹ в. Mommsen Th: Corpus inscriptionum latinarum, где је скупљено више римских надписа из Дијоклеје и предела на данашњој Зети и Морачи. И »Глас Црногорца« (Џетиње) донео је неколико латинских епитафа из ових крајева.

клеја била је велика варош и мраморни остаци и надписи нађени у њој још у XIX. веку доказ су важности и краја и богатства његовог житељства. Сеобом народа пропала је и Дукља и други важни градови *али не и плодност*, која је у доба када је Зета била српска покрајина била онако исто велика као некада под Римом.

У српско доба Зета је обухватала данашњу Боку-Которску и све крајеве између реке Зете и Мораче до улива потоње у Скадарско језеро и између Мораче западно до Требиња. Источно од Мораче простирала се Зета од прилике до данашњег Колашина и Плава, где је већ почињала покрајина Хвосно. Улога је Зете у доба Немањинка била недефинована али важна с обзиром на савршен утицај на политику. Нарочито упада у очи непријатељство Зете према Византији из чега би се можда дало закључити, да је била више католичка него православна, ближе утицају западне цивилизације а даље од источне. Та разлика упадала је свима у очи и она је како се чини узрок многим појавима у српској политичној и културној историји.¹

У истину Душан се 1332. заратно с Византијом употребивши прилику немירה и метежа између оба Андроника, у којима се Цариград у то доба налазио. Турци бијаху заузели два главна града Витиније, Никеју и Никомедију, чиме је Витинија за Цариград са свим била изгубљена. А Витинија је била по своме положају за Цариград од највеће важности. Уз то саградише турски емири у Лидији и Јонији флоту с којом околна острва и обале Европе нападаху. Та невоља била је за Србију погодна да се Византији врати оно што је учинила у доба Велбужда за Бугаре, када се прикључила Бугарима, очекујући српски пораз па да се и сама на Србе бацн. Србију су примамљивали *плодни крајеви Македоније, житнице*

¹ Ст. Станојевић: »Зета је увек била више везана за запад и за католицизам него за Византију и за православље. У борби против Рашке у XII. веку, зетска се династија истина у више махова нашла и на Византију, али је у главном Зета ипак готово увек била у опреци са Византијом. Зетска држава је постала установом и борбом пр. Византије и за цело време свога живота она је више гравитирала западу и у политичким и у црквеним питањима... Са запада је добила самосталну цркву, признање легитимитета и напоследку чак и краљевску титулу...« (»Борба за самосталност кат. цркве«. Београд 1912 стр. 75.).

јужног Балкана, која је под Византинцима ради свог мешовитог становништва доста забатаљивана и од разних намесника исцрпљивана бивала. То је морао бити главни повод рату. Велика места у непосредној близини Србије дала су се лако освојити, јер Византија, непрестано у новчаним, економским и политичким кризама, није могла озбиљног отпора дати, ако се на њено земљиште могло и напенадно упасти. Србија је увек тражила излаза према југу а да су баш сада прилике биле повољне, ствар је саму од себе ускорила. Издајство једног византинског војсковође било је добродошло да ствар дође у ток.

У доба када се размишљало како ће се горњи градови заузети, дошао је на Душанов двор Сиргијанис, византински војвода и понудио своју услугу коју је Душан примио. Сиргијанис био је грчки намесник у једној западној провинцији и познавао у том својству западне крајеве византинске царевине. У борби између Србаља и Бугара код Велбужда био је он, као што смо већ горе приметили, заповедник оне грчке војске, која је код Једрена стајала не улазећи сама у операције. У спору између старијег и млађег Андроника био је важна особа и командант великих јединица. Сад је, пошто је био у једној завери у Цариграду помешан и због ње у опасности, пребегавши у Србију и наговарао Душана да искористи прилике у Византији за себе, указујући на границе између Србије и Византије којих би се »исправак«¹ лако могао извршити, као што се онда називао сваки препад на суседово земљиште без нарочитог повода и непријатељства.

Између Срба и Грка била је дугачка граница коју није било могуће нити у миру затворити нити у рату бранити. Она је текла од Мелника у правцу према Струмици, па преко Вардара на Прилеп и отуд према Охриду. Од Охрида ишла је југозападно на Берат па је избијала северно код Валоне на Јадран. Сва та места или бар већина, била су на византинској страни. Српска су пак важнија места дуж линије или мало даље од ње била Леш, Пилот, Дебар, Полог, затим варош Кичево, Велес, Просек и Штип, дочим је Велбужд нешто северније од те линије ушао. Изгледа да је после битке и коначног мира припао Србији, али да је после ње ипак из српске власти изишао и вратио се Бугарима. Код граница смо у овом добу, као што је већ једном истакнуто, упућени на саме комбинације.

Користећи се византинским неприликама и општом неповољном ситуацијом грчке царевине, Душан је заузео без борбе Охрид и Језеро, Струмицу и крајеве од Преспанског језера чак до Костура. У августу 1334. стајала је српска војска пред Солуном и била на домаку Солунског залива и Егејског мора, док су посебни одреди напали и опсели Сер. Линије — Валона — Костур — Солун — Сер, с малим кривудањем била је готово у целости у српским рукама и од Душана је зависило где ће је прећи и провалити. С њоме је била Јадранска обала северно од Валоне до ушћа Бојане и Дрима код Скадра. Да се цела та дуга јужна и западна линија чува требало је од српске стране најмање 15—20.000 војника држати.

У Цариграду су били догађајима у западној Македонији неугодно изненађени. *Турци и Срби били су Византију у једнакој мери пристисли и одузели јој важне делове царевине.* Македонија и Витинија биле су за сигурост и живот Византије ванредно потребне. *И нехотице постала су ова два каснија крвна непријатеља савезници у циљу да руше Византију.* Сиргијанис је приликом ових српских операција погинуо и Душан га је ожаллио као пријатеља и ако је његова улога према рођеној земљи била надајничка.¹

Али смрт је његова имала и других последица. Српске су операције дошле до застоја. Душан је био изгубивши важног помагача и познаваоца Македоније и освојених крајева у незгодном положају. Било је тешко наставити рат и улазити дубље у земљу одсечен од основице. Ради тога су почети преговори који су окончани потписом мира на који су обе стране радо пристале. Мир је потписан 26. августа 1334. Није немогуће да је склопљен и савез, који је био и Грцима и Србима потребан. *Грци су желили отворене руке према Турцима у Азији а Срби према Маџарима.* Андроник III, много старији од Душана имао је неугодног искуства са Србијом и желео је од ње осигурања. Изгледа да је Душан један део дуге линије Струмице—Валоне напустио и задржао само линију

¹ п. Недељковић Теод. др.: »Векови прошлости срп. народа«. Земун, 1908. стр. 24, Писац се довија да није можда овај Сиргијанис Срђа Злопоглеђа народних песама кад се је на страни Душановој борио против Грка. Писац осим упита не уноси у предмет ништа више. — По народним песмама (Вук. II. књ. 1875 стр. 314) Срђа Злопоглеђа један је од јунака косовских.

Струмица—Прилеп, можда и Прилеп—Охрид. Тачније одређење није могуће.

Ово напуштање и нагло измирење са Андроником III без сумње је изазвано пресијом од стране Маџара са севера. Још док су операције у Македонији трајале, долазиле су неповољне вести са Дунава и Саве. Душан је надирући према југу осећао да ће у истом правцу ићи Маџари кад пређу обе ове реке. Та је зебња била оправдана, јер је угарски краљ Карло Роберт чинио све припреме да упадне у српске земље. Тај нападај збио се у истину 1335, и он је био тако снажан да га Душан није могао задржати. Прешав Саву негде између Земуна и Купинова где је прелаз био најлакши због Мачве а српски отпор најмањи, Карло Роберт *продро је кроз Рудник и доспео до Жиче*, опустошивши по обичају све крајеве. У маџарској војсци било је одреда *босанског бана* како изгледа силом доведених. То би се дало отуд закључити, што су из босанске војске прешла два команданта, Руђеро и Милтен, Србима.

Али од Жиче као да Маџари даље према југу нису надирали. У том крају нашли су они велик српски отпор у коме је било и византинске војске. Та помоћ без знања Андроника III. неби се ту нашла. Зато се Карло Роберт бојао да му се пут не пресече. Дохватити се сигурне обале Дунава и Саве била је главна ствар. Ти крајеви су били нарочито Мачва за доба краља Милутина под влашћу Маџара. Осим иљачке нису они ни овог пута ништа постигли. Рат је био за њих готово пораз, *не освојивши ништа не победилиши никог*. Гонећи Маџаре Душан је посео један део Мачве и задржао га коначно. *После дугог времена Мачва је постала опет провинција Србије* без конкуренције угарске власти, која је ту пре тога била доминантна. Но рат са Маџарима као да није био уговором окончан. Питање граница од Београда до ушћа Дрине остало је отворено и од Угарске стране рат је трајао готово до 1337. Погранична узнемиривања и препадни трајале су непрестано. То је онда *била нарочита форма међународне несигурности*. Народни одношаји нису били као данас утврђени општим правилима и уговори нису имали данашње значење. *То је било феудално стање где су уговори стварали само примирје* и где се преко тога даље није ишло. Узимани су најамници из других земаља

који су ратовали за новце. На срп. страни био је баш у ово доба немачки командант Палман (Palman) који је вршио дужности пограничне страже и имао дужност да суседне нападаче сузбије, и имао право и да напада. То је било доба феудализма.

Но ипак се и у овом добу десно на Душановом двору један угодан догађај. *Цар Душан био је, како је већ споменуто ожењен са сестром бугарског цара, Јеленом.* Тај брак трајао је пуних 5 година без деце а Душан је имао скоро 30 година не имајући потомака. Династија Немањинћа остала је *у мушкој линији скоро без потомака.* За случај изненадне смрти довео би интереснум у насљедству престола земљу у тешка искушења. Нова јагма за престол наступила би као после смрти краља Милутина. Ни од Драгутинове ни од Милутинове мушке линије није било више мушких глава. Душан је имао само једног брата по имену Симеон из каснијег брака Стевановог, али је овај заузимао нарочит положај и у држави и у династији, и остајао готово изван династије и фамилије. Није се појављивао дотле нигде у српској историји и био је скоро непознат Немањински потомак.

Нема сумње Душан је могао имати још деце али бојазан да брак остане без насљедника морала је бити и велика и неугодна. Чак се у иноземству о томе расправљало. Од стране аустријских херцога Отона чиниени су опрезни али нејасни кораци из којих се дало наслућивати, да је у Аустрији бесплодност Душановог брака у оцену узимана и да се је желело да му се доскочи немачким каквим сродством. Душану је нуђена кћи онда већ умрлог немачког краља Фридриха Лепог по имену Елисавета, којој је било онда 19 година. Она је била нећакиња аустријског херцега Отона а кћи овог краља Фридриха из брака са Елисаветом од Арагоније. Душанова жена неће бити да је била у угодном положају ако је за ове немачке поопуде сазнала. Али је тој неизвестности учињен крај 1337. рођењем мушког детета, којим је династичко питање о насљедству у правој линији решено било. *То дете било је касније цар Урош, последњи владаоц из куће Немањинћа.*

Није без значаја и ваља напоменути да је долазак новог краља на српски престо с интересовањем у Млеткама пропраћен. Душан је наставио политику пријатељства

према Млечичима коју је затекао од свог оца и од краља Милутина. Млечичи бијаху у то доба најмоћнија и најбогатија држава на Средоземном мору, која је играла важну улогу у ондашњој европској нарочито источној политици. Морски путеви бијаху у њиховим рукама. Уз то цели Левант, Грчка и сва острва на источном делу Средоземног мора. Сви јој се клањаху и свртаху с пута. Њена је снага била уз то и у растењу. Угарски краљеви нису пак били пријатељи суседа на југу и Балкана и њихове тежње да добију превласт на Јадрану задавале су бриге републици и изазивале противност Млечича, који су били господари целог Јадрана и услед тога упућени да траже пријатељство Србаља. Срби су били вољни да за случај потребе Млечичима у помоћ притеку. Душан је одмах при свом ступању на престо Млетачког дужда Францеска Дандола о својим симпатијама уверио. Тај пријатељски одношај заклањао је Млечиче од Маџара али и Србе, јер Маџари нису могли у исто време напасти и Србе и Млечиче а за случај нападаја на једног, други је био спреман да нападутом помогне.

И одношај према католичкој цркви добио је под Душаном одређенију форму. Већ под краљем Милутином почео се он скретати са ондашњих путева. И ако по каснијим одредбама Душановог законика изгледа, да је он католичкој цркви био непријатељ у тој се форми његов одношај према њој не да је одредити. Историк мора потврдити да је римска црква допринела да наступи међусобно оладавање и неповерење, које је избило у форми строгих законских одредаба против цркве. Оно што се најиме *дуго пре* тога и у ово доба у католичкој цркви збило и још збијало, изазвало је највећи отпор и самих католичких држава запада против ње.¹

¹ Почетци покрета католичке цркве, у који ће најпосле и срп. држава улетена бити, допиру куд и камо даље него што се данас узима. Борба папе Грегора VII. није почетак борбе пр. државне власти него наставак борбе његових предходника. Он ју је само безобзирно наставио и окончао. Почетци њени допиру до X. века. Она је онда имала за циљ и реформе у цркви и проширење црквене власти. Спор између источне и западне цркве који је нанео ударце обема црквама, изазвао је поремећај религиозних идеја и дао је понтификалној политици нов праван. Те су идеје почеле се појављивати у Италији и у Лотрингији а широко их је међу осталим и један папа алжашанин пореклом, Лав IX. (1048.—1054.). Његове реформаторске идеје настављене су практично политиком

Промене су најме биле велике које је хришћанство тецајем времена римским католицизмом претрпело. Није се радило само о инвеститури него о светској моћи цркве у опште и реформама папске власти у односају према светској. Борба коју је папа Грегор VII. први одпочео, била је против државе и тешка. Она се свршила после трајања од 50 година победом католичке цркве и конкордатом од 23. Септ. 1122. у Вормсу, између папе Каликста II. и цара Хајнриха V. који је Латерански конзил 1123. потврдио. Тријумф је био велик. Рим је био сиљан а биле касније још јачи. Папа Бонифације VIII. обновио је и наставио политику Грегора VII. и Инокента III. о свестраној власти цркве према држави и власти папа над владарима. У доба краља Милутина издао је 1302. папа Бонифације VIII. познату булу *Unam Sanctam* која је хтела да промене као под папом Инокентом III. темеље државе према цркви, па их донекле и променула. Та була тражила је да се држава и владари потчине цркви у чијој је руци бајаги бог положио сву светску и духовну власт. Усљед те власти владаци су од папа деградовани на ступањ црквених слуга и клетвеника. Доктрине папе Гргура VII. († 1086.), Инокента III. († 1216.) и Бонифација VIII. († 1303.) усколебале су читаво католичко човечанство и створиле од папа богове. Изгледало је да су се од ње побојавали и остали европски владари, јер је доктрина тако страшна била да је могла међу народима иза-

папе Николе II. (1059—1061.) предходника Грегора VII. и није ометене нишом која је иза њега наступила. Александар II. (1061—1073.) наставио је Николу II. Али је он зато био слаб, док није иза њега дошао Грегор VII. (1073—1086), који је знао утицај италијански и лоренски спојити и створити јединство, које је било потребно да се реформе могу пронести. Религијозна криза, која је X. века почела, постигла је била свој врхунац. Папе Инокент III. и Бонифац VIII. биле су само настављачи реформе која је пренета и на Балкан и ту усвоје коло покушала да уведе и срп. државу која јој је закоником Душановим најодлучније успротивила. Ми немамо доказа да је ова борба срп. државе била у споразуму са Француском и Немачком против папа али је карактеристично, да је она у исто време вођена и на три фронта (в. А. Flèche, проф. на унив. у Монтпелије-у : «*La Formation des idées gregorianes*» у колекцији «*Specilegium sacrum Lovaniense*», који издаје универз. у Лувену 1924.). Истраживања г. Flèche-а стоје у противности са досадањим назорима о почетцима борбе цркве против државе али су документована.

звати и борбу с оружјем. Створен је »*jus divinum*« који је био јачи од свих човечанских права и у Риму су гледали на остали свет као с неба.¹ Једна реч из уста овог новог бога и круна владарска могла је с главе њеног носноца пасти. Сва светска и небеска власт била је у рукама папа као и кључеви од раја и пакла. С местима у рају и паклу располагало се као са седиштима у позоришту.

Француски краљ Филип назван »Лепи« († 1314.) најодлучније се дигао против тог свакања Бонифаца VIII. и његовог наследника Климента V. првог авињонског папе. *Но папе су били јаче.* Под Климентом VI. (1342 до 1352.) немачки цар Лудвиг Базарац дошао у најтежи положај. Доктрина је била овладала да све круне долазе из папинских руку и да су краљеви и цареви папски подложници.² Лудвиг се бранио конфискацијом црквених добара и протеривањем негодних каптала и бискупа које су та гледишта бранили. Али га француски папа Климента VI. булом од 12.-4. 1343. позвао да за 3 месеца дође у Авињон да се опере, и збацио га најпосле пошто

¹ О овој борби папа са светским владарима, баш у доба Душаново, види за разумевање Душанове катол. политике. Tesdorff. W. Der Römerrug Ludwig des Baiern 1327.—1330. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes zw. Papsthum und Ludwig des Baiern mit der röm. Curie. Tübingen 2 св. 1880.

Сличну је борбу водио с Римом и Душан а поготову истовремено. Да је борба споразумно вођена не даје се утврдити, али су на срп. страни биле исте побуде као и на немачкој: Одбрана државе од нападаја превласти цркве и папа и независност од Рима и његових доктрина.

Овом приликом ваља додати, да је одмах после смрти Бонифаца VIII († и. Okt. 1303), његов наследник папа Бенедикт XI. из Рима покушавао, да питање уједињења цркава код краља Милана утица у течај стави. Али покушај није имао успеха: Сачувана је о том покушају и була овог папе од 23. XII 1303. (в. A. Potthast: Regesta Pontificum Romanorum. Berlin 1874. II. бр. 25387.) Има о томе нешто и Фарлати (Farlati Daniele: Illyricum Sacrum Фарлати је врло поуздан и без верских предрасуда и једностраности. За стару срп. историју он је важан извор. — О одношају француске у доба Душаново према Истоку в. и Delaville J. de Roulx: «La France en Orient au XIV. siecle». Paris 1886.

² Душаново доба. — в. још Драгољуб Поповић: »Улоге срп. владара у борби папства с Православљем од половине IX.—XV. века¹« у »Вестнику срп. цркве св. за Јануар 1896 и следеће. — Р. Ж.: »Наредба Душановог законика против Иновераца« у »Вестнику срп. цркве« 1900. Београд 6. св.

је 1346. на њега бацио анатему, с немачког царског престола.

Против те доктрине ограђивао се и Душан и почео стајати на пут католичкој цркви законима, као што се после буле *Unam Sanctam* борио краљ *Милутин*, под којим је прва антикатоличка политика почела. Она није била толико против саме цркве, колико против папства, али је уз папство и цркву погодила. Душану је пред очима лебдила борба и судбина његовог савременика *Лудвига Баварца* († 11. X. 1347.). Тај се утицај католичке цркве у Србији није могао никако дозволити и Душан је са католичком црквом радио исто што је *Лудвиг Баварац*. У схваћању црквених власти постојао је на име, па постоји и данас, између источне и западне цркве дубоки јаз протусловља. Од Милутина почињући српски краљеви нису хтели дозволити да у српској држави мимо краљевске власти постоји и нека друга власт, која је у Италији и на западу била изнад краљевске и државне власти а која се звала — папска. Папство је у том добу било више политичка сила него црквена а против такве силе била је потребна физичка борба. Већ је под *Грегором VII*. борба за инвеституру изгубила црквено значење. Борба се није више водила за веру него за власт.

Из преписке између Душана и *Авињонског папе Бенедикта XII*. (1334—1342.) дало би се закључити, да је Душан имао везе са католичком поглавицом и да преговори који с њиме вођени нису били ради нечега другог него у циљу одређења одношаја католичке цркве на српском земљишту. Али преговори, о којима врло мало знамо, као да нису успели. То излази из држања барског архиепископа и српског Примата, доминиканаца *Гиљома Адама*, од кога су сачуване белешке које дишу великим непријатељством према Србији, држави и источној цркви. Српски Примат, имајући као Француз из јужне Француске везе са француским краљем *Филипом VI*. позивао га је на крсташку војну проти Рашке, коју је он називао шизматичком. Израдио му је и нацрт војне, додавши, колико би од прилике било војске потребно да се српска држава заузме и покори. По његовом миљењу било би доста 4.000 пешака и 1.000 коњаника и уз то је додао, да би му Арбанаси могли притећи у помоћ у том случају са 15.000 људи који је број био довољан како су католици у то

доба имали 7—8 бискупа и могли ставити таков кон-
лингент.¹

До тога срећом није дошло и Филип Валоаски имао је других брига него да врши територијална освајања на Балкану. Ипак се даје из ове адресе Гиљома Адама управљене на краља Филипа VI. разабрати, да су ондашњи Арбанаси дуж Јадрана били многобројни када је овај католички архиепископ могао њихову убојну снагу проценити на 15.000 људи, које је могао дијелити на оружје. Број укупног арбанашког становништва могао је лако износити око 150 хиљада душа. Али се из тога види и то, да је приморска, нарочито католичка црква, била према Србима непријатељски расположена. Из држања архиепископа могло се видети нешто и у душу његовог свештенства. Гиљом Адам био је глава католичке цркве и у Зети. Таке жеље биле су и онима познато, који су радили на Душановом законнику а са утицајем католицизма на српску цркву морало се и зато рачунати, што је катол. црква дуго пре тог доба имала око седам бискупа са архиепископом који је уз то био Примат српске католичке цркве. Само се тако могу оне касније антикатоличке одредбе у Душанову законнику растумачити и мотивисати. Душан није био противник католичке цркве у обичном смислу и њених институција него је само заштићавао своју државу и националну цркву од штетне и опасне доктрине католичке, која је онда владала, њене агресивности као и њеног свештенства. Сасвим је друго било под краљем Милутином гоњење Патарена и Богумила којих се *уништење и изкорјењење желило* и постигло, док код католичке цркве жеље у том правцу није било, него само ограничење да не смета источној цркви и да се за-

¹ Овај Гиљом Адам био је катол. архиепископ у Бару и Primas Serbiae од 1324.—1341. Био је и књижевник. Године 1332. писао је : »Directorium ad passagium faciendum«, затим : »De modo Saracenos extirpandi«. (K r u m b a c h e r : Byzantinische Zeitschrift XVII. 521—524.) У првом делу има много података и градива за историју Србије и Балкана XIV. века. Види о њему и J i r e č e k : »Staat Gesellschaft im Mittelalterlich Serbien : I. стр. 54 и сл. затим M. Š u f f l a y : »Vjestnik zem. archiva« 13 (1911) 142—152. и Ch. K ö h l e r : у предговору дела : »Receueils des Historiens des Croisades«. Documents armeniens, Tom. II. стр. CLXIII.—CLXXXVII. Paris 1906. Затим : D e l a v i l l e l e R o u l x : La France en Orient au XIV siecle. Paris 1886.

држи у даљем ширењу доктрине, које су напе поставиле биле.¹

Ова снага католичке цркве на западној страни Рашке и њене претензије, помагане од папа из Авинјона, утицале су на читаву црквену политику Дуранову и начиниле га најпосле и њеним противником, ако не можда у души а оно силом прилика *у закону и држању*. То без сумње неби могао учинити да од католичке стране, нарочито папа, није било ма у којој форми агресивности у правцу ширења католицизма а потискивања српске државне, то јест источне цркве. Чак је и сродни Дубровник вршио одредбе из Рима на том пољу. *Један државни закон дубровачке републике одређивао је, да њени поданици морају бити католици.*² Године 1344. *одузеше Дубровчани* чак и манастир Св. Богородице од српских калуђера и предаше га *Франсезима*.³ Без тога неби било разумљиво зашто да се унесе у закон строге одредбе и увађају политичке и полицијске мере против цркве, која није била агресивна и знала чувати границе између себе и источне цркве. Источна црква била је у великој већини према западној и питање се само од себе намеће, зашто да се већина боји од мањине ако потоња не чини мере да сама

¹ У улози Богумила, Патарена и Албигенза у Европи а специјално у Босној и старој срп. држави и о њиховој науци види: Peyrat Fr.: «Histoire des Albigeois», 3 св. Paris 1870.—1872. — Раџки: Bogomili i Patareni у Rad-у југослав. Академије свт. 7. 8 и 9 (1869.). — Божићар Петрановић: Богумили, црква босанска и Кршћани 1867 г. Ивић, А: Радослав Павловић, вел. војвода босански. «Летопис М. Ср. 245—246. — Писац има посебно становниште у овој ствари, разио од Петрановића и Рачког. — René Milet: Souvenirs des Balcanes. Paris 1891. Писац расправља у овој књизи о вери Богумила и утицају Ислама на њих на Балкану који их је апсорбирао и у коме су по освојењу Босне коначно нестали. И ако су били хришћанске секта њихова је мржња према Хришћанству одлучила да приме Ислам. У њему су се, колико се знаде, са свим нагубили. — L'évêque Louis: L'Hérésie des Bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au moyen âge. Paris 1870.

² На врхунцу свог државног живота дубровачка република имала је око 50.000 становника и 450 миља површине. Колико је од овог броја становништва било других вера и дали се овај закон строго вршио, немогуће је утврдити.

³ Шеровић Петар: «Две старе срп. православне списковије у Приморју», «Застава» (Н. Сад). бр. 274 : 1922. одакле смо навели и биљенку под 2. да су сви дубровачки поданици морали бити католици.

постане већна. Очевидно је католичка црква ишла преко ових граница и утицала на државну источну да ју потисне из њеног положаја и заузме га сама. Том се покушају Душан са свим оправдано противно и кад можда није нишло друкчије, прибегло се одредбама које, тако рећи, један део државног права сачињаваху. *Црквама су повучене границе*, слобода источне цркве узета је у заштиту законским мерама а католичка ограничена на запад и Албанију.¹

Католичка црква је без сумње оштећена али не у својој суштини него у оном, што је преко ње нишло т. ј. пропаганда. Само се тако дају разумети пратив ње предузете мере конфискацијом манастира и опатија и смењивање бискупа, о чему ће касније бити говора. У томе је била разлика између Душановог доба и пређашњег. Пре Душана управо пре Милутина као да је с папама било углављено док још у Риму резидираху, да су католичкој цркви остављене отворене руке у Албанији и дуж Јадрана па и у унутрашњости. Многе српске краљнице биле су католикиње и њиховим утицајем није се западној цркви стајало на пут. Душан та заобилазно стечена права

¹ За разумевање прилика између државе и католичке цркве оног доба упућујемо даље на закључке IV. латеранског сабора од 1215. који су били темељ буле папе Бонифаца VIII. од 1302. И сабор и папа мешали су се у унутарњи живот држава да их начине вазалима. То је била доктрина ондашње католичке цркве, по којој је духовна власт имала богом јој дато овлашћење да поставља светску и да је за спасење душа само црква надлежна. По тој истој доктрини папе имају од бога дарована им два мача у руци, светски и духовни, по којој папе могу наменити царе и краљеве па сматрати и т. д.

У српској држави ове махите доктрине нити су признаване нити вршене. Рим није имао снаге да их на Балкану проводи. И босански банови као да су били у неприлици, ако је кадгод из Рима чињен покушај да се у Босној та нова наука призна. На католич. западу дигла се против ње велика бура, за први мах без успеха.

Краљ Милутин, како изгледа, као да је добио прве подстреке против римске политике из Цариграда, где је било комешања. Цар Палеолог нагињао је Риму, било из слабости било услед пропаганде... такође и сь царь Палеологъ разлучивъ се вѣры. христѣанскѣе и пристъ вѣроу латинскоу, ... (Арх. Данило: Животи Краљева и арх. стр. 110. у животу краља Милутина). Изгледа чак као вероватно, да је заједничка акција између Цариграда и Краља Милутина уговорена а од његових наследника настављена.

није признавао, јер она не бијашу државна права него само привилегије. Оно што папе саме одређиваху, устављиваху и подизаху, није било по српском државном праву нишито део његов, него католичко црквено право. И то је право могло постојати док није почело долазити у сукоб са државним правом. Католичка црква подигла је у Бару бискупију у IX. веку а ову дигла 1034. на ступањ арцибискупије. Под паном Александром IV. око 1258, добио је барски арцибискуп наслов и ранг српског Примата. Да су се у Риму на овај корак одлучили и барског арцибискупа тако дигли, знак је да је католичка црква у XIII. веку у Рашкој била јака, имала много приврженика чак међу краљевима и краљицама и заузимала привилегисан и нарочит положај у земљи.

Све ове околности имале су утицаја на државну политику Душанову према католичкој цркви. Тешко је било подчинити се цркви која је од државе тражила толико жртава управо њено уништење, без икакве наде, док источна црква никаквих прохтева није имала. Зато је већ краљ Милутин почео политику одбране и отворено се окренуо према Истоку, у чему ће Душан касније дефинитивни посао окончати. Од тог је доба српска држава поред своје национално-политичке стране постала и конфесионална, што је све до 1914. остала.

Док су овако пак стајале ствари у Србији с црквом поправило се нешто стање у Византији, као што је то код држава које нагињу распаду али у њему имају и по који добар одсек. Цар Андроник III. и други део његове владавине представници су тог привидно поправљеног доба. Под њиме је освојена Тесалија. Господар ове државе севастократор Стеван Габријелопуло умро је без наследника и Андроник је по сродству или другом неком праву заузео његову земљу. Окупација изведена је 1336. године.

Том приликом мислио је Андроник и на освајање Епира, суседну, планинску и дивљу провинцију која ће касније и у српској историји играти знатну улогу, као некад у Грчкој и Римској. Ову стару провинцију спомињу под истим именом већ Илијада, Одисеја па и Тукидид у својој историји пелопонеског рата. Од Тесалије и Македоније разлучивале су је високе планине. На северу је био стари Илирик, који је у ово доба и овом делу носио име Албанија. Између једне и друге земље била је велика,

стрма и страшна Акрокераониска планина позната још из грађанског рата између Јулија Цезара и Помпеја. Од Тесалије и Македоније делнио је Епир дуги лапац Пинда. Ниједна провинција Евроне није тако створена била да за себе живи и да се од осталог света затвори као Епир. Андроник је хтео Епир за себе заузети. Али је за овај план требало задобити српску државу, да неби њено освајање изазвало сукоб са њоме. Измена мисли са Стеваном Душаном довела би циљу.

Враћајући се из Тесалије Андроник није ишао право у Цариград, него је ударио преко Радовишта код Струмице. Место као да је од посљедних сукоба с Византијом од Србије било заузето, али при коначном миру од 26. Августа 1334. опет повраћено. У пратњи Андроника налазио се и Каптакузин, који се том приликом упознао са српским војводама. Ту су измењене мисли како о Тесалији и Епиру, тако без сумње и о другим стварима, које су се тичале ове државе. Нарочито је могла бити претресена ситуација на Јадрану и припке у Драчу и Валони у којима су крајевима Аижувци држали тајно коње у својим рукама не штедећи новаца и обећања онима, који су меродавни били.

За српску државу нарочито је важан био *град Драч* који је у рукама Аижуваца сметао сигурности Зете и био кључ за везу између Јадрана и срп. крајева на југу. Ту је, као што је на другом месту изложено, био почетак великог стратегичког и трговачког друма познатог под именом *Via Egnatia* који је од Јадрана у правцу према Солуну пресецао Македонију. Већ у VI. веку пре Хр. спомиње се *Epidamnus* кога 626. Коринћани основаше. Ту је био заметак пелопонеског рата који је старе Грке упропастио. На његовим темељима подигнут је касније римски *Dyrrhachium*, у средишњем веку назван Драч, важна тачка за запад Балкана. И Грци и Срби у једнакој се мери патилицаху за овим местом.

Ово стање и утицај Цариграду противних Аижуваца сметало је византиској политици и Андроник је желео да му учини краја, јер је тај перед утицао и на пограничне византиске западне провинције. Ради тога дошао је Андроник III. с војском до *крајева око Берата и у сам Берат*. Од становништва је био добро примљен, нарочито грчког, кога је онда у тим крајевима много било

Њему је понуђена власт над Епиром, пошто је деспот од Епира Јован био умро а гледе наслеђства његовог сина Нићифора био настао међу странкама спор, који се мирним путем није дао решити. Понуда је примљена и Епир је касније 1340. спојен са Византијом.

Ово приближење Византије на западној страни српске државе, окупација Епира и крајева који су се сматрали као интересна сфера српска па и друге прилике у земљи, изазвале су неку унутарњу несигурност и незадовољство у земљи и *против самога Стевана Душана*. Оно се није манифестовало нити у форми какве буне нити ратом у земљи. Узроци незадовољства нису објасњени. Али су заостали трагови оног, што је услед тога наступило. Душан је то припоштитно поверљивим путем Млечићима. Изгледа да је цео његов политички систем од властеле био хрљаво оцењиван. Због тога је тражио *савета, на свентуално за случај потребе и помоћи*. Незадовољство као да је било у великим круговима, па се је бојао да оно може узети лик побуне. *Од побуне до збацивања с престола није пак онда било далеко*. Политичке теревенке српске властеле много су зла починили. Српска историја имала је више таквих примера. Помисљало се чак на напуштање земље и бегство. И сама краљевска породица била је предметом разматрања и опрезности. Тражено је прибежиште па вероватно и згодан стан за случај доласка.

Нема ваљаних података али као да је међу незадовољницима био и *војвода Реља или Хреља*, који је некад у доба краља Милутина и Стевана Дечанског заузимао важно место у српској војсци. Можда је уз њега био један део незадовољне властеле или важни команданти војске. Реља кога је успомена у народним песмама сачувана под именом »Крлатица«, био је 1332. управник у Штипу и ошним крајевима. У њима је имао много земаља и важно као велик властелин. Ту у Штипу на Брегалници назидео је он цркву св. Архангела на свом имању и даровао јој за уздржавање знатна добра. Душан је та даровања за која је била потребна царска дозвола, потврдио. Око 1340. био је на челу области на Струмици по свој прилици са седиштем у граду Струмице. Његово је службовање, како се види, било дуготрајно и он био важна особа. И тај Реља напустио је једног дана српску службу и прешао Грцима као оно Сиргијанше Србима, предавши им три

важна града међу којима је била Струмица на реци истог имена, која се код Петрича у Струму уливала.

Тај прелаз из српске државне службе у службу Византије као да је имао везе са општим стањем у српској држави од 1339—1340. Да је Реља у Византији добро примљен, одликован насловом »Кесара« и да је надаја и предаја три града могла бити предметом овација, све то показује да ствари у Србији није биле здраве. Душан је презао од незадовољства у земљи, које без сумње није било ограничено само на примедбе људи у његовој непосредној околини, него се манифестовало и даље у провинцијама, нарочито међу властелом. Изгледа да је било незадовољства са краљевском влашћу у земљи, које се у исто доба осећало и на западу, у Енглеској и Француској и које је имало опште обележје у многим крајевима Европе као борба феудалитета против краљевског апсолутизма. *Честа незадовољства, која у старој српској држави наилазимо а која још чешће неможемо да објаснимо, нису друго него отпор против превласти круне, која хоће сву власт да приграби а неће да дели са властелом и саборима, који траже веће утицаје а не могу да га добију.*¹ Душан

¹ Као што је више пута речено, потребно је за разумевање српског феудалитета средњег века, разумевање феудалних прилика на западу, које су у многим сличне приликама у срп. држави. Француска литература је на овом пољу врло богата. У Немачкој и бившој Аустрији то се право називало Lehnrecht и имало је својих разлика у провинцијама. У франц. литератури види : Guizot Fr: Histoire de la Civilisation en France. Tom. III. — E. Boutaric: »Le regime féodal, son origine, et son établissement« у »Revue des questions historiques«. Vol. XVIII. стр. 325. и сл. — Guilhaumez: »Essai sur l'origine de la noblesse en France au Moyen Age«. Paris 1902. — Soulgé (Псеодоним): Le regime féodal et la propriété paysanne. Paris 1923. Писац изгледа да је аристократа по рођењу, јер брани феудалитет да није био тако несносан, као што га модерно доба приказује и као што га је франц. револуција одмах у почетку 1789. осудила. — И немачка је литература богата у питањима лехена. види Waitz. Die Anfänge der Vassalität 1868. — Roth. C.: Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins X. Jahrhundert. Erlangen 1850. — и Faureron: Les benefices et la vassalité au IX. siècle. Rennes 1868. — За хрватски феудалитет види : Cuk, Georg: Podravina od Bednje do Voćinke i susedna područja do polovice XIV. vjeka« и »Vjesniku hrv. slav. dalm. zemaljskog arkiva« god. XVIII. sv. 3. стр. 165 и сл. — Светска литература о феудалитету је у опште велика. Тумачу Душановог законика Ст. Новаковићу (1898.) фали јасноћа и прецизност једино зато, што му леханско и феудално право скоро ни мало није познато.

је зато чинио кораке да се осигура против евентуалности, које је могао наслућивати. Опоравивши се после једне тешке болести, која га је баш у то доба снашла, обратио се је он ушито на Млечиће. У јуну 1340. послао је он једно изасланство републици да објасни стање у Србији и да запита, били се могао од ње помоћи надати ако би до тога дошло, да ју мора тражити. Као што је познато одношаји Рашке са републиком били су увек најбољи. Пријатељство је било трајно. Изасланство тражило је осим савета да се Душан може у млетачкој држави где год склонити, па чак и своју фамилију са собом повести.

Да своје пријатељство још боље манифестује понудио је Душан и своју војничку помоћ, додавши, да ће републици ставити пет стотина коња када јој то било потребно. Млечићи су понуду примили и изјавили се приправнима да српског краља увек на свом земљишту приме, изјавивши свакако и жељу да до тога не дође. Уз то је дужд Вартоломије Градениго издао посебну повељу с великим печатом, којом је Душан именован млетачким грађанином и изасланство се вратило кући задовољно. До оних евентуалности од којих је Душан презао, није никад дошло, очевидно што су се прилике код куће поправили и незадовољство се слегло.

Али од Реље Византинцима предате градове Душан није могао никако заборавити. А у Византији није су мислили на повратак. Касније се пак указала прилика да их поврати кад је у Цариграду букнуо грађански рат. То је било после смрти цара Андроника III. После владавине од тринајет година умро је он 13. Јуна 1341. Његова смрт распалила је страсти странака и борба је брзо отпочела међу њима. Андроник је оставио за собом удовицу Ану и сина Јована, који још није био пунолетан. За трајање малолетности постављен је био за регента стратиг *Јован Кантакузин* чије је постављење са свим одговарало одредбама државног права. Но то регенство или боље сам регент лично, није примљен са задовољством и била је једна струја која је смета у опозицију ступила. Ана, жена Андроника III. иначе принцеса из куће Савојске спадала је у ову потоњу и око ње се брзо групирала јака странка. Она је имала свога корена у народу и у великим масама. Кантакузин, при свима својим ретким својствима био је непопуларан човек, који није тражио

пристао доле и волео интелектуалне слојеве, за које је држао да они државу на својим раменима држе а не радија снага и маса народна. Уз Ану је био нарочито Алексије Апокаух, државник и политичка особа цариградска, који је по прошлости и личним својствима био на истом ступњу као и Кантакузин. Својства једног и другог држала су равнотежу и ако су по карактеру један од другог далеко стајали.

Кантакузин био је врховни командант у војсци, човек гвоздене руке и уважен у високим, ученим и богатим круговима. Он није био државник обичног кроја и регент само за отправљање обичних послова, него човек високе интелигенције надилазећи своје савременике. Андроник III. није имао јачег човека коме би царство, круну и снага могао поверити од њега. Можда су баш ова својства допринела да се страсти још јаче распале и јаз међу странкама дубље пукне.

Душан са овим странкама нити је имао додира ни пријатељства, нити је помагао њихове циљеве. Али је величина њихових противности имала и за њега једну уносну страну. Док су се они међусобно борили, користио се он државном парализмом, да учини диверзију према Солуну, који је био важан део његових жеља и идеала. *Од освојења овог места зависило је решење целог Македонског проблема и народне будућности.* Солун је био са севера кључ источног дела Средоземног мора а са истока Тракије и Цариграда. Душанове економске идеје *куминисале су како ће касније бити изложено у једној догми а та је била : да без излаза у Егеј, нарочито без Солуна, српска држава ни један велики од својих економских, маритимних, трговачких и националних проблема не може постићи.* Освојење Солуна то је била девиза, разумљива сваком, а која је целу државну политику и све оне који су с њом везе имали у једнакој мери загревала. *Управо од доба краља Милутина па до цара Душана Солун је био највећи проблем српске државне политике.* Ту је било најбоље да се на море изиђе. Солун је носно старо име и важно као пристаниште првога реда на Средоземном мору. Економски живот заснован је на притиску друштвених потреба и он је тражио излаза. Српска држава средњег века имала је, *како њена веза са Јадраном сведочи, од свих балканских народа највећу трговину,*

која је пак гравитирала и према југу. Дати јој правац према Солуну и извести ју на Егеј било је начело економске гравитације. Трговина и продуценти радије иду правцем којим се згодније путује и који је уноснији. Пут поред Вардара био је згоднији него преко великих планина за Котор и Далмацију. Борба за Солун и Егеј била је политичка и економска борба у исто време. Да богме да је помишљао и на повратак оних Рељиних градова и држао да ће сада бити згода да и њих натраг поврати. Регенство цара Јована V. није могло никакву војску за одбрану Солуна поставити и што је у њему посаде било то је било све. Тврд положај био је једина гаранција и нада да ће се одржати.

Али опсада Солуна није имала жељеног успеха и она се морала после неког времена напустити. Томе је допринело и једно изаслањство из Цариграда, које је отворило преговоре с Душаном. Душан видећи неуспех, пристао је да опсаду прекине, добивши без сумње компензације на другој страни исправком граница или у другом чему.

Међутим се против регента и татора малолетног цара Јована V, Каптакузина, почела бура све јаче дизати и он је морао Цариград напустити и уклонити се противницима већ месеца октобра. *Једва се четири месеца могао у власти одржати.* Дошао је у Димотику, варош на дољој Марици, да сачека развој догађаја насталих у престолници његовим регенством. Но то чекање било је врло кратко. *Његове амбиције ишле су за круном.* Дана 26. октобра 1341. прогласио се је сам за цара као Јован VI. Каптакузин, и предузео брзо мере да се као цар одржи. Без сумње је држао, да ће се тако грађански рат избећи или бар скратити, јер Јован V. остављен сам себи нити је био у стању да се с Каптакузном мери, нити је било вероватно да ће се цела држава упустити у крваву борбу ради престола Палеолога, на коме је пре толико разних царева седело. Тако је Византија имала сада два цара и две династије, Јована V. и Јована VI. Палеолога и Каптакузина.

Ово двојецарство у Цариграду, кризе у држави и грађанска борба, били су добро дошли код суседа који су чекали згодне прилике да освајање наставе. Душана је нарочито неуспех под Солуном љутио и он је сада тражио

да на другом месту покаже успеха, који би онај неуспех под Солуном изгладnio. Овај мах је усредоточио сву снагу против *Водена*, утврђеног места западно од Солуна, Едеса старог доба. Воден је утињао линију Валопа—Костур—Серес и улазио неприродно у српско земљиште и могао бити временом стратегично негодан за обрану државних граница на југу.

Док је пак Стеван Душан онседавао Воден и отворио борбу да га заузме, нови цар Јован VI. дошао је сам под Солун и почео га за себе онседавати. Солун је дотле увек сматран као друга резиденција грчких царева и вршио економски и политички велику моћ у земљи. У њему су чуване моћи св. Димитрија, из Сремске Митровице ту пренете, које су му и неки религиозни углед давале. Али видећи да је отпор несаломљив а изгледи мали, напустио је Солун и дошао је Гинајкокастрон, где такођер отпор није био мањи. Војска Јована V. бранила је место упорно и није хтела чути за предају. Уз то се десил Кантакузину нешто с чиме није рачунао. Напустила га је у оскудици новчаних средстава скоро сва војска, тако да је остао сам са које-каквих 2000 војника с којима се није више ништа дало почињати. Ситуација је била безизгледна и очајна. У тако војнички и морално растројеном стању дође Кантакузину идеја да се спасе прелазом у Србију и да своју судбину повери у руке цара Душана. Долином Вардара пошао је према северу не у циљу освајања него да тражи од срп. државе помоћи и евентуално да се преда. У овом му је бегству био једини спас.

Душан је овим неочекиваним доласком био без сумње угодно изненађен. Примно је новог грчког императора с владалачким почастима, послао му на сусрет војводу Богдана који га је у јулу 1342. допратио до Приштине на Косову у којој се Душан у то доба налазио. Пуних осам месеци задржао се Кантакузин на Косову и у Србији претресући своју и Византије ситуацију и своје изгледе, који нису били врло сјајни. Овај долазак и бављење у Србији описао је он сам у историји свога доба која нам је и данас важан извор за познавање ондашњих прилика.¹

¹ в. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Pars XX. Cantacuzenus. Vol. III.* (издање пруске академ. зна-ности.) Bonnæ. Weber изд. MDCCCXXVII (1832.). Књ. IV. 16—22.

Бављење Кантакузинсково у Србији довело је Стевана Душана у ближи додир са овим чудним владоцем, пола политичаром и државником пола кондотијером и нустоловом. Заједнички додир као што се дало предвидети, уродно је савезом између оба владоца. Склопљен је, по свој прилици у Приштини, у јулу 1342. уговор. Душан га је, склапајући тајан уговор са својим гостом, под извесним условима признао за цара, добивши за то компензације које ће време имати да донесе. Рачунао је на велике способности Кантакузинове, његову будућност и срећу, док је нови савезник искористио амбиције Душанове, које су изван сваке сумње већ пре тога у Цариграду морале бити поштане. Уговор се овај није сачувао, али он се свакако кретао у границама заједничке кооперације против Византије, у подизању Кантакузина на престол Византије, деобни државе у две половине у компензацији Душановој за ту помоћ и т. д.

Душан је у истину Кантакузину дао извештај део своје војске, појачао оне у Србију прешле војничке остатке царева, уступио му на послугу своје команданте, војводе Оливера и Вратка и снабдео га може бити и с новцима. У јесен 1342. почео је Кантакузин на темељу горњег уговора опсађивати Сер, који се у име цара Јована V. одупирао. После дугог и безуспешног опсађивања и пошто се у војсци појавила зараза која је многе жртве тражила, морао је пак Кантакузин обуставити све даље операције и одустати од заузимања Сера.

У исто време када је пак Кантакузин опсађивао Сер, наставио је Душан *прекинуте операције код Водена* за којим је местом и крајем дуго тежио. Те су тежње биле економске и стратегичке нарави у једнакој мери. Из Водене водно је добар пут у Солун. Био је боље среће него његов савезник. Водена се предала и Срби су утврђено место заузели. Том приликом или брзо иза тога повратио се и Реља. Напустио је византијску службу, и предао је Душану натраг не само она три Византији предата града, него му у накнаду за некадашњи њихов губитак дао и

грчки текст а испод њега латински превод. Дело је важан извештај за доба када је писано и ако је писац, нарочито када о себи пише, више свој биограф и бранилац него историчар. Ипак је по дубљини и оригиналности посматрања догађаја и њихових извора много дубљи него Душанов савременик Н и к к и ф о р Г р е г о р а с.

Мелник, утврђено место на реци Струми недалеко од града Струмице. Његово издајство било је поправљено. Савез с Кантакузином свршио се, и ако без његове помоћи, по Србију повољно. Сви крајеви од Водене према Струмици, заједно са Мелником на и Дојранским језером, припали су Душановој држави и јужне границе имале су сада чврсте тачке за будуће догађаје¹. Кантакузин изпшао је пак празних руку. Његови се изгледи не само нису поправили, него су постали још горни.

Ово стање у Србији и савез с Душаном нису у Цариграду остали непознати. Баш то, што савез Кантакузину није ништа донео, охрабрила је царицу Ану и његове

¹ За разумевање Душанових војних операција и тежња, ваља дубље ући и у економске стране крајева за којима је тежило и комуникације које су му служиле за основу војних операција. Пределни јужне Македоније, од Битоља до Сера, јединствени су по својој плодности земље и богатству природних производа. Сви путници XIX. века то нарочито наглашавају. п. А. Boué : *La Turquie d'Europe*; — Grisebach : *Reise durch Rumelien nach Brussa im Jahre 1829.* и J. G. Hahn : *Reise von Belgrad nach Salonik.* Wien 1868. — Потоњи је у посебном поглављу (III.) од стр. 228.—262. додао опис значаја Македоније за време старих Грка, Македонаца и Римљана, који је неопходно потребан за разумевање Душанових планова и тежња у Македонији. Без познавања овог дела старе историје неразумљива је и цела средњовековна српска историја.

Мимо неизмерне плодности, водио је преко Македоније уз дуж целог Балкана од Драча (старог Dyrrhacium-a) за Визанци велики друм, *Via Egnatia*, кога су Римљани називали и који је у средњем веку још одржан био. Готово у трећини тог пута, рачунајући од Дирахијума, лежала је Водена која се у прво македонско доба звала *Aegaea* а у доба Филипа и Александра вел. *Edessa*. Из Водене водио је тај пут и у Солун. Положај Водене омогућавао је стратегичке операције на све стране и давао власт над целом јужном Македонијом. Освојене Едесе (Водене) било је по Душанову политику успех од највеће важности и доказ промишљених планова. Водена је могла имати око 15.000 душа и била је седиште грчке архиепископије. У даљини видео се је Солун са његовим заливом као у замаглици а десно — Олимп, седиште старих грчких богова.

Освојењем Водене покорена је била Македонија и долазио је па ред, готово аутоматски — Солун. Од сада ће се сва српска политика и стратегија окретати око њега и истовршити војна државна снага бесплодно. Али ће ући у програм народне будућности као догма. Борбе око Солуна означавају врхунац старе српске политике, која ће касније у разбијености прилика ударити другом правцем и доласком Турака довести државу до пропасти.

противнике да од Душана траже, да им се изручи царузатор. Двапут су долазила изасланства и чинила разне понуде али је Душан све захтеве одбио. Изручење Јована VI. прекинуло би грађански рат у Византији и *скинуло са дневног реда династичко питање које је проглашењем новог цара у Димотици пред земљу стављено*. Византија би имала једног цара, један престол и једну династију. Душан је могао династији Палеолога учинити велику услугу, али он сам династичко питање није ни поставио па га није хтео ни решавати. Заштита Кантакузина у невољи и одбијање да о његовој предаји с његовим непријатељима преговора, светла је тачка на царском образу и политичком карактеру његовог заштитника и савезника.

Идуће године с пролећа 1343. *настављена је опсада Сереса* који се прошли пут није хтео Кантакузину предати. Серес се бранио упорно. Једна флота од 70 ратних лађа под командом Апокауха дошла је на ушћу Струме (старог Стримона) у помоћ Серу и допринела много истрајности одбране. Кантакузину је морао и ову другу опсаду напустити и вратити се Душану у Струмицу.

Сад су у Цариграду држали да је дошао момент, да се још једаред затражи глава Кантакузинова. Овога пута нису се више обраћали на Душана него на Млечиће, који су с Душаном ваздан у пријатељству живели. На српски двор отправљен је нарочит изасланик Марпио Венијер, да у име дужда Андрије Дандола код Душана посредује, да савез с Кантакузином напусти, који је Византији толике штете нанео. Царица Ана тржила је осим тога и млетачку помоћ против Турака и Марпио Венијер имао је да измени мисли о једној и другој ствари. *Турци су се били приближили и Србији* а то приближење била је ствар, која је требала привући пажњу и срп. државне управе.

Мисија *Марина Венијера* имала је овог пута код Душана успеха. Душан је занета савез и пријатељство са царом Јованом VI. раскинуо. Неуспеси Кантакузинови и слабост операција катерали су његовог савезника да измени своје гледиште о вредности његове особе. Шта би се могло даље очекивати? Даљи савез неби имао други циљ него да подржава ровито стање у Цариграду и држави, што, као што је изгледало, није било и даље потребно.

Српске су жеље у главном биле испуњене а за Солун се могла тражити једна каснија прилика и згода. Најпосле, политичне алијанције и пријатељства се одржавају дотле, док су обема странама од користи, кад од њих једна страна има само штете, исцрпљена је дужност и савез обично престаје.

Ова и оваква разматрања зближила су Душана Палеолозима и удаљила га од Јована VI. Кантакузина. Преговори вођени окончани су у августу 1343. *са заручењем Душановог сина Уроша са једном сестром цара Јована Палеолога*, и ако је Урош у то доба имао тек 7 година¹. Млетачки сенат честитао је 4. Септембра званично цару Душану то заручење или како би се могло рећи измирење између Палеолога и Немањића.

За Кантакузина су то били неугодни догађаји. У Цариграду су ово зближење узели у претрес и тражили сада по трећи пут да се узурпатор изручи. Душан би био у незгодном положају да је Кантакузин остао даље у његовој земљи и ако његов политичан карактер није имао ниских нагона и нигде их није у својој историји манифестовао. Без сумње га је замолио да из Србије оде и потажи друго склониште. Кантакузин је решио сам питање о његовом изручењу. Причавао је у помоћ једног старог пријатеља, *Омара из Смирне*. Омар је био један од најмоћнијих емира међу турским кнезовима и потентатима Мале Азије. Видећи у каквој се опасности Кантакузин налази, дошао је с једном турском поморском ескадром до ушћа Вардара и ту га на своју лађу примио. Одатле га је одвео и искрцао негде на обали Тракије у којој је Кантакузин имао приврженика и пријатеља.

Ово је била друга фаза Кантакузинове историје. Из Тракије наставио је он рат против Византије, заузео *Родопе-Планину и вароши у њој*. Родопе делила је Тракију од Македоније а помоћу ње постао је он господарем западне Тракије и источне Македоније и северног дела Егејског мора. Том је приликом поставио негде за заповед-

¹ Рођење потоњег цара Уроша није тачно познато. Пошто се не зна дан рођења, који пада у годину 6845. од стварања света, мора се рачунати цела година, која одговара времену од 1. Септембра 1336. — 31. Августа 1337. (п. «Гласник» 53. и 64. и «Споменик» кр. срп. збл. 3. 131.149.). Рођење пада према томе између 1. Септ. 1336. и 31. Авг. 1337. и Урош је имао 1343. у истину 6—7 година.

ника војводу Момчила, познатог јунака српских народних песама. Одавде је Кантакузин с већим успехом него пре ратовао против Цара Јована V. Нити је могао бити погођен нити ухваћен као што се у Цариграду непрестано желело. Апокаух, који је у то доба био у Византији онако исто силан као за доба Андроника III. Кантакузину своме противнику није могао доскочити. То је оно што му је непрестано сметало и од чега се прибојавао. Она велика власт коју је у Цариграду вршио, могла је једног дана бити од Кантакузина сломљена. И то га је довело до тога, да је у престоници и земљи увео све врсте гоњења, насиља, и тираније. Најупливнији и најугледнији људи бацани су у тавнице. То је пак изазвало противне мере. Дана 11. јуна 1345. нашао се осветник и Апокаух је подлегао његовим ударцима. Тиме је нестао непомирљив противник Кантакузинов и њему се сада били отворили нови изгледи.

Борба у Цариграду и отимање око власти између Кантакузина и Апокауха није додиривала српску државу и Душан је могао баш услед тога наставити своје националне и освајачке планове даље. Она му је управо ишла у прилог. И држање бугарског цара Јована Александра, сродника његовог, било је повољно. *Александар оставио је Душану отворене руке према југу*, тражећи прилику да и сам на рачун Византије врши освајања на истоку. У Цариграду сродство између Душана и бугарског цара изазвало је бојазан и зебња, да се Бугарска и Србија једног дана могу споразумети о деоби византијске *царевине на Балкану*, била је са свим умесна. Зато су за рано тражене додирне тачке са Бугарском да се бар узмогне сузбити Кантакузин, који је византијску царевицу био толико подро, да не би била у стању каквој се коалицији против ње одупрети.

Та бојазан нашао је израза у покушају царице Ане да задобије Бугарску. Понудила је и предала цару Јовану Александру Филипопољ и његове крајеве под условом да јој има помоћи против цара-узурпатора. Цар је преузео Филипопољ и што је уз њега ишло, али није учинио ништа што би Византији, Палеолозима и њиховој политици у прилог ишло.

Док су Бугари пак дошли без великог напора до Филипопоља, *Душан је раширио даље своју власт у Албанији. Заузео је 1345. Кроју, варош у горњој Албанији*

западно од Дебра. Те исте године заузео је и *Берат*, град североисточно од Авлоне, затим *Авлону*, *важно утврђење на Јадранском мору*, *Костур у Македонији* и најпосле *Бер*. Тиме је *цела Албанија и западна Македонија дошла дефинитивно под српску власт*, а с њоме и *источна обала Јадранског мора*. *Сад је Јадран био од ушћа Неретве до залива Авлоне (Валоне) српско море*. Охрид и његово језеро били су већ пре тога српска државина. Грчки архиепископ од Охрида, који је под своју власт имао велики простор и стајао под цариградском патријаршијом, измирио се с овим српским освојењем и господством. Од Душана је добио потврђење својих повластица и до-
тација¹.

Мелју најважнија освајања спадало је пак *освојење Сера*, за који је толико узалудне крви проливено. Сер се је од свију освојених градова најдуже држао и добио једно иза другог опсађивање Кантакузиново и три блокаде Душанове. За Душана била је у октобру 1345. пр даја *Сера већи догађај него освојење какве друге грчке провинције*. Сер је имао доминантан и стратезичан положај и *сматрао се заједно с Воденом као кључ за демонстрацију на Цариград и заузимање Солуна*. Солун му је био, тако рећи, на подножју. Освојењем Сера постигла су српска освајања на римској *Via Egnatia* и са *солидном основом свој врхунац*; акумулација страних земаља могла се политички оправдати, бранити и сачувати. Оно што је иза овог дошло био је већ *почетак декаденције*, која је морала наступити, јер није имала ни националног, ни политичког, ни у опште икакве основе, као што је у опште *систематско слабљење византијске државе ишло само Турцима у прилог*. Освајање без потребе руше из основа и освојено из потребе и освајача.

Усљед освојења Сера дошло је све што је било у *дну Македоније* и између Солуна и Мелника *лежало, у војничку зависност од новог господара места*. Последнице су биле заузимање *Драме, Филипија и Хризопола на мору (данас Орфано)*, места ажног са своје производње соли из морске воде и усљед тога трговине на далеко. Кавала је пак остала у страни и под византинском власти и даље.

¹ в. Стојан Новаковић: Охридска архиепископија у почетку XI. века. »Глас« Акад. 76. 1908.

Она је била погранични град, докле су српска освајања допирала. Брзо иза ових освајања уведена је у свима освојеним местима срп. државна и финансијска управа, постављени гарнизони и остали знаци државне власти и суверенитета. Што је било грчко, странке, свештенство, закони, епархи и мање власти итд. уклоњено је. Дошле су српски команданти, челници, кефалије и други.

У том другом низу освајања, окупација и надирања према мору и у правцу према Византији, остала је једна тачка Душанових жеља свеукупно неавршена. То је било освојење Солуна и излаз на Егеј баш на том месту. *Жеља за морем, нарочито за Егејским, скоро је тако исто стара као и српски народ на Балкану. Душан јој је дао нарочито значење и прегнуо је да ју једном оствари.* Милутин и Стеван Дечански учинили су велике предрадње у том правцу. Што је више решење тог проблема изгледало као немогуће, све се више покушавало изведење. Срп. држава била је херметички од средоземног мора затворена или одсечена и то је повећавало напор и тежињу за њим. Утврђење Солуна било је јако, његове куле, платна и шанчеви удешени су били и утврђени тако, да се ондашњим ратним средствима није могло ни мислити да га људи могу заузети, и ако се дошло до под саме зидове града. Сама варош могла је имати око 200.000 становника. Зато се непрестано размишљало како би се ствар могла решити повољно. *Од освојења Солуна зависило је мноштво других проблема војничке, меркантилне, националне и економске нарави.* После тог освојења морала би сва друга освајања сама од себе престати, јер је то питање у себи садржавало скоро сва друга дотле нерешена питања, То је лежало у централној тачки ондашње срп. политике, које се главни и претежни део ослањао на Вардар и услед тога гравитирао према југу и додиру са земљама источног дела Средоземног мора. *Срп. јадранска обала, која је била онако дуга, играла је сада само споредну улогу и није могла решити животна питања српске државе, којих је тежиште ишло према Медитеранеу, Солуну и Егеју.* Јадранске политике, тако рећи, вато није ни било. *Млечки* поред себе нису никог трпили а с њима се хватати у коштац било је тешко и опасно. Сигурност Млетака и њена спрема на суву и мору искључивала је сваку конкуренцију. *Солун је зато био начелна тачка и кичма*

*Душановс меркантилне и економске политике.*¹ То је било, како је већ напред речено, значење његових освајања и војних операција према југу. Северно од Саве и Дунава српску политику онда није ништа привлачило, осим можда Срема. Због тога није стварно да је озбиљно тежио за освајањем Цариграда, да је држао да је то интерес српске државе и да је то посао који се може извести. Између Цариграда и српске границе, рецимо од Сера или Вардара, био је простор дуг око 600 километара. И тај простор требало је пре Цариграда освојити. Истини је ближе, да је желео да целу Македонију и Солун присаједини својој власти и српској држави отвори велике меркантилне путеве Истока, који су течајем историје човечанства били толико пута сведоци великих догађаја, несрећа па и успеха. И у Душаново се доба знало, да се од најстаријих времена судбина европских јужних и источних народа није решавала на западу Медитеранеа него баш на његовој источној страни, оној истој, којој је и српска историја од доба краља Милутина, готово неким невидимим нагоном терана, више тежила него Јадрану. Цела друга источна обала Јадрана од којикаких 300 километара, није за Душана имала толико вредности колико македонска обала, или управо Солун с његовим великим пристаништем. У њему је концентрована била цела или бар велик део поморске трговине источног дела Медитеранеа. Његово пристаниште имало је и ако је било грчко, интернационално значење. Византинске, српске, млетачке, ђеновевске, пизанске, франачке, турске, египатске, и разне италијанске лађе доносиле су разну робу. Вино, вуна, дрва, пшеница, зоб, смоква, чоја, оружја, платно итд. пролазило је преко Солуна за разне крајеве. Источни и Млетачки луксуз ту је за Балкан истовариван да преузме сировину и разне метале, храну итд. Што је данас на западу Средоземног

¹ в. Вуловић, Љубомир: Београд — Море. Срем. Митровица 1920. Писац, у противности са старом срп. меркантилном политиком која је ишла у правцу Солуна, држи, да је б у д у ћ ност данашње државе на Јадрану и да у том правцу треба срп. трговину упутити, где су изгледи најповољнији. »Износим, вели писац, чисто, да се на копненој страни неретљанског канала, јужно од ушћа Неретве, треба тражити место, погодно за велико светско пристаниште, где би смо ми подигли тај наш Нови Град, преко кога би се, под заштитом Пељешца, наручивале на светске морске путеве и са ових у нашу земљу $\frac{1}{2}$ наше спољне трговине . . . (стр. 14.).

мора Марсељ, био је онда Солун на источном. *Изгледало је као да је судбина Македоније и Солуна, судбина Србије.* Народна историја, привреда и политика ту су се на заједничком пољу нашли.

Јадран је пак био с неруке, до њега се морало долазити преко непролазних и непоузданих планина. Један део срп. трговине кретао се истина у оном правцу, али је то све био мучан посао, спојен с опасностима и великим напором. Да су у Душановом законнику ударене велике казне и глобе против пљачке трговачких каравана, (чл. 145—150. Душановог закопа) знак је, да је сигурност путева и трговине била непрестано у опасности од хајдука, качака и глобација.¹ И што је било главно, трговци на

¹ У старој срп. држави било је две врсте заштитне трговине : уговорима и законом. Дубровчани су имали велик број конвенција и уговора (рачуна се око 80) са срп. државом, који су почињали од доба Стевана. Провенчаног а настањени све до цара Уроша. Под Милутином и Душаном као да је највећи број склопљен (Miklosich : Monum. serb. : 16, 51, 52, 53, 119). Држава је јемчила за сигурност страних трговаца, слободан пролаз и сигурност робе. Али осим ове специјалне гаранције и повластице, која је била дата дубровачкој трговини, било је и генералне, која се у опште односила на трговину. То су били нарочито чл. : 145, 146, 147, 148, 149 и 150. душ. закона. Очевидно је, да путева, којима су ишле трговачке караване, пису били доста сигурни и да је често било случајева, да су хајдуци и качаци трговце на друмовима дочекивали, убијали и пљачкали. Само се тако могу разумети велике казне и чл. 145 закона, а оне специјалне одредбе у чл. 116, 118, 119, 121, 122 и 132. у корист. Дубровчана.

Та тешка веза с Јадраном, један је од узрока зашто је срп. трговина волела Солун и Егеј, камо се сигурније могло долазити Вардаром, на коме су уз то лежали многобројни градови са богатим крајевима, где је трговина била изложена куд и камо мањим опасностима, с којима је била скопчана трговина, колека и караванска према Јадрану, Зети и Далмацији. Према томе, могло би се закључити, да је трговина с далматинским градовима Котором, Дубровником и Зетским градовима била нешто мање интензивна са унутрашњошћу него са обалом, док је трговина Вардаром ишла дубоко у земљу и била непосредна. На Вардару био је велик број мостова, који су олакшавали путовање у свима правцима. Извоз вина, кога је било врло много у земљи, како је то на другом месту изложено, затим свих врста дрва, био је интензиван. А то се могло вршити и само водом (в. Архив. Данило : стр. 347, 352. и 373.). Трговину пак помаже само сигурност и слобода друмова, слободно кретање и лак приступ тржишту, где се може роба лако продати или купљена лако у унутрашњост пренети. — *Симатројановић* : Негдашња привреда и путеви у српск. земљама, поглавито на Копаонику. (в. »Коло« Живаљевића) књ. III. (1902.) св. 1—12.). — в. на другом месту Коста Н. Костић : Трговински центри и друмови.

Јадрану и она која је постојала између његове обале и унутрашњости Србије, била је у рукама Дубровчана и Млечкића који су српску пијану тражили, а не српских трговаца из унутрашњости, који су били само посредници и препродавци. Дубровник пак, са својим територијам никада није припадао Рашкој. Солун је пак тако географски згодно и природно лежао према српској држави, њеној трговини и њеном природном богатству а до њега водила из свих српских централних и јужних делова велика српска артерија — река Вардар.¹

Од почетка српске историје Вардар је играо важну војничку и економску улогу. *Извирући из Шар-Планине у срцу срп. народа*, прикупљао је он у своме току све српске реке и текао средом српске земље. Сада под Душаном, добио је он двоструко јаче значење и постао важан фактор државне политике и економије. Његов ток ишао је баш у оном правцу којим је српска држава тежила и он је, *тако рећи, водио српску државу у правцу — Солуна*. Из географских околности развили су се политички облици.

То је оно, што је Душанову трговачку и економску политику онако дуго привлачило и натеривало да у оном правцу оружје понесе. *Море је било питање екзистенције, процвата и будућности српске државе и српског народа*. Тај пут цео добити, то је могло бити само освојењем Солуна који је био Српству на дохвату. Вардар и Морава били су међусобно продужене. Морава је делила источни део српског народа у два дела као и Вардар западну Македонију. Читав комплекс питања и државних проблема лежао је на обема рекама током целе срп. историје. Од једног се једно питање пренашало на другог. На притоцима пак рекама Вардара и на њему самом лежала су важна трговачка места Скопље, Велес, Штип, Кавадар, Куманово, Струмица и у њиховој близини мноштво других. Између Штипа, Велеса и Скопља лежало је големо и плодно Овчије поље.² Скопље је било, као што је већ

¹ Б о ж о в и ћ, Г р... Као што је Морава и Вардар кичма наше државе, тако је и Босна њен чвор... («Политика», Београд, бр. 5570 од 18. V. 1924.

² О в ч и ј е п о љ е, које је у старој срп. економској историји играло толико важну улогу, данас је пресечено железничком пругом, која Ш т и п и В е л е с (а тим Солун с њиме) спаја. Пруга је отворена у Новембру 1924. нормалног је колосека и дуга 52 килом.

речено, централни чвор свих великих путева, који су водили према југу, северу, западу и истоку Балкана.¹ Преско њега водила се и велика транзитна трговина са запада за Бугарску. У овим крајевима, којих је површина око 20—25.000 квадратних километара могла износити, расло је све што је становништву за исхрану и трговину било потребно. Душанов законик у главним цртама износи цело економско шаренило, које нам за оно доба пружа слику земље и њене привреде. Са Косова и из јужне Моравске долине лакше је било у обичним приликама Вардаром доћи до Егеја и Солуна, него до Дубровника, Дунава и Саве. Јужно море и трговина помоћу њега, могла је донети брже него други пут економски процат, за који је Душан имао смисла и који је у његовом закону онолико заштитио и помоћи добио.²

У том правцу ишли су све веће жеље старе српске државе, никада према северу. Вардарски друм био је у осталом један од најстаријих балканске историје. На њему је постало читаво мноштво градова који су своје порекло чак од Пеласага водили и тежили увек у правцу према југу а не према северу и западу.³ Да до потпуног развоја и остварења српских жеља није дошло, није крива толико политика, него сила других околности, која је

¹ Овај стари значај Вардара поповио се и у XX. веку у одношају срп. државе према Бугарској. Од 1912.—1918. играо је он највећу улогу и игра ју још и данас (1926.) »Краљ. срп. влада и народ. скупштина објавиле су са свима потребним аргументима, да је за Србију Вардарска долина са граничном линијом са Грчком и трговачким путем за Солун животно питање у коме Србија не може допустити нишом ни из каквих обзира ништа... Србија је казала своју последњу реч...« (Нота министра председника Пашића 1913. »Политика« од 31. Авг. 1925. бр. 6232.).

² в. чл: 32, 34, 35, 38, 39, 43, 48, 59, 63, 68, 74, 74—75, 79, 81, 100, 101, 115, 118, 119, 120—123, и т. д. Ст. Новаковић: Законик Стев. Душана 1898. стр. 166. и др.

³ Та важност река и пловидбе на срп. водама у средињем веку, нашла је израза и у народним песмама. У познатој несми »Бановић Страхини« (Вук II. 1875. стр. 278.) налази се овај стих:

»Страхини бане, ти соколе српски!

»Твоме Јогу и твоме јунаштву,

»Свуд су броди, њего ђ дођеш води«.

А бродови су промет и трговина. — в. напред Сима Тројановић: Нгдашња привреда и путеви у срп. земљама и т. д.

прекинула српску историју. *Није неуместна хипотеза да је по траговима који су до нас дошли и по грађевинама, које су се сачувале, Србија била економски толико богата, колико све ондашње балканске државе заједно. То је чинила трговина, природно богатство земље и радна снага народа. Ондашње снажне италијанске републике Млетке, Ђенова, Анкона и Пиза постале су богате само поморском трговином на истоку и у источном делу Медитеранеја а не континенталном и колском.*

Тек после освојења Солуна могле су се велике идеје остварити, којих је много било. Душанова освајања док су имала стварне подлоге, могла би се назвати политичким и трговачким заједно, јер им је само то могао бити циљ. И само се тако може разумети његово наваљивање на Солун и они покушаји да га освоји. У то време било је великих и богатих колонија Млечића, Ђеновеза и Пизанаца у Цариграду, Солуну, Пелопонезу, Смирни, Бајруту, на истоку у опште и дуж источне обале Средоземног мора. Њихов процват, њихове трговачке флоте и снага њихових земаља, којима су припадали, нису остали неопажени ни од српске државе и да се је њиховим трагом хтело поћи, доказ је, да се је тражио излаз на исто море.

Душан је за ову грану државног живота уложио много труда па вероватно и новаца. И о томе има трагова у његовом законнику.¹ *Неко озбиљно освајање Цариграда, рушење целе византинске царевине, која је у Азији имала десет пута више земаља него у Европи, крунисање у цркви св. Софије, све је то имало великих предпоставака, с којима је Душан без сумње добро рачуна водио и знао, да су то ствари неостворисе. У опште на овом су пољу циљеви и планови његове политике остали и остају са свим скривени и недокучиви. Изгледа ипак да их у том правцу није никад имао нишмо могао имати. Да се то ма и желети могло, била би права предпоставка освајања не само Солуна него и целог Егеја. Па и то не би све било. Већ би се морали покорити и Бугари, који су тако исто увек били претенденти за Цариград, а нарочито Турци, који су заузевши Витинију и Никеју, стајали под Византијом, у то доба били јаки као Срби и Бугари, па без сумње и*

¹ Чл. 120, 121, 124—125.

сами на оно у тишини помишљали, што су сто година касније извели.¹

¹ При свем том данашња два пајјача историчара др. Стан. Станојевкић и др. Јован Радонић у ову намеру верују и могућност њеног изведења држе реалном. (в. Ст. Станој. »Истор срп. народа II. изд. стр. 138. и Радонић : Летопис. М. Ср. књ. 278. стр. 80). Потоњи налази у том плану чак и неки »далеки поглед« »освојити стару метропољу Цариград«... Како би пак то нишло без икакве ратне морнарице па и без и једне лађе, кад срп. држава ни једно ни друго није имала ?? — Цариград је био сувим од срп. границе (Сера и Вардара) удаљен око 600 километра а од Солуна морем још више. Како би се али тај големи посао извео с Млечићима и ко би онда био господар од Цариграда ? Да Млечићи освоје Цариград и предаду га Србима (или га поделе) и ту гледају како се у њему срп. цар крунише у Св. Софији ? То је апсурдно и за средњи век. Млечићи су у то доба имали скоро целу Цариградску трговину у својим рукама. Да ту важну пијацу напусте, било би у противности с целом млетачком трговачком политиком средњег века. Млечићи су одбијали и саму помисао на суделовање.

За чудо, у ову недоказану и невероватну намеру Душанову и могућност њеног изведења верује и сам Јигеџек : »Dušan wollte (после Крунисања) nun auf Byzanz selbst losziehen und dort seinen Thron aufstellen, doch die Venetianer, sonst seine treuen Freunde, waren zu einem Bruche mit der Byzantinern durchaus nicht zu bewegen (Јигеџек : »Geschichte der Bulgaren стр. 305). Са свим је тачно, да Млечићи у ова освајања нису хтели улазити. Душан таке предлоге никада није стављао. Млечићи су имали велике везе с Цариградом и чували Дарданелe као данас Буглeзи Сyец и Гибралтар и Американци панамски канал. Они не само да би се срп. завојевању противили, него би се са Србима ради њега и покривили. Да је то Душан знао, мора се узети као известно. И онда од куда и помисао и план ? Није се никако могао освојити ни сам Солун а како би тек нишло с Цариградом ? где је било опасности и од Бугара, и од Босне и од Млечића и од Маџара. Како би се Душан бранио од ове велике коалиције, која би у питање ставила целу срп. државу за подузеће проблематично које би цара карикирало ? Оваке тврдње свесудил су доказ, како се и историчари и традиција тешко ослобађају од идеја, које годе читаоцима а имају истину против себе. — У најновије време о (М. Руварац : »О патријаршији српској. Ср. Карловци 1924. стр. 8—9.). о тој ствари пише : »... Но Душану, који је смишљао да за мепи византијског цара у Цариграду, није било довољно да се само венча за срп. цара, него је желео да се венча и за грчког, како би као такав имао већег права на византијски престо...« Где да се венча у Скопљу или Цариграду »како би имао већег права« ? Само би улазак у Цариград то »веће« право дао. — Ради подпуности литературе види у осталом Синиша : Душанов поход на Цариград 1355. и смрт његова. »Србобран«, (Загреб.) број 73. и 74. (1901).

Душанови планови ишеу сѣ дакле никако могли са-стојати у освајању Цариграда и уништењу Византијске државе, да Срби на њихово место дођу, него првенствено у постизању равнотеже на Балкану и изравнању с Бугарима, који су Србима кроз целу њихову историју сметали и конкуренти били. Па и Маџаре је требало од упадаја задржати и против њих се осигурати са севера. И бугарска и угарска снага била је српској равна. *Византија хегемонију на Балкану више није имала.* Она се била одавно као оно у XIX. веку Турска »болестан човек«, код кога се није више радило о обнови и подмлађењу снаге, него о подржању болести да се не сврши смрћу. Горњем циљу, балканској хегемонији, приближио је Душан у октобру 1345., *освојењем којим је Солун од Цариграда био са сувог одсечен и било изгледа, да ће и сам на ред доћи.* Западни крајеви Византијске царевине били су већ у српским рукама. Да ће и Солун доћи на ред, било је доста изгледа па је на том и радио. Али до резултата никада није дошло.

Но Душанова освајања имала су на себи недостатак, да су мимо оног што смо већ навели, била добрим делом само ратни догађаји и успеси. У југоисточним освојеним земљама затечено је страно полиглотно становништво, нарочито грчко. Требало га је амалгамисати са српским, што није лако ишло. То је била ствар административне политике и времена, добре организације, стрпљења и управе. И ако је српска управа одмах уведена свугди то још није значило, да су у дотичној земљи уливени српски осећаји, приврженост, српска крв и нарочито воља да под српском државом увек остану. Нарочито је Грчки живаљ имао мале способности да се претвара у Словенски. То је имало време да собом донесе, добри намесници и личност владара. Из Цариграда се томе није могло сметати. Тамо су имали других брига, него да своје сународнике буле против нове државе. Да се земље од Кавале па до Валоне и Јадрана неће више Палеолозима вратити, о томе су били у Цариграду на чисто. А да се тако исто од српске стране на Солун циља и спрема све за његово одцепљење од Византије, и то је било познато. Против тога су се морали одупирати. У Солуну је лежао један и то последњи део животне снаге грчке царевине. Његов пад био би почетак расула и свршетка.

Због тога се у Цариграду нарочито пазило на Солун, који је утврђиван и за највећи отпор спреман. Он је после Цариграда био највеће византинско место на континенту Европе, важна трговачка, политичка и стратегична тачка, која је од западне стране чувала престолницу. Једри није имао то значење, Смирна је била већ у турским рукама. Без Солуна престала би сва европска трговина Цариграда на мору и био отворен пут непријатељима са Балкана управо до Мраморног мора и Босфора. Знало се из крсташких ратова да је Солун играо највећу улогу и био престолница једне нове и ако само пролазне државе. Млечићи су имали велике везе са Солуном, и имали га касније у својим рукама и из трговине у Егеју доносили велико богатство у Лагуне. Освојењем Солуна био би Цариграду задан велики ударац а српска држава постала би брзо деоницом поморске трговине у источном делу Средоземног мора. И Млечићи су овим истим путем дошли до величине и богатства и постали прва поморска сила средњег века.¹ Ти су изгледи привлачили и Србију.

¹ Поморска доминација Млечића на Јадрану и Средиземном мору била је, тако рећи, без конкуренције кроз цео средњи век и они су били први. То господство било је и правно и фактично. Они су створили посебно млетачко право на мору, које је важило као интернационално и ако није било кодифицирано, као што и данас није у целости. Све друге поморске државе, па и Византија, та су поморска права прећутно респектовале. Конгреса и конвенција у данашњем смислу није било. Институције добивале су правцу моћи код других својом сопственом снагом. Из велике италијанске правне литературе у овом предмету познато овде само некоја дела: *Angeli Mathiaci: De jure Venetorum et jurisdictione maris Adriatici. Venezia 1617.* — *Julii Pacii: De dominio maris Adriatici. Lugo 1619.* — *Fr. Paolo Scarpi: Dominio del mare Adriatico della repubblica di Venezia. Venezia 1686 и т. д.* У средиземном мору то је право било подељено али и ту су они били први. И Монопол поморских путева био је њихов. Шпањолци, Јеновези и други били су слабији. У оба мора био је број ратних и трговачких лађа Млечића највећи. Дубровчани су имали само трговачку морнарицу и трговачких права у Јадрану која су Млечићи заштитивали, јер су им били од користи. Дубровчани су били конзументи Млечића и увозачи сировине, уз то посредници у трговини са Србијом а најпосле нису их се морали ни где бојати. Од Дубровчана се суверенитет млетачки није морао ни где умињати. Уз то је добар одношај вековима трајао. —

в. *Lenel W.: Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria 1897.* и *Jireček: Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters 1899.* — *Farlati Daniele: Illyricum sacrum. 8 св. Venezia 1754.*

Ове и оваке идеје, играле су у Душановој политици велику улогу. Узети да оне нису његове и да за ондашњу српску државу Солун није имао ову важност, коју му историја приписује, значило би подцењивати историчке акције, које су предузимале државе и народи и онда, *када идеја нека није до изведења била зрела и развијена*. Те се идеје морају предпоставити код Душана, који није био обичан функционер на престолу, него човек погледа, који су обухватили широко поље и тражили плодног земљишта за развој. Да су његова војничка освајања имала много недостатака, не умањује њихову политичку вредност. Владари-војници нису увек добри државници и политичари али често прокрче путеве, на које нису ни мислили. Душан и његова политика ишли су више у ширину и губио ј' у дубљини а то је била мана. Она је била делимично узрок каснијих догађаја и растројства, јер фундаменти не бијаху још доста дубоки. Он је погрешно мислио, да се сви проблеми његове државе могу решити само или прво војнички. На проблеме код куће је често заборављао. После освојења Солуна дошла би права и истинита хегемонија српска на Балкану. Србија би постала не само Балканска него и Европска велика моћ и била конкурент Млечкима, који су онда били јединствено велика сила у Средоземном мору и на југу Европе.¹

То су били циљеви за које је Душан држао да су већ близу или да су већ постигнути. А да је ово потоње држао, доказ је, што се *машио за царску круну, коју ни један од његових предака није носио*. Превасходно достојанство цара није сваки краљ у историји желео а када га је зажелио, било је зато предходних догађаја. Византија је била у растроју, Бугарска у дремежу а Србија у пуној војничкој и економској активности. Могла се са сваком посебно мерити. Изгледало је, да је чак изнад свију и да је врхунац постигнут.

¹ в. Le Vicomte A. de la Jonquiere: Histoire de l'Empire Ottomanе. Paris 1881 стр. 670 вели о Душану ...»quand une morte prématurée vint arrêter sa glorieuse carrière et empêcher l'exécution d'un dessein que eut probablement changé la face du monde...» — Louis Léger казива на: Душана: «Le Charlemagne des Serbes, le grand et ambilieux tsar Etienne Douchan»... («Revue des Questions historique» 1870. стр. 511.). — в. и старије дело: Jacques Espinhard, Seigneur de Plonis: Histoire des Ottomans, 1609. —

У овом уверењу сазвао је Душан сабор у октобру 1345. и од њега добио приволу да се прогласи српским (и грчким) царем и крунише царском круном. То је била *важна манифестација за ондашњи интернационални положај српске државе на југу Европе*, нарочито Балкана и за државни одношај сабора према владару у питању државне форме. Тај назив и то достојанство није узео он с обзиром на неко будуће грчко царство под српском влашћу, *него с обзиром на фактичну моћ која је била у његовим рукама концентрисана*. Под његовом влашћу било је осим других народа мноштво Грка. Велик део Југа био је од њих настањен. *Он је био у истину и грчки цар*. Најлепше и најбогатије провинције некадашње Македоније биле су под његовом влашћу и у српској се држави оног краја чуло толико исто грчки колико у Тракији и Цариграду. Политични и етнографски моменти овом су се приликом поклапали, Цариград ништи је од Србаља био освојен ништи порушен, *али велик део царства Филипа Македонског и Александра великог у Европи и њихова некадашња резиденција била је сада српска територија. Фарзал и Филипи дошли су под срп. власт, а на ова два места у два маха решена је била судбина Истока и Запада, Азије и Европе (42. и 32. пр. Хр.). И сам Олимп је био на српском земљишту исто тако Пинд и друга знаменита места старе грчке и римске историје.*

На сабор су приступили сви сталежи који су онда сачињавали државни сабор, властела, репрезентанти цркве, изасланства манастира, игумани, намесници провинција, војнички команданти и заступници страних држава: Млечића, Дубровника и Бугара и свете Горе. Нису били заступници византиског цара и патријарха. Не знамо је ли било изасланство босанског бана, али вероватније ће бити да није било. Питање Хума између Србије и Босне било је отворена рана, која је обе државе удаљила једну од друге. Међу великом властелом *био је и Вукашин*, онда жупан од Прилепа и брат му Угљеша, царски намесник у једном крају у близини Дубровника. Био је један или двојица од браће Балшића, велики властелини у Зети, Бару и Скадру.¹ Све је било удешавано и закључено да

¹ в. Томашић Никола: »Тemelji držav. prava« itd. (Pacta conventa. Писац (хрват. бан од 1909.—1912) стр. 47—48. пориче срп. сабору право да Душану подељује наслов «цара» а њему да га прими и носи. Он вели «da sam ozvan naslov impera-

најузвишенија церемонија српске историје, крунисање цара, буде што свечаније и озбиљније. Душан је с оцем провео дуго година у Цариграду и видео много како се тамо ради и какав сјај уз царско господарство иде. Нема сумње гледао је да много од оног у мањем буде и у Скопљу извршено. Скопље је била резиденција, главни град западног Балкана, леп по положају, умивен по својој спољашности и знаменит по старини и прошлости. Од свију градова Балкана имао је он после Цариграда највећи политички углед и после Солуна највећу прошлост. Да

tora ili cara, koji je sadržavao aspiracije na Byzant nije priznavala rimske kurije... као да је њено признање било извор државног права у срп. држави. Србија је у доба Душана била некаатоличка држава, са свим независна од Рима, којој и само признање не би од користи било. Исто је тако нетачно тврђење »da carski naslov nije imao državo-pravno nikoje više znamenovanje nego kraljevski naslov, naime međunarodne-pravne posebne eksistencije, dakle podpune državopravne nezavisnosti od Byranta«... По томе промена наслова од »краља« на »цара«, да није изазвала никакве промене.

Ово је гледиште са свим нетачно. Наслов Душанов био је у првој линији ро forо interno и само за срп. државу и није требао никаквог страног признања. Ако га когод други изван земље није признавао то ништа није ствар мењало и није могло мењати. Кантакузин о Душану у својој историји непрестано говори »краља«. Али у земљи је сабор признао му наслов »цара«, као оних у Цариграду. То нико није могао мењати. У насловима својих владара биле су онда па су и данас државе независне. То су специјални државни прерогативи одувек. Млечићима нико није оспоравао наслов њиховога дужда па и да су га хтели мењати.

Али је и онда било, као и данас, нечег другог а то је и н т е р н а ц и ј о н а л а н у г л е д. Тражити дозволу да буде неко угледан у друштву суседа, за то се није требала никад њихова привола. Ни српска држава није требала ниједне приволења. У њеној ондашњој снази то је лежало. Њено оружје давало јој је право. Оружје било је идентично с правом средњег века или му бар равно.

Но без обзира на ово, назив — »цара« у старој срп. држави није дотле био ни нов ни непознат, и то дуго пре проглашења царевине. Оп пре Душана није био државоправно узакоњен али је постојао у народу, у ондашњој књижевности и у традицији (»Где се деде цар Немање благо«. Нар. песма). Душан је примио наслов, који му је, тако рећи, и без сабора припадао. Наслови »краља« и »цара« били су идентични и пре Душана. Доментијан, који је дуго пре Душана живео († после 1264.) у животу Св. Саве наводи (стр. 136.) Како су калуђери у Св. Гори о њему говорили, да јест син благовјерног цара србског (Немање). —

је већ под Римљанима био, увеличавао је његов значај. *Солун и Цариград имађаху европско па и светско значење, Скопље — балканско.* Да се по ондашњем гледишту крунисање сматрало као чин благодати и милости Божије, то је увеличавало његову важност. Краљ Милутин поделно је том гледишту са престола нарочиту посвету а људима одузео право да вољу Божију поближе испитује.

Преокрет у српској држави био је велик и Душан је све што је могуће било учинио, да и споља манифестује да он више није само краљ Рашке, него и цар Србаља

Немања предајући пак власт своје сињу Стевану, сазива све власти царства својега (стр. 152.), — велики ђупань кнрь Стефань сь клиросомь царства својега (стр. 194). Тих примера пре Душана има и даље (стр. 216.), нарочито стр. 233 : краљу Владиславоу царствоу соштоу на прѣстолѣ отьца својега . . .

Архиепископ Данило, који је такођер пре проглашења царевине живео († 1338.), замењује исто тако као и Доментијан назив краља с називом цара. Краљица Јелена, жена Стевана Уроша I. живи у царсѣмь дворѣ своємь . . . Краљ Драгутин има прѣстолѣ царьскы у државоу земље срѣмьскыне (стр. 95) . . . Види даље стр. 94, 143, 146, 168 и т. д. —

Душан је по томе узео званично назив у срп. држави и цркви пре тога познат и постојали. Назив «цар» није био пре тога у срп. народу и држави стран и како Томашић вели «самозван» и од папе у Риму записан, него легитиман и од сабора признат а од срп. цркве крунисањем освешћен и потврђен. Католичка црква у овом питању није имала реч.

Према томе нечије друго признање, осим сабора, није било потребно. Интернационални одношаји пак оног доба нису имали данашње широко поље и признање ; ако је било по који пут потребно није ишло даље од непосредних суседа. Ново достојанство нити је коме сметало, нити је било његово признање од других потребно. Сметало је у Цариграду, али и ту се ствар није узимала као предмет протеста и приговора. Интернационалног признања у данашњем смислу онда није било. Терминологија владалачких назива није била утврђена. То ћемо видети касније код назива краља Вукашина.

Гледе самог назива «цара» у срп. и бугарској историји в. В. Јагић : «Zar der Bulgaren» у «Нов. сл. Пр.» од 21. II. 1909. бр. 15.986. Писац тврди да назив «цар» долази већ у X. веку у преводу Св. Писма а у једном документу из год. 1189. и 1190. први пут званично. По мњењу Јаг. назив «краља» Стев. Првовенчани узео је први пут из угарског. Између једног и другог назива није било по њему државоправних разлика, што је нетачно. Писац узима ствар само филолошки а не исторички, државоправно и интернационално.

и Грка, и ако је у Цариграду био жив грчки цар. *На Балкану је било три царевине у исто време.* Српски национални и политични индивидуализам узео је парочиту форму. С променом у међународном положају узео је он грчки назив »аутократор« и римски »imperator«. У једном писму Млечићима тако се подписао.

Да чин крунисања испадне што сјајнији објавио је он дан нарочитим изасланством Млечићима, Бугарима и Дубровчанима. У јануару 1346. послао је своје изасланике у Млетке и том приликом понудио савез против Византије. Сенат је обзнану крунисања узео са радошћу на знање, али је савез одбио, позивајући се на рат са Угарском, који се баш онда водио и на уговоре, који су постојали између републике и византинске царевине. Друго изасланство отишло у истом циљу у Дубровник. Дубровчани су 24. марта 1346. изабрали депутацију која ће при крунисању присуствовати. И Светогорски манастири, то јест они који су стајали под српским протекторатом, спремили су изасланство. *Српски патријарх кога дотле у српској држави није било, одређен је био да чин крунисања и миропомазања новог цара изведе и подели му благослов цркве.* Нема трагова да је присуство патријарха било неопходно нужно за крунисање. За тај чин имала је срп. црква црквену дозволу, али чин крунисања није било само дело цркве него државног резона и права.

Требало је пак сада *новог патријарха изабрати*, посветити и у нову власт увести. То се питање имало предходно решити а оно није било лако. За постављања патријарха издали су своју приволу бугарски патријарх и охридски грчки архиепископ. Цариградски дакако за новог патријарха није хтео ни да чује. Сабор који је у октобру 1345. био *сазван да припреми сва питања*, која су била с проглашењем царевине спојена и овом се ствари бавио. За место крунисања одређено је Скопље у коме се Душан најрадије бавио и који је сматрао као престоницу.¹ *Скопље је услед тога и других околности постало*

¹ Престонице не треба узимати у данашњем смислу. Срп. владари имали су, како је на другом месту изложено, више места у којима су се преко године задржавали. За велике државне функције свакако је Скопље било подесније. И. Ст. Новаковић: »Неманићке престонице Рас, Пауни и

колевком и живописом Душанове и готово старосрпске по-
литике. Изabraо је затим доцдашњег српског архиепи-
скопа Јанићија кога је резиденција била у Пећи. Отуда
за све касније патријархе назив »пећки« патријарх. Он
ће као оно код крунисања Византиских царева, што је
суделовао васеленски патријарх, суделовати код овог
крунисања.¹ Дабогме, из Цариграда нити је дошао какав

Неродимљес». Глас 88, 1911 и приметбу у II. књ. 1. глави. И у избору места Крунисања показао је Душан, да не жели свугди ићи по традицији и конституцијама својих предходника. Стеван Првовенчани одредио је био Жичу за место на коме се имају краљеви постављати т. ј. крунисати и тако се радило до Стевана Дечанског ... вѣ семь же храмѣ (Жичи) снаса нашего зѣдѣ да постављають се вѣси кралние, хотеце быти дрѣжавѣ сѣби, и архиепискоупицие пискоупице и проуменнице зѣдѣ да поставлает се. У Жичи су се према томе имали к р у н и с а т и (не бирати!) Краљеви и бирати архиепископи, епископи и игумани појединих манастира. После крунисања у Скопљу, изгубила је Жича и ово првенство и седиште архиепископије, која је подигнута на ступањ Патријаршије пренето је у Пећ. Конституција Стевана Првовенчаног од 1222. стављена је изван крестости. (в. М и к л о ш и н : Monumenta serbica : стр. 13.).

¹ Узима се, да је ово постављање срп. патријарха извршено зато, »што је за крунисање царева било присуствовање од стране патријарха потребно, при коме цариградски није хтео присуствовати. (Ст. Станојевић: Истор. срп. нар. стр. 139 и Јуречек: »Gesch. der Serb.«). Ово гледиште није тачно или бар није прецизно. Крунисање царева није ни у Цариграду било необходимо нужно. Оно није давало цару државну власт, нити је она почињала од извршеног крунисања, и ако су сви владари средњег века, сматрали своју власт као од бога долазећу и не од људи или сабора добивену. Али ни та божија власт није почињала од крунисања. Она је лежала фиктивно у избору саме династије да влада и у особи првог владара династије. Душан је био цар, аутократор и император и без суделовања патријарховог и крунисање је било само потврда царске власти која је већ пре тога постојала. У Византији је био први крунисан цар Лео I. (457.) а по неким Анастасије I. (491.), в. Krummbacher: Byzant. Zeitschrift 7. 518. — Цар Алексеје I. молио је 1111. папу Паскала II. да га круниса. Цар Матилда молио је 1174. папу Александра III. да га призна као императора. По западним изворима Стефан Првовенчанин крунисан је у самом Риму 1217. од папе у одсуству Савином. То наводи и Д о м е н т и ј а н (Београд 1865.) стр. 245—246. али вели да је круна из Рима послата на захтев Савин.

Присуствовање патријарха Јаникија било је према томе само религијозна функција а не и државноправна а оснивање патријаршије политичан акт Душанове владавине.

благослов, ниш патријархова привола а још мање царева. Оно што се је у Цариграду чуло, да ће се у Скопљу извести, држали су да је наперено против Византије и ако се у ствари црквени прекид извршио још у доба краља Стевана Првовенчаног, кад је 1218. српска црква проглашена аутокефалном. Од тог доба била је веза између српске цркве и васеленске патријаршије само *догматична*. Цариградска патријаршија није имала никакве друге власти. Назив »аутократора« и »императора« узет је пак с обзиром на ондашње унутарње и спољне прилике српске државе. Душанова војска није стајала под Цариградом а називе је владарима свака држава давала како јој се чинило да су потребни. И Бугари су имали патријарха и цара још од доба Симеона († 927.). Једино што се могло тумачити као непријатељство према патријаршији па можда и царевини било је то, да су проглашењем патријаршије сви грчки епископи и митрополити, који власт новог поглавице нису хтели признати, са својих места скинути и други постављени. Они су у истину били од васеленске патријаршије на своја места намештени а за признање српског патријарха нису наравно дозволе добили.

Чин крунисања, од 6. јануара 1322. сада трећег, извршен је у недељу првог дана Ускрса, 16. априла, на сабору у Скопљу.¹ Присуствовао је и бугарски патријарх Симеон из Трнавe са изасланицима бугарског цара, *чија је сестра Јелена била жена Душанова*. Ту су били и изасланици охридског архиепископа, затим Дубровчани, Светогорци итд.² Да ли је присуствовао и арцибискуп Барски, примас Србије са осталим католичким епископима није извесно али ни вероватно. Пре ће бити да није

¹ Цар Стев. Душан крунисан је три пут. Први пут као млади краљ са својим оцем 6. Јануара 1322. после смрти свога деда краља Милутина; други пут 8. Септ. 1331. у Сврчину, док је Стеван Дечански у Звечану био затворен а трећи пут 16. Априла 1346. — први пут као престолонаследник, други пут као краљ а трећи пут као цар.

² По Рестију (дубров. историку) у дубровачком изасланству били су Ђона Дарсе, Иво Калић и Никола Гундулић. Они су били без сумње католици али је њихова функција била политична и присуствовање у православној цркви у Скопљу није им морало тешко пасти као ни у сличним приликама данас. Дубровачки католицизам морао је бити гинкији. Додир са источном црквом његове је оштрице ублажио.

био, јер се чини крунисања сматрао и као акт источне цркве, и српског државног права, па је онда било тешко наћи за католичку цркву места у цркви коју је она сматрала шизматичном. Ово крунисање и миропомazaње за цара, изгледа да се по црквеном и државном значењу разликовало од оног Душановога крунисања после детронизације Стефана Дечанског.

Појединости крунисања нису се сачувале, али су биле налик на оне као у Цариграду. Све спољашње сећало је у опште на Византију.¹ С Душаном крунисана је и

¹ По Кантакузину (који је сам био цар и историчар свога доба) I. 41. церемонијел крунисања био је овај у Цариграду (а по томе и у Скопљу): Цар који се крунисао, дигнут је, пошто су сви који су на крунисање звати били скупљени, на један штит. За тим се ишло у свечаној поворци у цркву Св. Софије, где су патријарх, митрополити и епископи цара дочекали и обукли у свилено и кадифино одело. По томе му је метнута златна дијадема на главу и дат му у десну руку скинтар иза чега је почела свечана служба божија. За њеног трајања седео је цар на једном престолу пред олтарем, застртом црквеном свилом и кадифом. До њега је исто тако узвишено, седала царица и царска деца (ако их је било). —

У другој половини службе, приближно се је цару васелењски патријарх, и читао је прописане молитве, на што се је цар дигао и дијадему с главе скинуо. Одмах иза тога помазао га је патријарх св. миром на челу, благословио га и гласно узвикнуо »д а ј е с в е т«. Присутни су то трократно поновили.

Пошто се то збило, патријарх је узео у руке од једног ђакона додату му царску круну, метнуо ју цару на главу, додавши гласно »д о с т о ј и н«. Присутни су то исто узвикнули. Иза тога је цар сишао с престола и ако је била уз њега царица, метнуо јој додату му мању круну на главу, пошто је предходно пред њега клекнула. С певањем великог »м о г а ј а љ е т а« довршен је церемонијел и крунисање је било готово. После јошт неких мањих ствари цар, царица и цела поворка кренули су се из цркве за повратак. Напред цар с круном на глави, скинтром у руци а за њима царица и пратиља. Дошао у двор било је целивање, честитање, гостба и још друге ствари.

У Француској, за време династије Валоа (Душанових савременика), међао је архиепискуп од Рајмса краљу круну на главу пошто га је предходно миропомazaо. — Крунисање нигде није било прописано црквеним законима али је вршено иницијативом цркве и њеним суделовањем. — У Русији су велики кнезови од доба Владимира Мономаха (1113.—1125.) крунисани. Од XV. века био је тачно одређен церемонијел, који је више пути мењан.

О крунисањима и церемонијалу, који су су свугди једно другом слични и истог порекла види Schreuer J.: »Über altfranzösische Krönungsordnungen«. Weimar 1909, затим Louis Halphen: Le couronnement imperiale de l'an 800 (Карла Великог) у »Revue hi-

царица и наследник престола Урош, који је онда 9 година имао. Његов је ранг био »младог краља«, како су се од доба краља Милутина називали српски престолонаследници. Изгледа да је Стеван Дечански први тај назив добио и носио.

У исто време кад је заседавао сабор, изабран патријарх и крунисан цар (што је све могло трајати и више дана, вероватно и месец дана) произвео је Душан разне дворске војне и административне функционаре, пошто је пре тога те чинове утврдио и увео нарочитим законом

«*Storique*» Tom. CXXXIV. I 1920. стр. 58. и сл. где је велика литература о предмету В. најпосле Стој. Новаковић: »О венцу и дијадеми у срп. Крунидбеном церемонијелу« (*Rad.* 43. стр. 139—196. 1878.). — Крунисање ишло је пред миропомазањем.

У модерној Србији XIX. и XX. века крунисање и миропомазање није играло никад државоправну улогу, пити о томе има штогод у уставним законима. У почетку устаикахтели су на скупштини у Боговађи 15. Авг. 1805: девет дана после боја на Иванковцу, Краљорђа да миропомажу. Али је он то одбио, не дошавши једноставно на заказану скупштину. (Мемоари Проте Ненадовића 1867).

Закон о наследству »кнежевско-српског престола« од 20. Октобра 1859. и устав од 24. Јуна 1869. не садрже ништа што би се на крунисање и миропомазање односило. Исто тако ни устав од 22. Децембр. 1888, од 5. Јуна 1903. и најновији од 28. Јуна 1921. — Крунисање Краља Петра I. год. 1904. као и евентуална будућа крунисања и миропомазања не би спајала и не стоје у противности с уставом, пошто се њима устав ни у ком погледу материјално не мења а права и дужности крунисаног мимо оних у уставу не преничају. Чин такав само је историчка ремишисценција и надовеза на прошлост, те манифестација жеља, да мимо народа и цркве благослов даде.

Али по свима срп. уставима Краљ полаже заклетву на устав и од тог момента почиње за њега уставна владавина (чл. 65. устава од 28. Јуна 1921.). У другим земљама крунисање и полагање заклетве падају на исти дан при коме је крунисање тако исто важно као и заклетва. Владари из династије Обреновића нису се ни један крунисали. Једино је Кнез Милан, пошто је од скупштине 30. маја 1868. изабран, 23. Јуна у сабор. цркви у Београду миропомазан. Краљ Милан (1883) када је Србија проглашена и призната као краљевство, при једној напомени, да би се требало крунисати, одбио је то речима: »Мене је Берлин крунисао...« (Берлински конгрес од 1878. који је независност Србије прогласио и међународно утврдио). Краљ Петар I. полагао је пак највећу предност на крунисање и напосега је након године дана иза свог повратка у Србију дана 8(21). Септ. 1904. у Београду, на малу Госпођу, с највећим сјајем. Дан 9.

или царским naredbama. *И њихов назив, делокруг и до-стојанство узети су из византијских уредаба.* Наравно да је тамо било много више. Уведени су севаскратори, десноти, логотети, протовестијари и други. Уз све ово *утврђен је као царски и државни грб бели двоглави орао*). Крунисање било је zgodна прилика да се ови нови државни и дворски функционари уведу у своје службе, царски знакови истакну, дворско особље умножи и царском двору даде други сјај који му је дотле био стран. У царској служби и око цареве особе било је осим Србаља пона-

Октобра (24. Септ.) исте године миропомазан је у Жичи, пошто је два дана пре тога био у манастиру Студеници и ту се поклонио гробу Стевана Немање и целивао моћи првовећаног краља које су у истом манастиру. У државоправном и црквеном схватању чина крунисања и миропомазања највеће су противности код обе династије. Династија Карађорђевића држала се строго традиције Немањина. У доба Немањина вршено је крунисање и миропомазање заједно. У самом чину крунисања било је и миропомазање један део. Кад је круна стављена на главу, миропомазао је архиепископ краља. Ипак је временом било разлика и ми држимо да је Стеван Првовећани друкчије крунисан него Душан. Прво је било по церемонијелу Рима, другог по церемонијелу Цариграда. Државоправно и исторички интересантно је крунисање кнеза Николе од Црне Горе 1860. после смрти кнеза Данила, које сећа на Омирову Илијаду. Кнез Данило погинуо у Котору а у оскудини писаног државног права и наследног реда, вршила је у првом моменту старешинство књагиња Даринка, удовица после кнеза Данила. Кнез Никола није имао несумњивих права на престо Црне Горе. После сахране кнеза Данила изиђе из двора књагиња Даринка подећи Николу међу Црногорце. Дошао на пијацу рећи ће сакупљеном народу : »Ево ви, Црногорци, новог Господара ! Љубите га и слушајте га као што сте књаза Данила ! ... « То рекав, дохвати са обе руке калпак Данила, којег јој принео је један перјаник и стави га кнезу Николи на главу. Књаз јој се поклони и пољуби јој руку. Ни од које стране није било приговора и кнез Никола постао је господарем Црне Горе и Брда. То је било крунисање, додаје војвода Симе Поповић. Кнез, каснији краљ Никола, од тог се доба никад није више крунисао. Метање калпака кнеза Данила на главу био је конститутиван акт и замену је крунисање. »Из мемоара војводе Симе Поповића«. »Политика«, Београд, од 4. авг. 1925. бр : 6205.

Још интересантније била је церемонија којом је Петар П. Петровић-Његуш (владика Раде) сео на престо Црне Горе год. 1830. — Владика Петар I. бијао умро, а онај који је требао на престо доћи, Ђорђе, био је у Петрограду. Скупно се на Цетињу народ из свих крајева а у гомили и Раде, владичин рођак, тек 18 година стар. Станко, синовац пок. владике знаће Рада, узео га за руку и одведе у манастирску цркву и ту му рече да

мештено Грка, Арбанаса па и Исмаца. Душан је био пријатељ не само државног реда, ваљаних закона и добре војске, него и дворског церемонијала, сјаја и осталих ташних ствари, којим су се одликовали сви владари средњег века. У томе се није разликовао ни он од осталих краљева и царева. Пређашњи су краљеви држали нарочите чиновнике за лов, псе, коње, соколове, подрумове, за интимне одаје и за фамилијарне ствари. Душан је све то још већма умножио и није хтео иза осталих владара остати. Велик династички иметак, о коме ће касније бити говора то му је дозвољавао. Српски краљеви имали су велика добра, рудокопе и земаља, нарочите летњиковце и дворове на којима су по кад што држали и саборе.¹ Код Ду-

се брзо свуче. Раде се стаде одупирати, али Станко стаде му сплом облачити владичанско одело. »Муч, ту, гријех на моју душу! Нашој црногорској радости и бог ће опростити, но, на држи ову штаку у лијеву руку а на ови крст у десну у којим ћеш народ свугди у накрет благословити. Ајдемо у име Бога и свете Госпође!« Раде као да се окамени. Станко га извуче затим сплом из цркве и скупљеном народу показа у владичанском оделу. »О народе!« рече Станко »Ево нам у добри час и са срећом за сву Црну Гору и Брда новог владике. Нека сваки приступај, па овако као ја!...« Скиде капу, пољуби прво крст на Рада у руку. Пошто новог господара и фамилија поздрави, приступише за њима сви остали главари и најпосле Црногорци и Брђани, племе по племе редом. Владика Раде био је окруњен штаком и крстом, инсигније светске и духовне власти.

После заједничког ручка шетао се нови владика у владичанском оделу обучен »као да ће службу служити« по народу. Поздрављао га је са речима: Помози ми Бог, браћо Црногорци!« А народ: »Сретан и честит био нам нови Господару!« (Вук Врчевић. »Правда« Београд од 17. 9. 1925. бр. 254. Из Врчевићевих дела). Нови владар је овом приликом преузео и могао преузети само светску власт. Идуће године путовао је у Петроград, где је пренао све градове монаштва тек онда — за владичан. И сад је добио и црквену власт.

¹ Ст. Новаковић: Неманићке престонице. Глас 88. (1911) Новаковић држи, да је Раса постао срп. престоницом за време Вукана и да то био све до краља Милутина. Исто тако држи, да престоница краљева није била у самом граду него у близини Раса. Та престоница састајала се из краљевског двора са зградама и стајама у којима је пратња и чиновништво смештено било. Кад је Милутин проширио државне границе према Качанику и Шар-планини, преместио је он престоницу у Пауње, поље између Скопља и Приштине, данас од прилике у близини жељезничке станице Феризовића, или како је после рата названо Урошевац.

шана је све то било умножено, увеличано и на високи ступањ дигнуто, да не остане далеко иза Цариграда. Није имао истина Босфора и Мраморног мора уз своју резиденцију, али Цариград није имао величанствени изглед на Шар-планину на чијем је подножју било великог изобиља каквог друге резиденције нису имале.

У место краља имала је Србија сада — цара. Монархички принцип изведен је до крајности. Српска држава била је на врхунцу спољашњег угледа, што би данас рекли интернационалног, али не толико променом наслова и спољашњег сјаја, него највише унутарњом својом снагом. Све је ишло добро, сви су балкански народи на српску државу морали с решењем гледати. Држава не импонује свету а нарочито иностранству само бројем своје војске, квалитетом свога оружја и спољашњим сјајем него и снагом својих финансија, слогом својих грађана, мудрошћу свога владара, успехом свога рада и ваљаношћу целог јавног живота. То је стара ствар од кад је држава и државног реда. Од свију ондашњих балканских држава српска је држава у овом добу, како изгледа, имала највише животне снаге и била чувар равнотеже на Балкану, за коју су толики крвави ратови вођени. Нема сумње на српској страни била је привидна хегемонија али не у циљу да смета другима, него да други то не могу према њој чинити. Тај принцип ондашње балканске равнотеже, постављен од Душана, пропао је истина после њега на

Неко време после Пауна подигао је Милутин не далеко од тог места још један дворца у селу Н е р о д и м љ у, где је живео његов син Стеван Дечански и син овога Стеван Душан. У пределу Неродимља, близу Пауна, дочекао је 1342. Стеван Душан онда византинског вођу а касније грчког цара Јована Кантакузина. По писаним споменицима спомиње се, да је краљ Милутин имао и трећи двор и то у В р х л а б у, онда малој варошци.

Па и цар Урош најрадије се задржавао у Неродимљу и ту свој живот у самој околини окончао. —

Од Н е р о д и м љ а, Пауна и Сврчина задржали су се трагови у народној успомени. Грк М е т о х и т а описује, како је једном горе већ речено, један краљевски двор, у коме је он као изасланик грчког цара 1298. био. Име му не спомиње али по свему што се о овим дворовима знаде, изгледа, да је био двор о коме говори и у коме је од краља примљен био, велика зграда, удобна и снабдевена са луксузом свог доба. Нема сумње да су мустре и планови за њих добивени из Цариграда, где је таквих дворова у изобиљу било, у средини зеленила и паркова, уметних језера и водоскока.

Марици, али та доктрина је била тако силна и наравна, да су се за њу балкански Срби још у XIX. и XX. веку борили. Из Душанове политике изишла је цела каснија српска политика, на њу су мислиле све генерације и за доба када српске државе није било и он јој је био први проводич. Душанов двоглави бели орао и данас је симбол народне снаге, државног јединства и недељивости државне. На тим темељима српски народ и данас стоји.¹

У томе лежи важност Душановог рада и његовог доба. Она није била утемељена само на војничким успесима од велике вредности него на моралној својој снази и њеном континуитету кроз каснија времена. Ни пре ни после српска држава није узимала већи интернационални углед. Томе је допринело све што се могло видети : војска, финансије², богатство, закони, сигурност, трговина, ваљани уговори, и државни доходи. Душан је велике државне приходе, у колико би у оно доба могло бити говора о државним приходима, јер је са свима краљ управљао како изгледа неодговорно, и своје, могли би рећи, *оберучке расипао*, немогући их исцрпити. Приликом крунисања били су дарови, дати на разне стране, непрегледни. Добили су их дворски људи, манастири, цркве па чак и — иноземство. Учињен је чак и дар. Св. Николе у Барију у Калабрији, коме је краљ Милутин око 1298. даровао сребрни олтар, који се и данас као реткост

¹ О Душановом грбу и у општо о хералдичким обичајима у Срба в. Ст. Новаковић : Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности Чупићева годишњица књ. VI. Београд 1884. — А. Ивић : Стари срп. печати и грбови. Н. Сад 1910. Писац је додао у прилогу 94 отиска печата и грбова из разног доба.

² Питање старих срп. финансија, новца, валуте, релација потоне према дубровачком, млетачком и византијском новцу и циркулацији туђег новца у срп. држави према срп. новцу, није још доста расправљено и ако има већ доста градива. в. Ст. Новаковић : Златни новци краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина и цара Лазара. Отачбина 1875. S. Ljubić : Opis jugoslovenskih novaca Zagreb. 1875. — Ст. Новаковић : Село. Глас. XXIV стр. 67. и сл. — Исти : Законик Стев. Душана 1898 приметбе уз чл. 170. стр. 248. — Јиречек : Споменик срп. краљ. академије XI. 60. — Затим расправе Љубе Ковачевића, др. Лазе Томановића, Вит. Грунелија, М. Решетара, Косте Костића и др. напред у I. књ. 1 глава, прим. под 17. — За компаративно проучавање прилика истог доба, види Vuitry Ad : Études sur le regime financier de la France. Paris 1878.

у крипти речене прво-престолне цркве може видети. До-
бише поклоне и српска црква у Јерусалиму и болнице
у Солуну и Цариграду. Осим тога учињени су приноси
у златним крстовима, богатим одежама, иконама, ка-
дионицама, књигама и другим црквеним утварима. *Др-
жавна готовина и приватна својина Душанова морала
је бити велика да није посрнула.* Нема сумње, није дато
све што се имало него само један део.¹

¹ Држало се и држи се, да је богатство срп. краљева и царева,
властеле, цркве и јунака у народним песмама само фиктивно, поје-
зија и претеривање. Али има о противном доказа. Прозанци и
историци доба краља Милутина, Стевана Дечанског и Цара Душана истичу то богатство и наводе
чињенице поименце. Ми упућујемо на места из писаца оног доба
на пр. Архиепископа Данила: Животи краљева и архиеп.
српских. Изд. Даничића 1866. стр. 17, 18, 20, 26, 32, 36—37, 39—40,
44—45, 69, 76, 78—79, 87, 95, 97, 115, 130, 131—132, 137 160, 188,
344, 347, 353, 359, 366—367 и 378. — У Доментијану: «Жи-
вот Св. Симеона и Св. Саве», изд. Даничића 1865. стр.
53, 54, 55, 56, 57, 128, 155, 155—157, 158, 205, 226, 266. — Ми се на
друге писце не позивамо, јер иде преко потребног оквира. Ипак
износимо из ова два писца неколико примера. Прво из До-
ментијана: Немања вь домь светые ватопедьскыє лавры
приложиста в. кьбла соуха злата и сребра (стр. 54.). Тај исти Стев.
Немања прилаже цркви у Кареји, такођер у Св. Гори ово светые
сьсоуды сребрьны и златы и каднаыице такожде сребрьны и златы,
ово покровы светихъ сьсоудъ, ово иепитрахилы, овтрапезафоры (стр.
55.). Мимо ових манастира походи Немања и Лавру Св. Богородице
И верске и ту чини такођер поклоне у злату (стр. 56.). —У
манастиру Св. Атанасије чини слична даровања као и у Иве-
рону а калуђере обдарује златом и одежама (стр. 57.). — Пошто
је у Ватопеду Немања примио «ангелски образ», дарова он и мона-
сима исте лавре велик број коња и мазга и неколико кьбла соуха
алата и сребра, роуха бесчислына т. д. Мимо тога сазида ту «твр-
д град», подиже уз исти пирьгъ по срѣдѣ (стр. 156) и винограде многе
засади (157).

Св. Сава путујући по Палестини чини у Јерусалиму, Витле-
јему и др. местима такођер многе поклоне. У Витлејему дарује
злата и ливана и злата многа давь клиросоу (стр. 266.).

Још је обилатији архиеп. Данило у својим «жи-
вотима краљева и архиеп. срп.» Он приповеда већим
делом о оном што је сам својим очима видео. Та-
ко је савременик и краља Милутина и Стевана Дечанског и дворски
и пинтимин саветник обојице. Износило би више страница да испи-
шемо све што он на овом пољу наводи. Ипак износимо неколико
примера. Тако на пр. Краљ Драгутин сјашав с престола, који је
уступио млађем брату Милутину, раздаје свој иметак црквама:
сьсоуды свештєныє златы оукрашєны висєры и драгыи камєни,

Још се и данас, у великој временској даљини чудимо том нагомиланом народном имању, кога ни код једне ондашње балканске државе не налазимо. Ми стојимо пред народно-економском *загонетком и проблемом кога решење још није покушано. Богатство које народне песме толико пута приказују није поезија него има у њему пуно реалности.* Сви Немањини имали су, као оно римски императори прва два века, неку наклоност и потез за

потире — (стр. 36.). Шилвао је чак и у Русију дарове вѣроуѣскоу земљу дарн, где је имао пријатеља кнѣза Василија (стр. 29—40).

Краљица Јелена, мати оба краља, подигла је интернат у који је смештала удовице и девојке, које је при удаји богато одпремала, — нештедино раздавалаше (стр. 69.).

И уметност је негована, која је само у богатим временима могућа (в. Ст. Станојевић: »Из историје уметности код нас у средњем веку«. Политика (Београд) бр 5290 : 1923. стр. 5 и сл.).

У животу краља Милутина спомињу се злато и сребро бесчисљено и скоти пасоми и коњи многодобри и ризи свѣтлыне и миоцѣвныне и пивы многи плод. У Јерусалиму издаје краљ Милутин »Злато и сребро бесчислено«, у Хилендару руни старе цркве и подиже нове (стр. 132). У Цариграду најпосле у Продрому зида многе палате дивни и прѣкрасны, болнице или ксенодохије и т. д. (стр. 134).

И ако ово богатство треба тачније проверити, ипак, и при најстрожијој анализи остаје много и ми морамо као неспорну чињеницу утврдити, да је под последња три владара из династије Немањина династичко и државно, па вероватно и приватно и властесно богатство било велико и реално. Из народних песама даје се још закључити, да је у народу, нарочито код властеле, било много млетачких, дубровачких и византинских кујунџијских златних и сребрних послова и филигранских ствари. На српск. земљишту било је кујунџија и у *П р и з р е и у*. Ту су израђиване сребрне и златне чаше и калѣике, пехари, а у Пироту везони и ћилимови. *Д у б р о в а ч к и* златари били су чувени а из *Ц а р и г р а д а* донашана је на српску пијану источна па чак и индијска роба, вероватно преко Солуна.

Но мимо ових доказа има и *о ф и ц и ј е л н и х* о богатству овог доба. У дечанској хризовуљи коју је сам краљ Степан издао, набраја се све по реду нита је манастиру Дечанима даровано. Приложио је »частне крстове оковане и позлаћене с бисером и камењем и иконе оковане златом и сребром«. (*М и к л о ш и њ*: Monumenta serbica).

У *С в. Стеванској хризовуљи* краљ Милутин набраја своје дарове, који су онако исто велики и многобројни као у дечанској (Издање ове хризовуље од зем. владе за Босну и Херц. Беч 1896).

Но мимо досадањих извора о народ. богатству има и других. Брукар на пр. нише 1342. да срп. краљ има пет сребрних и пет златних рудника у којима непрестано раде рудари. Осим тога наводи, да у

религиозно-величанственим, за јако, темељно, масивно, скупоцено и трајно а код Душана она је дошла до највећег нараза. Држи се, да је његова Св. арх. Михајла и Гаврила-задужбина код Призрена превазилазила све додадање Немањинке и да се у њој такмачио естетски култ са религиозним заједно. Најстарији српски манастири: Хиландар, Студеница и Морача први су дали правац и што је касније подизано, било је само потенцирање првих

његовој земљи има меновитих рудника и којима се мимо обичних метала копају јонит и злато и сребро. (Ст. Новаковић: Годишњица XIV стр. 32.).

У рудокопима на Новом Брду, одвајао је кнез Лазар сваке године по 100 литара сребра за манастир Раваницу. Византинца Христову пише 1454. да је Српска држава нада свим земљама имала сребра као воде у изворима и да се на све стране копао златан песак и т. д. (Ст. Новаковић: »Ново Брдо и Брањско Поморавље« Годишњица III, стр. 275.). Апендини тврди, да су Дубровчани узели од Ђурђа Бранковића Ново Брдо, Јањево и Кратово под закуп од 200.000 дуката а при крају XV. века од туђе згомилали у државну благајну 7 милијона дуката¹. Ч. Мијатовић: Гласник XXXIII стр. 226.). Деспот Ђурђе Бранковић заложно је у Дубровнику своје благо, адићаре и готовину у вредности од 170.000 дуката (Ч. Мијатовић: Ђ. Бранковић књ. I, 298, 299, и 305). Ново Брдо постаде супарник босанске Сребрнице. Врхунац овог металног богатства постигнут је XIV и XV века и српска држава била је на том пољу прва на Балкану. (в. Симе Тројановић: »Негданња привреда и путеви у српским земљама у »Колу« (Живаљеника) књ. III, свеска 6 и 9, стр. 365, и 641, и сл.).

¹ (в. R. Hoffman: Novo Brdo und, Janjevo, verfallene Bergwerke in Macedonien. Vereinsmittheilungen Nr. 2: 1894, in Oester. Zeitschrift für Berg und Hüttenwesen).

Но ово богатство није случајно и позајмљено. Оно је нагомилано течајем више генерација и дотицајем са суседним државама. Нагледа да је већ под краљем Владиславом 1234. срп. новац кован. Мустре су израдили дубровачки златари. У XI. веку Млечки, дошав до утицаја у Цариграду, добише источну трговину у своје руке и раширише своје нијацие и по срп. држави. Из ње су извозили све врсте метала за прераду и друге сировине као: коже, брашно, жито, зоб, вино, смолу, креч, кажу, суво месо и т. д. (Ч. Мијатовић: Студије, Гласник XXX; Engel: Geschichte des freistaates Ragusa и др.). И Саси из Ердеља имали су удела у срп. трговини и као рударски радници и као трговци. Душанових законик нарочито спомиње.

Оно велико народно богатство, нарочито у злату и сребру, не стоји ни мало у противности са Конфликтом између Млечкиа и Србије у питању интернационалне вредности срп. новца на земљишту републике. Тај се конфликт збио, као што је на другом месту изложено, у XIII. веку (1282.). Српски новац

мотива. Големн византиски сводови у унутрашњости, велики и округли прозори удешавани за благо, мирно и ведро расветлење, трџла и кубета у Жичи, Бањској, Сопотанима, Ђурђевим Ступовима, Милешеву и др. били су права архитектонска и декоративна ремек — дела.¹

стајао је у овом добу у металној вредности испод млетачког новца, који је на ондашњој пијаци био тражен и првокласан. Млетачки златан дукат (*«Ducato d'oro»*), кован први пут 1284. био је у тргов. промету, нарочито на Јадрану и Медитеранеу од највећег угледа. Српска техника у ковању новца била је пак далеко иза млетачке. Против оваког новца, кога је на млетачком земљишту било у великом броју (можда више милијона) заштићавали су Млечичи своју валуту забраном увоза његовог у земљу нарочито пак повлачењем из оптицаја. Усљед тога повећао се извоз злата и сребра у сировом стању из Србије и порастла вредност млетачког новца, који је вероватно, кован био из срп. сировине. Конфликт се свршио очевидно повољно по Млечиче. Српска држава морала је ковати метално бољи новац (в. горе I. књ. у 17. прим.).

¹ в. Николајевић Божић: «Црквена архитектура код Србаља у Средњем веку». Београд 1902. Изван сваке је сумње, да су Срби средњ. века имали своју посебну архитектуру, коју на Балкану осим Грцима није имао ни један други народ. Она се ослањала на византинску али је била у концепцији самостална. По броју објеката осим оних у Цариграду, превазилази исти и византински, грађевине у Европи. Види на другом месту о вероватном броју срп. манастира и цркава. О томе су нарочито писали још: Валтроп и Михајло: «Поглед на стару срп. црк. архитектуру». Београд 1889. — Исти: «Правомоћност у данашњем црквеном животу у Србији» (компаративно са старом). — Стевановић Андра: «О заветној мисли Св. Саве». Св. Савски говор као ректора 1908, о срп. архитектури у Србији и Македонији у XIV. и XV. веку и њеној вези с Византијом. — Петковић Владимир, др: «Жича» у «Старинару», Београд 1907. — Марковић Василије: «Православ. монаштво и манастири у Средњовеков. Србији». Београд 1920. — Николић, Владимир др: «Жича и Студеница». Путопис. црта из Србије (1896). Земун 1896. — Kanitz J. *Über Alt-und neuerb. Kirchenbauten*. Wien 1864. — Woerman, Carl: «Geschichte der kunst aller Zeiten. I. св. 1904, II: 1905. У потоњој свесци писац говори о срп. и назива ју источном; мађарску западном. То исто вели и за немарство. — Kosta Strajnić: «Srpske zadužbine». Beograd 1919. Писац у предговору износи и друге писце који су о истом предмету писали и расправљали. — Петковић Влад: «Иконографија манастир. цркава у Србији: «Нова Искра». 1906. бр. 10. и даље, и у «Срп. Књиж. Гласнику од 1. I. 1907. и д. — Ф. Петр. «Наше фреске» «Политика» (Београд) бр. 5880—5882. Писац налази, да се из данашњих заосатака фреско-сликарства даје разабрати, да је у сред. веку било срп. сликарство велико и да је са италиј. ренесансом ишло напредо.

Сачуване грађевине па чак и рушевине њихове и данас изазивају чуђење и појачавају дивљење према некадашњим оригиналним грађевинама. До нас дошли Високи Дечани су прави речник српске архитектуре и немаретства и »Милош у Латинима« нити је претеривао нити је неистину говорно, кад се на јавном латинском збору, по свој прилици негде у Дубровнику или Котору, позвао на српске црквене задужбине, којима из оног доба по лепоти и броју нема равних. *На том су пољу оставили Срби за собом далеко своје суседе Бугаре, Хрвате, Словенце, Маџаре и Румуне.* Нема им такмаца.¹ Југ Европе пул је рушевина грчких и римских храмова, запад и Италија начичкани су величанственим католичким катедралама, док су српски стари манастири и лавре бесмртна слава српске земље и

¹ в. »Милош у Латинима«, позната народ. песма Вук. Збирка. Беч 1875. II. књ. И Котор и Дубровник имали су у сред. веку велике цркв. грађевине. Католичка црква била је онда у највећем развоју. И Милоша при свем том те грађевине нису буниле. Он истиче да су срп. веће и величанственије : Он Латинима говори :

»Да ви знате наше манастире,
»Наших славних цара задужбине,
»Какове су и колике ли су!
И сада набраја једну лепшу од друге :
»Да видите чудо невинђено,
»Бјел Вилиндар усред горе свете и т. д.

Милош није претерао и ниједну неистину утврдио. Већина ових задужбина дошла је до нас. Милошев говор пред Латинима најлепши је приказ срп. средњовековне цивилизације од очевидца и савременика пред Латинима, који су у истину били представници ондашње највеће цивилизације у Европи. Они нису могли с успехом протуречити.

На ово мноштво црквених грађевина надовезује Јиречек : »Nach 1300. wurden die Stiftungen der Herscher noch Grossartiger.« (»Staat und Gesellschaft im mittelalt. Serbien I. део под 4 : »Die Kirche«). Ера великих грађевина трајала је око 150 година. Милош у Латинима тај је одсек приказао. — О балканском па и срп. црквеном сликарству види уз све и то и С. Millet : La Peinture religieuse des treizieme et quatorzieme siècles dans les Balcons. Paris 1925 (предавање у Musée Guimet.). — Бурковик Томо Ј : Хилендар у доба Неманића. Истор. култура расправа. 1925. — Овом приликом ваља споменути, да је у прво време на српско сликарство утицао нарочито Цариград. Св. Сава доводио је сликаре из Цариграда. Доментијан приповеда да су живишци од туд долазили у Србију пишоушних «тх. Константина града привел» (в. Летопис М. С. бр. 250. стр. 86. »О Жичи и њеном сликарству«). — Описује в. Милеико Вукићевић : Школе у држави Немањина. Чупићева Годишњица XVIII.

расе. Из свих тих црквених грађевина не провирује само големо религиозно чувство него и *тежња за великим и вечним*. Неманићки владари дизали су споменике себи за живота и за свој спас после смрти. Али њихова величина и раскош им, није била само спољашњи украс. У њима се *крила велика српска цивилизација средњег века, издигнута над осталим народима Балкана*. То је њихово значење и данас и само се тако може решити њихова нерешива загонетка и тајна. Чак ни вековна владавина Турака није их све могла уништити. Могло би се рећи, *да је у Немањићима оличен био геније српског народа у својим великим архитектонским димензијама. Архитектура је била онда, па је и данас још велико мерило културе једног народа*. Она је и израз његовог укуса, његовог богатства као и његових економских, религиозних па и политичних прилика, тежња и идеала. Ниска култура свега тога нема и не треба. Она живи у примитивним зградама за најнужније потребе. Културом оне расте. Велики краљевски и царски манастири из оног доба, почињући од Студенице и Мораче па до Високих Дечана и Архангела Михајла код Призрена, већим делом дошли до нас, то нам најбоље потврђују.¹ Ова задужбина у Призрену требала

¹ Највеличанственији и најлепши манастири били су они, које су владари основали и снабдели богатим дотацијама. На другом месту наводи се величина тих дотација. То су биле краљевске и царске задужбине (лавре), за разлику од побожних задужбина приватних људи у већини случајева властеле, којих је број био велик. Владалачке задужбине давале су, мимо других права и одлика и *вирини право у држ. сабору*. Краљ Милутин, подижући из рушевина Св. Стевански или бањски манастир, поделио је у хризовуљи, којом је манастир обновно, игуману манастира нарочит ранг у сабору. На с'бору да имањ м'есто четвртџ., То није могао бити архијерејски сабор него државни (саборь отечества«).

И по томе се види, да су манастирски настојатељи у сабору имали нарочите рангове, које данас не можемо одредити. Вероватно да је то био ранг међу црквеним члановима сабора, можда међу епископима ако је седиште захтевало да је дотични и епископ. Седишта епископа била су обично у манастирима. Ти су рангови пак били, како изгледа и политичке и црквене нарави.

Да је у историји срп. манастира било поделе у мале и велике манастире (Доментијан стр. 53.), царске и приватне; потврђује и песма *«Милош у Латинима»*, где се говори о задужбинама *«наших славних цара»*, *«задужбини цара Симеуна»* (Немање) али и о *«властеоским браће Југовића»*. Царске цркве и задужбине називале су се по

је сва чуда превазићи и куд и камо надмашити Високе Дечане. После крунисања имао је он да отпочне један нов одсек, као оно што бијаху Високи Дечани после битке на Велбужду. Годину дана иза метања царске круне на главу (1347.) почело је зидање, које је требало превазићи све задужбине прошлих времена. Душан је у то доба имао тек 39 година. И код људи се опажају године у њиховим делима. Она је данас у рушевинама. Није нам сачуван ни план ни опис њених просторија нити материјала.

Србија је у ово доба обухваћала земље од Дунава и Саве на северу па до јужног дела Тесалије. *Стари Олимп био је као што је већ речено, у српској држави*, исто тако престоница Александра Великог онда скромна варошица којој се није видела велика прошлост. Дуж Саве ишла је граница у западном правцу до ушћа Дрине а одатле до њеног савијутка код Сребрнице према западу, па од туд у правој линији према реци Неретви до близу оне тачке, где почиње од севера савијати према југу а одатле све до њеног ушћа у Јадран. Десна обала била је босанска а лева српска. Од те тачке дуж морске обале па све до Арте, јужно од Јанине, била је западна или приморска граница.

Источна је граница почињала на Дунаву од прилике онде, где је данас Кладово а одатле је текла у правцу преко Кучаја, па према Алексинцу, одакле је обишла Ниш оставивши га према западу на српској страни. Од те тачке повлачила се она у југоисточном правцу скоро у правој линији према Велбужду, оставивши њега на српској страни, управо у правцу према острву Тасу, где је близу долазила до Егејског мора. Ту се је делила. Код Дrame и Филипија савијала је према Хризополу, достиг-

грчком «лавра» а имале су разлику у јурисдикцији. И мале су аутономију у управи и економији, која је постојала и према самом епископу и касније патријарху. Игуманима оваких манастира давало се право да на сабору по нарочитом реду седе који је њихов ранг доносио. «Велика црква» називала се само она у Пећи и Охриду. Какав су положај заузимале грчке цркве и манастири грчки, када се српска држава проширила над истима, исто тако цариградске епархије, не зна се тачно. Само је двоје могуће: Или су остале и даље под цариградском патријаршијом или су припојене пећкој, или су, што је врло вероватно, остале изван једне и друге из политичних разлога а не црквених.

нувши ту морску обалу. И сад је обилазила цео Халкидик, остављајући Каламарију и полуострво Касандру Византинцима.¹

Каламарија, Касандра и Солун са непосредном својом околином били су једини крајеви који на Егеју нису подпадали под српску царевину. Све троје били су тако рећи сувоземна византинска острва у српској држави. Цела површина Душанове државе могла је износити око 208.500 квадратних километара са од прилике 6,000.000 станов-

¹ Развој срп. граница и границе целе државе и јединих њених покрајина, за историчара је велико и важно питање. Према данашњем стању старе географије не може се ни приближно рећи да о границама много знамо. Овај недостатак стоји у вези са самом историјом која има непрегледан број нерешених питања. Ипак су у главном и у грубим цртама границе местимиче у правим линијама познате. Ми наводимо неколико извора, из којих се може разабрати било границе државне било покрајинске. Да богме то су махом све писци новијег и најновијег доба. Код старих писаца о границама је тога врло мало или ни мало. Што има покушио је Ђ. Даничић: у Речнику књ. стр. 1863. — Ми смо се много служили мапама Ст. Станојевића: Ист. срп. нар. 1910² које су додате уз сваки важнији период срп. историје. — Мајков: Ист. срп. нар. прев. Даничића. Ст. Новаковић: Земљиште радње Немањине. (Годишњица I. 1877.). — Ст. Новаковић: »Срп. области X. и XII. века« (Гласник 48 1880. Д. С. Јовановић: Како су се шириле међе срп. државе за владе Стев. Душана и области његове царевине. Гласник 68, 76. — Стојан Новаковић: Брсково и т. д. и путеви сјадранског приморја у старе срп. земље. »Rad« 37. — Рг. Раски: »Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. veku. (Rad, 25.). Ст. Новаковић: Струмска област у XIV. веку и цар Ст. Душан Глас XXXVI. Калај: Ист. Србаља (нем. прев. 1878.). оцртао је срп. границе стр. 21—24. без улазења у појединости. — Ристић, Милован: Од смрти бана Матије Нипослава до владе срем. Краља Драгутина. Београд 1910 додао је својој расправи карте од Босне, Хума, Мачве и т. д. Карте су тачније подпуније од свих дотадањих. — О границама Захумља од Дубровника до Неретве в. Конст. Парфарогенита у Раčki: Documenta 405. — Цвијић, Ј.: Насеља срп. земаља. Београд. — Руварац, И. Вукан и Вукановићи. Годишњица I. 1888. — Хаџи-Васиљевић, др. Ј.: »Драгаи и Константи Дејановић и њихова држава«. Београд. 1902. — Марковић Васиљевић: Историјски Атлас. — Клајић Vјек.: Atlas za hrv. povjest Zagreb. 1888. са 6 карата. На картама бр. 2, 3, 4 и 5. има и делова Србије. — Ст. Станојевић: Историја Босне и Херцеговине. Београд 1909. — Добра Карта Атос — Св. Горе изашла је у »L' Illustration« (Paris) у бр. од 4. XII. 1920. и од 29. I. 1921.

ника. То је била највећа површина коју је српска држава под влашћу Немањина и у опште у средишњем веку постигла.¹

Друга српска држава, која је носила име Босна, ту није рачуната. Њу нисмо узимали тачно ове наше историје нигде у разматрање. Она је сачињавала другу половину српског народа и српске историје у опште. Из многих манифестација босанских банава и краљева као и споменика њиховог доба, провирује осећај јединства и сродства крви са српским народом под Немањинама. Исто је тако био и вековни идеал српског народа средњег века уједињење Босне са Србијом. Он је, како изгледа, јасан постао под краљем Милутином. Али та идеја уједињења и потреба у једну државу није никад сазрела и није се могла извести.² Није било међу једном

¹ О овим бројевима и њиховој вероватности в. II. 1. гл. овог дела. Тамо су наведени извори, писци и начин рачунања. Године 1348. била је у целој Европи страшна куга, која је ондашње становништво преполовила. Услед тога мора се узети, да је иза године 1348 и становништво срп. државе много мање било (в. Conradi: Handwörterbuch der Staatsweis. II. Bd стр. 900 и сл.).

² Изван сваке је сумње јединство народа у Босној са народом у Србији. Ислам ствар није здраво промену. Потурчење једног дела Срба у Босној збило се у циљу да се феодалитет и под Турцима одржи. До Турске инвазије пак, босански банови и краљеви увек су гледали на српску државу као крвну јој сродну и братску. Краљ Стеван Дабинша дарива повељом од 26. IV. 1395. својој кћери Стани село Ваљак у Хуму и назива се краљем Србљем, Босић, хљмсић земљи. Противности између обе државе нису никад биле националне. Оне су биле у дуплицитету династичном, као оно у Зети, где су поред Немањина у њој владали Балшићи. Временом су се противности умножиле и пришло је Богомилство и босанско државно право, да о католицизму и не говоримо, који је у Босној онолико исто стар као и Православије. Уз ове факторе идеја се уједињења никада није могла развити, ни сазрети ни извести. У овом правцу цар Душан никакве напоре није чинио. Хум није се сматрао као део Босне, него као посебан политички индивидуалитет, нешто налик на Зету. Покушај освајање Хума, не изгледа као покушај уједињавања.

Ипак су Босна и њени владари срп. државу увек сматрали својим старијим и најближим сродником и српски народ у Рашкој сјхрвникомъ своимъ, како краљ Стеван Дабинша о својој кћери Стани вели, т. ј. сродником по истој крви (Мопин. стр. 225.). Чак и после пропасти Босне (1463.), кад се је Ислам између обе половине утиснуо, тај дубоки осећај није пре-

и другом половином националних граница али зато чврстих политичких.

Крунисањем за цара завршено је краљевство Неманића које је трајало 129 година. Идуће године (1347) посетио је Душан као цар Свету Гору. Пре тога био је као млади краљ. С њиме је била и царица Јелена. Том је приликом излио велике и богате дарове манастиру Хилендару, који је некад из рушевина подигао његов предак Стеван Немања. С Хилендаром спојено је било и уважање династија Неманића у светску историју и прво уједињење српских племена централног Балкана у једну државу. Ту су и почетци српске цркве и њене касније организације и величине. Она је под Душаном била најбоље организована и без сумње најбогатија на Истоку,

стао. Година 1918. учинила је политичном дуплицитету краја и оно што се је од краља Милутина тежило, постало је делом. Мандат, дат Аустрији 1878. престао је сам собом. Српски државни и династички супериоритет Србије на према Босној никада од Босне није оспораван и ако је Босна била увек суверена држава и никад Србији подчињена, ни део рашке државе. Српска је држава политично, културно, меркантилно и комерцијално, интернационално и литерарно изнад Босне стајала. То се у Босној признавало и Босна ни на једном од горњих поља није Србији била конкурент. Босна је била континентална земља, Србија је имала више стотина километара дугу морску обалу.

Трећи крвни сродник био је — Дубровник.

Тај национални интимитет потврђује и босански војвода Сандаљ Хранић у једној повељи из г. 1419, дајући Дубровнику Конавље, крај са више села јужно од Дубровника: о нашем племену, како ближња крвъ подае (Mikloš: Моп. стр. 290.). О тој ближој крви говори се и на стр.: 296, 297, 299. и др. — Стеван Тврдко, краљ Босне, у једној повељи из г. 1378 додаје о свом сродству с Немањинима: потом же господѹ мојемѹ богѹ сподобльшиз ме наслѣдовати прѣстољь монхъ прѣродитель, госпoдe срьбьске, за и т. д. а наставља (Моп. стр. 189.) како юси имали сѹ нимъ прѣродительне и родительне краљевства ми госпoдa срьбска и босньска. Краљ Стеван Тврдко потписује се вѹ Христа бога краљь Срьблємъ и Боснѹ и Приморно. Исти Тврдко (1382.) наставља приказивање свога сродства с царевима српскимъ притехъ благодать отъ госпoдa бога и сподоблєнь быхъ вѣнѣца и уѣсти и ксуфетра царьска прьвыхъ монхъ родитель светыхъ, госпoдe срьбске, краљевъ и царь... (Мопит. 201.).

Касније прима град Дубровник босанс. краља Остоју славнога господина Стефана Остоја по милости Хрьста бога краљь срьблємъ, босне и свемъ западнемъ странамаъ (Моп. 239.) у своје племство и подарује му из исто један двор у самом Дубровнику (ра-

чак и од грчке цркве. Више од 720 година има Хилендар са српском историјом везе. Ту је била најстарија архива срп. историје. Пут зато није имао само црквено значење, него и династично и политичко. Дошао је на изворе своје државне и националне снаге, да са првим почетцима веже своје доба и да према Цариграду покаже колико западна страна Македоније нема више везе са Византијом и колико је српска. Сви Светогорски манастири нису истина били српски него само два, али манифестација да су и Срби у Светој Гори господари, била је и за остале манастире више политички а не само религиозни догађај. Без сумње су сви манастири Свете Горе у једнакој мери обрадовани били и корпоративно поздравили новог цара. Он је био православан цар и вероватно један од првих царева Балкана који је дошао да се поклати изворима своје снаге и династије.

Није био узгредан догађај уз крунисање ни коме је Душан дао велике титуле и кога је високо дигао непомредно уз свој престо. Од чланова царске фамилије био

latium). — Године 1400 исти краљ Остоја дарива пољводи Хрвоју замак Хливно и о себи вели : ми Сипанъ Остоа по милости господина бога краљъ срьблемъ, босини и прѣморю, хѣмци земли . . . и начини ме наследника и господина ва землахъ родителъ и прародителъ монхъ (Мон. 247-248.). Исти војвода Сплитски Хрвоје, склапа (1404.) савез против Остоје. Године 1405. Краљ босански Стеван Тврдко Тврдковић, потврђујући даровања учињена Дубровчанима назива себе по милости господа бога мого краљъ срьблемъ, Босини, приморю, хѣмци земли . . . сподобленъ бѣхъ кралевати ва землехъ родителъ и прародителъ нашихъ . . . (Мон. стр. 253—254). и т. д.

Босански владари XIV. и XV. века с нарочитим нагласком спомињу Босну као српску земљу, доводећи своје порекло и корен од срп. краљева и царева, који су им преродители, господа срьбска, краљеви и царь срьбски и т. д. Они доводе од њих своју снагу и њено порекло. Нема њићи своју снагу не црпе из Босне и на њу се нигде не позивају, јер је њихова већа и старија. Не склапају нигде и никад савез с Босном. Босна зависи и сувише од Угарске и спада у сферу њених интереса. Али је Босна национално српска и Србији вуче ју срце. Политика пак неда. Политика подржава вековима дуплицитет; уједињење вековима није било могуће. Један исти народ води вековима две политике. То је олакшало да оба лакше према Турцима подлегну. — У Немачкој постојало је мноштво држава једно од друге независних, исте народности, ипак једно с другим везаних заједницом крви, осећајем јединства и сродства.

му је осим сина Уроша најближи брат по оцу Симеон. Сестра му Теодора била је удата за војводу Дејана, господара Куманова. Имао је и сестру Марију, која је била кћи Стевана Дечанског из другог брака. Сестра Јелена у доба крунисања не бијаше удата али се 1347. удала у Босној за нећака бана Младена. Брат му Симеон или Синиша добио је назив деспота исто тако и Јован Оливер, господар од Овчијег Поља и Леснова. Дејан, муж Теодорин постао је севастократор. То је исто постао и Бранко Младеновић, син војводе Младена, државног намесника области на Охридском језеру. Овај Бранко био отац Вука Бранковића.¹

Није прешао ни мимо других великих државних чиновника међу којима је био војвода Прељуб, намесник једног краја на Југу, Војихна и Гргур Голубовић који су постали Кесари. Сви су ови чиновни, називи и достојанства били посљедица новог стања, којим је Србија добила нов међународни положај. У тој великој поворци није био Лазар Хребељановић, каснији кнез Лазар. Он се још у то доба није истакао али је око 1354. био већ на двору логотет, место у близини Душановој, важно по тој близини, са којег је могао вршити уплив на све државне послове, нарочито на спољашњу политику.

Споменуто је горе да је у знак тих промена узет и *нов грб*, бели двоглави орао. У грбу је у историји народа више пути изражена прошлост његова али у спољашњим знацима снаге. То је било и у новом грбу. Орао је био символ високог лета, оштрог погледа и животне снаге. Да га је узео у свој грб, био је знак колико се је хтео дићи изнад других народа, којима је у том грбу и нека претња била изражена.¹ Балканско полуострво било је после крунисања, можда и ненамеравано, стављено под супремацију срп. државе. Она је у истину била најјача.

¹ в. Стојан Новаковић: »Византински чиновни и титуле у срп. земљама XI—XV. века«. »Глас« 1878. и 1900. — Ст. Новаковић: Служба логотета у старој срп. држави. Београд 1886. — А. С. Јовановић: Служба Логотета у »Виделу« (Београд) за Јули 1880. и посебно.

¹ О грбу душановом в. Годишњицу VI.

II. КЊИГА

ИСТОРИЈА ЦАРА СТЕВАНА ДУШАНА.

II. Књига.

1. Глава.

Прва организација српске цркве. — Оснивање патријаршије. — Њене политичке функције. — Упад Маџара у Србију и заузимање Београда. — Душанови покушаји да натраг заузме Хум. — Цар Јован Кантакузин, Турци и Цар Јован V. — Догађаји у Цариграду. — Душан заузима Епир и Тесалију. — Душанов брат Симеон-Синиша намесник Епира. — Млечићи и Србија. — *Законодавни рад Душанов*, његов законик и државни сабор. — Нова војна на Босну ради Хума. — *Свечан улазак Душанов у Дубровник*. — Упади грчки у Македонију и слом српске власти. — Прелаз срп. војске преко северо-албанских Алпа и Дрима зими. — Душан се појављује неочекивано под Солуном. — Осваја поново од Византинаца изгубљену Македонију. — Карактеристика Кантакузина. — Преговори Душанови с Јованом V. — Обнова борбе у Цариграду. — Прва српска борба с Турцима. — Прва турска освајања на Балкану. — Душанов додир с папом у Авињону. — Папа прихвата изненадно пријатељство. — Нови нападаји Маџара на Србију. — Смрт патријарха Јанићија. Цар Јован V. заузима Цариград. — Коначни одступ цара Кантакузина у позадину. — Изненадна смрт цара Душана.

Крунисање Душаново и узимање наслова цара, било је резултат његових војничких успеха, интернационалнога угледа услед њих и освајања. Сабор је за ту велику

промену дао свој пристанак а можда и сам узео иницијативу за њу. Оснивање патријаршије пак постало је из жеље да се започета зграда новог царства дозиди и подигне. Једно је ишло с другим. Пећка патријаршија, њен постанак и порекло *били су сасвим политичке нарави*. Освојивши толике земље, сасвим је наравно било да се је размишљало, како би се ново и старо, затечено и освојено, у склад довело, да све на своје место дође и постане једна чврста државна целина. У место две цркве исте вере било је боље створити једну и умањити број противности. Требало је целу државу у склад довести, јер су суседне државе већ имале што је Рашка сада могла имати. У Цариграду се утицај патријаршије на црквене ствари мењао више пути и по кад-што је изгледало, да су цареви једно и друго. Услед тога је српска црква била под царевима уместо под патријарсима. Године 1312. подчинио је цар Андроник II. присилио све светогорске манастире патријаршији. И Бугари и Византија имали су цареve и патријархе. И Бугари су имали патријарха још од цара Симеона († 927.), који је први узео наслов цара бугарског. Зашто се Србија с толиким богатством, међународним угледом, војном снагом и с толико других ствари, које ни једни ни други нису имали, не би изједначила и управо изнад њих уздигла? И кад се дошло до тог питања приступило се остварењу царевине и оснивању патријаршије. Тиме би било национално, државно и политичко јединство срп. народа постигнуто. Пре тога није га било.

Још пре тога, кроз више од 120 година српска црква не само да је била јака него и *једна од најугледнијих националних цркава истока*. Цариградска бијаше дегенерисана. Под Стеваном Првовенчаним, који је још 1217. год. узео наслов краља, заузимањем Св. Саве одцепила се је она 1219. административно од Цариградске патријаршије. Св. Сава путовао је 1218. у Никеју, где је онда било седиште никејске царевине цара Теодора I. Ласкара и патријаршије и израдио излучење српске националне јерархије из патријаршије. Том је приликом био у Никеји од патријарха Манојла посвећен за архиепископа Србије. — Дотле није било самосталне српске цркве, него је грчки, *касније бугарски* архиепископ од Охрида био њен поглавица, док је у Расу седео један једини српски епископ. Излучење није дирало заједничке догме и каноне првих

седам васеленских сабора и остале везе са источном, него само централну управу.

Одмах по повратку Св. Саве организована је српска аутокефална црква. Св. Сава постао је први архиепископ, манастир Жича, који је његов брат Стеван подигао, преа њена резиденција. *Краљевство и аутокефална црква падају у исто време, само прво долази из Рима, друго из Цариграда*¹. Уз архиепископију основано је још осам епископија: у Зети, Расу, Хвосну, Хуму, Топлици, Будимљу, Дабру и Моравици². Резиденције епископа смештене су биле већином у већим краљевским манастирима, како је то и у другим државама средњег века било.

Ова административна и локална сепарација имала је у осталом свога темеља и у самом животу источне цркве а специјално Цариградске, која је била увек без спиритуалне везе са националним црквама и постала најпосле само номинална глава. Византинска црква није живила у вези с државом нити имала утицаја на њен живот као на пр. католичка. Изгубиле су се биле међусобне границе и царска се власт преливала најпосле и на поље црквено. Византинска царевина нагињала је расулу и то се опажало и на цркви. Религиозно мртвило је било опште. Са свим је друкчије било у католичкој цркви.

Католичка црква била је целог средњег века религиозна и морална велесила, нарочито и *политичка*, која

¹ Венчање Стеваново на Краљевство навео је папски легат — Септембра 1217. Ст. Станојевић: Истор. срп. нар. 1910 2 стр. 111.

² Број епископија касније се мењао и непрестано растао. Од броја осам, попео се је под Милутином око 1302—1306. на 12, по неким чак на 15. В. Мајков: Истор. срп. народа Београд 1876. прев. Ђ. Даничића стр. 33—34. где су извори наведени. Под Душаном он је морао износити око 25, пошто су грчки епископи, који ново стање нису хтели признавати, скинути и протерани. Овај велик број био је у народу познат. О епископима се говори спрштовањем: »... дванајет велики владика; ... дванајет светијех владика« ... и четири српска патријарха« ... и т. д. (Вук: нар. песме I. 1887 стр. 94, 99, 132, 134.) и т. д. — Пстар Шеровић: »Две старе срп. православне епископије на Приморју« (»Застава«, Н. Сад. 1922. бр. 271. и сл. Писац је нашао, да је и у Боки Которској била епископија. »Стари нар«, орган срп. археолош. друштва« Књ. X. 1893. Ружић: Истор. срп. цркве I. к. II. Београд 1894,—1895. Милаш Ник: Цркв. право срп. цркве I и II. издање.

је имала уплива у целом свету и средства *за акцију*. Православна је била слабошћу Цариграда само религиозна сила дотичне земље, без политичке моћи, коју је добивала од државе у којој је постојала. Та дегенерација грчке цркве и њеног Хришћанства утицала је и на српску државу и она је најпосле тражила да се ње ослободи. То је учинила административним излучењем постав самостална и аутокефална.

Због тога патријаршија нити је око себе прикупљала Бугаре, ни Румуне, ни Србе. Сваки је постојао сам за себе. Док је папство везивало све католичке народе и државе уза се и давало им законе, политичке правце и натурирвало им своје идеје, декрете, каноне и институције, источна црква то није чинила и оставила народима и државама да иду својим путем и раде како за најбоље нађу. У старој српској држави није било противности између државе и цркве нити је црква била као у католичким земљама *potestas ordinis et jurisdictionis*. То је лежало у нарави источне цркве. Нигде у њој нема јединства, заједничког осећаја и потребе међусобне везе. Читаво је загонетна снага, која је догматичну везу до XX. века сачувала. Источна црква нема као западна *сволуције у правцу стварања једне велике и јаке целине*, него само у правцу сепарисања, излучивања и отуђивања појединих делова из целине. Каква је била у IX. веку, таква је била и у XIV. Јединствена је та снага, која је одржала целину при онако слабој вези. Велике идеје и доктрине првих векова од апостолских времена па до VIII. века, отишле су биле у заборав. Где су се још неговале, имало је то само локалног значења. Нема живота ни импулса. Нема дабогме ни папске препопдеранције, велемоћи, диктатуре па ни злоупотреба погледом на поједине државе и универзално схваћање, као што бијаше була Бонифаца VIII. од 1302. Али нема ни најобичнијих аспирација, жеља, подстрека, додира и веза, ни међусобног помагања.

То мртвило излучило је *српску цркву из велике грчке васеленске целине*. Први пут 1218. а други пут 1346., задржавши свакако есенцијално т. ј. *догматичну везу*, која је издржала искушење од пуних седам стотина година, не претрпивши никакову штету. Још у доба Св. Саве захтевао је народни живот сепарацију од Цариграда и стварање националне цркве. Под Душаном је национална политика

повукла цркву за собом против воље и анатема Цариграда¹. У српској држави није се могло више кроз прозоре и врата манастира, цркава и епископских дворова, на поље гледати шта се у држави ради, као у Цариграду². Велике

¹ в. Ружичић Н. Одношаји срп. цркве наспрам Цариградске од првих времена њеног бића па до данас. »С и о н« Београд 1875. — Руварац Ил.: О пећком архиепископима и срп. патријарсима (»Истина« 1888). — С. М. Веселиновић: »О постању срп. патријархата«. Београд 1890.

² Паралелно с утицајем из Цариграда, текао је и утицај Св. Горе (»Атоса«) на религиозан развој српске државе, њене цркве и књижевности. Овај троструки утицај ваља одне нарочито нагласити. Св. Сава почео је свој црквени и књижевни живот у Св. Гори. Цариград је утицао својом политиком и културом, Св. Гора религиозно и литерарно. Стара српска књижевност светогорског је порекла. Ту јој је била колевка. Од туд су већином долазиле црквене књиге, црквене уредбе и прве законске збирке у препису, док се најпосле преписивање није у срп. држави одомаћило, како је то на другом месту наведено. Дубровник је утицао на српску трговину. Као трговачка република имао је он нарочит развој и јединствену трговачку историју. Српска држава стоји с Дубровником течајем целог свог битисања у најтежњој вези. Непрегледан је број срп. повластица датих дубровчанима. Мора се човек чудити, како су тако две мале организације, као Св. Гора и Дубровник, могле постојати десет векова и више и издржати велике буре времена без животне опасности. Св. Гора постоји и данас, скоро на истим темељима као у доба византин. царства.

Кратак историјат њен подуниће њену слику и бити добро дошао додатак и овој нашој историји.

Планину или планински венац Атос (највећи је вис 1935 метара) помињу још Омир и Ајсихлос. Халкидик на југу балканског полуострва излазио је у три крака или рукова у Егејско море од којих источни рукав носи име Атос или Св. Гора. И на њему развио се је јединствен ценобитски живот у којекаквих 30 манастира, од којих и данас 20 активно постоје. Сви ти манастири сачињавају једну, могло би се рећи, теократску републику, које се организација у разном добу мењала, али у главном до данас задржала првобитну правну и црквену форму. Главно је седиште било, па је још и данас, варош Кареја у јужном делу полуострва са од прилике 5000 становника. Сви заједно подпадају под васеленску патријаршију у Цариграду.

По рангу и историчкој прошлости најјачи су били Хилендар (у срп. народу и Вилиндар), Ватопед, Лавра, Дијонисију и Ивиرون. Из њих долазе одмах Пантократор, Продром, Симонос-Петра, Зограф и др. Хилендар лежи у северном делу полуострва.

Први манастирски почетци допиру до V века наше ере. У IX. веку цар Лав VI., назван »философ« издао је прве повластице манастирима, али је прва велика организација републике дошла

црквене грађевине од неописане лепоте и архитектуре, задужбине српских владара, властеле и приватних људи, које су до нас дошле, да не рачунамо непрегледан број рушевина, расутих по целом Балкану, доказ су већег

од цара Никифора Фоке и калуђера Атанасије. Године 1046. приликом је цар Константин Мономах дао Атосу име »Света Гора« и забранио женама приступ и становање у манастирима. Године 1060. начинио је Константин Дукас од Св. Горе независну теократску републику и извео прву организацију њену из темеља. Касније су долазили у Св. Гору српски жупани, краљеви и цареви, тако исто бугарски цареви, влашци и Молдавске војводе. После обнове Хилендара изгледа да је код срп. владара посета његова била нека религиозна дужност њихова. Сви су владари у Св. Гори видели, дозирали, дарове чинили и павластице давали. Непрегледан је био број села и добара којима су Светогорски манастири управљали. Било их је на Балкану па чак у М. Азији. Стеван Немања дигао је нарочито углед Хилендара па и његово богатство. Дотле је био он у рушевинама, запуштен и без калуђера, опустело мјесто црљ безбожњих разбојника (Mikl: Monumenta serbica стр. 3.). Цар Алексеје Комнен даровао је ове рушевине Немањи а он их је већ 1198. претворио у велик манастир у коме ће 1199. умрети. Већ у овом одсеку срп. историје, позивају се владари, сазада само још од ранга велика жупана на своје предке и њихове дарове чиниене нашим прадједом и нашим дједом владати сныбь земљовь срьбьскомь. (стр. 4). —

Сви манастири као целина имају, како је већ речено, једну врховну власт, које је седиште у Кареји, над којом је патријаршија у Цариграду. Под њу су спадали сви манастири без разлике ко их је сазидао и под чију су протекцију подпадали. Хилендар се сматрао као део срп. територије и срп. државног права. То становитељи заузимали су међусобно до данас срп. државна и Хилендар. Кад је 1901. бугарски владар Фердинанд I. хтео Хилендар посетити, ондашња срп. државна управа ову је посету сматрала као политичну и посета је изостала. Кад је пак Краљ Александар I. из династије Обреновића Хилендар посетио, даровано му је било Мирослављево Евенђелије, један од најређих рукописа првог почетка српске историје. Мирослав, владар Зете, био је брат Стевана Немање. (в. Meyer Ph: »Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster. Leipzig 1894). — Писац приноси мимо документа од стр. 1—99. и исторички преглед развоја манастира и њихових правила. О одношају срп. државе према Св. Гори под Душаном в. стр. 55 и сл. Затим: Димитрије Аврамовић: »Описаније древности српски у Св. (Атонској) Гори. Београд 1847, и опет Димитрије Аврамовић: Св. Гора са стране вере, художества и повестице, Београд 1848. — Кад је 29. Марта 1910. Краљ Петар I. посетио Хилендар, дочекао га је и поздравно члан сабора архимандрит Василије у пратњи од преко хиљаду светогорских Калуђера. Путем посутим лишћем лаворовим и маслиновим и уз певање хора

религиозног пула код Србаља, него у Византији, која се најпосле изгубила у церемонијама, богатству, уживању и — агонији, без праве вере и моралног сентимента. У Цариграду није најпосле правог апостолског хришћанства више ни било као оно у Кини или Јапану. Вера је због арханзма цариградске патријаршије и њених синода изгубила сасвим своју снагу.

Из тог грчког мртвила излучила се српска црква и тражила новог душевног живота, другу организацију и додир с народним животом. Народне песме, скупочене религиозне грађевине и црквени записи и натписи сачували су трагове тог *старо српског хришћанског менталитета, који је био дубљи него и код једног балканског народа*. Српски народ и ако то можда, рекли би, не зна, прошикнут је био онда, па је још и данас великим религиозним чувством. Из свију одсека његове историје могла би се та истина утврдити и доказати.

Та прва организација дала је *цркви политичну снагу*, самосталност и превласт над другима црквама истока као што је опет с друге стране њоме добио развој државног организма. Једно се помоћу другог увеличавало и снажило. Држава цркву а она државу. Никад није било сукоба. Немањини су помагали где год су могли и дали цркви двапут поглавице из своје династије. За архиепископа постављени су Срби, Сава I., и Сава II. Обојица су били чланови краљевске куће. Остали су узимани из властела или монаштва великих манастира Студенице, Жиче, Кончула, Хиландара итд. Пошто је било врло тешко ради посвећивања епископа путовати патријаршији у Цариград, Св. Сава је добио дозволу да посвећење врше сами епископи у земљи и међу собом. Архиепископска власт распрострањивала се по целој српској држави. То је казивао његов наслов *»Архиепископ српских и поморских земља«*¹. У своју власт увађан је од самог краља у *присуству сабора*. Тако је била српска црква органи-

»достојно«, ушао је краљ управо у цркву »најславнијег споменика наших предака« (Извештај очевидца »Застава« Н. Сад од 5. 18. Апр. 1910. Стр. 74.). — и. Бурковић, Томо Ј: Хиландар у доба Немањина. Историј. Културна расправа 1925.

¹ Архиепископ свих српских земља и поморских кыр Данило. Стојановић: Записи и надписи I. стр. 25. год. 1342 и други.

зована од 1219. до 1346. када се појавила потреба новог преустројства и постављања патријарха на челу аутокефалне цркве.

Мисли се да је патријаршија постала из потребе самог крунисања. Крунисање могло се извршити само од патријарха¹. Но ово гледиште није тачно, нити утемељено у ондашњем државном праву нити у одредбама цркве. То је суделовање патријакхра српског а у Цариграду васеленског било само обичајно. *У Цариграду било је царева без крунисања.* Да је Душан основао патријаршију ради примања круне и власти из руку цркве, *тај се разлог мора метнути на последње место.* Он је ту власт имао пре него што је Јаникије био постављен за патријарха. Државна је потреба захтевала што веће груписање и стапање црквених јединица у једну целину. Цркви је намењено било да игра више политичку него религиозну улогу као што је то било и код католичке цркве оног доба. На југу у Епиру, Тесалији и другим освојеним земљама било је Грка и Бугара. Сви су они дотле подпадали нарочитим црквеним центрима изван Србије. Ти елементи нису више могли зависити од бугарске и цариградске цркве. Њих је требало приљубити оној организацији, који је под Душаном постала и имала свој центар а особи српскога архиепископа. Државни интерес био је пак, да се политички и црквени центри налазе на српском земљишту и у рукама самог цара. Није могла даље постојати и *Охридска* и *Пећка*, пре *Жичка* архиепископија, једна поред друге. Једну је ваљало другој подчинити, а то није могло бити канонски тако, да се један архиепископ једноставно другом подчини. *Патријаршија је то питање и црквено и политично решила.*

Таком се решењу, сасвим наравно, противила цариградска патријаршија. Већ је 1218. било код административног одцепљења српске цркве потешкоћа. Њена је власт над црквом Србије онда постала сасвим танка и само догматична али је она ипак постојала и ако само

¹ Ст. Станојевић: Истор. срп. народа 1910 2 стр. 139. у хризовузи у којој Душан своје Крунисање описује (в. Летопис 1828. IV.) нема о томе трага. Венац је »богом даровање«... М а ј к о в : Истор. срп. народа 1876. стр. 50. — Станоје Станојевић: Из историје српске цркве (расматрање о постанку и историји пећке патријаршије у »Политици» (Београд) бр. 4449. и 4450 (1920).

помипално. Сада основати патријаршију за себе значило је раскинути и овај остатак везе. Цариградска се патријаршија зато одлучно противила да даде приволу и Душан се одлучно, да ју друкчије створи. Трајко је одобрење и благослов од бугарског патријарха и охридског архиепископа и добио га. Они су признали Душану власт да са сабором поставља и бира патријарха у својој земљи. И бугарска је патријаршија истим путем постала па је и охридски архиепископ носио наслов патријарха¹. За патријарха је био постављен како је већ речено Јоанићије II., некадањи логотет, а иза тога архиепископ Жички. Од његовог постављања почиње историја Пећке патријаршије. Та је њена историја доста позната. После српске коначне пропасти постала је њена улога сасвим политична а њен се утицај временом раширио до Будима, Угарске престонице. Њега су прећутно признавали и угарски краљеви, јер су се српски митрополити и епископи у Угарској за порекло своје власти позивали на Пећку патријаршију чак и онда, када су патријаршију Турци 1763. укинули. Ту у Пећи остала је непрестано. Позната је ствар, да је пак 1922. у Срем. Карловцима обновљена и у своја стара права уведена². Прво седиште архиепископије било је од 1219. у Жичи али га је због несигурности већ 1253. други

¹ Fischer William: Studien zur byzantinischen Geschichte des XI. Jahrhunderts. Die Patriarchenwahlen im XI. Jahrhundert. Plauen. 1883. — Gelzer Heinrich: Der Patriarchat von Achrida. Leipzig 1902.

² Николић Владимир др: »Обнова пећке патријаршије« »Србија« (Митровица) бр. 101,—102 и 103 за 1920 I—II. — Пећка патријаршија основана је 1346. под Душаном и трајала је све до 1463. када ју је султан Мехмед II укинуо иза коначног нестајања деспотства. Године 1557. она је обновљена и за патријарха постављен Макарије, калуђер из Милешева, брат великог везира Мехмед-паше-Соколовића, Србина потурчењака. Макарије добио је не само власт пређашњих патријараха, него и над земљама које су међу тим Турци били освојили, а то су биле Угарска, Далмација, Хрватска и Славонија, где је православног живља. После трајања од 206 година укинута је патријаршија поново од Турака 1766. да се по трећи пут обнови 1922. Између првог оснивања (1346.) и треће обнове прошао је рок од 576 године за које се доба патријаршија мора сматрати да је постојала. Укидања која су се у том року збила морају се сматрати као непостојећа и по прописима цркве не важећа. Турски султани нису имали никакву црквену и канонску јурисдикцију.

архиепископ Арсеније I. *пренео у Пећ. Цела Жичка архиепископија трајала је према томе 127 година. (1219.—1346.).*

Нема сумње, да се држало да је патријарх Јоанићије II. посвећен од бугарског и охридског патријарха, добио довољну посвету, потребну за миропомазање цара. У ствари је он био само насловни, који није имао већу јурисдикцију него архиепископ. Правих канонских патријарха имала је источна црква од онда па до данас само четири. Васеленски сабори (7 на броју), основали су само горње четири патријаршије. Само је њима припадала нарочита власт и достојанство патријарха и ако је и међу њима било неких парочитих жица. После деобе цркава, западна је црква створила нове патријархе, али са источном немају никаква посла. Но и ова четири патријарха нису имали парочиту законску власт. За првих осам векова име »Патријарх« не долази ни у једном канону као ознака неког парочитог и искључивог црквеног достојанства Александријског, Антиохијског, Јерусалимског и Цариградског патријарха. Али се у том добу налази у *другим документима*. Изгледа да је од васеленских сабора то име у том циљу дато, да се носиоци наслова нарочито дигну у *достојанству* над другим епископима али не у *власти* и ако се она у каснијем добу сама од себе развила. И по том је извор њиховог достојанства у канонима првих седам васеленских сабора. Па према томе се просуђивала и власт српског патријарха.¹

¹ в. Maassen Fr: »Der Primat des Bischafis von Rom und die alten Patriarehalkirchen«. Bonn 1853. Писац излаже постанак римског примата и источних патријаршија. У том оквиру, да богме нема ни спомена о другим патријарсима. — Pitzipios, I. G: L' Eglise oriental. Rom. 1855. — Дучић: Н. Васеленска патријаршија и срп. црквено питање 1897. — Интересантна је полемика о томе, ко је наследио пећких патријарха? Руварац (Димитрије) утврдио је, да нису Карловачки патријарси и ако су два пећка патријарха то достојанство у Угарску пренели (1689. и 1739). Вукичевић Ђура тврдио је пак, да је наследили пећких патријарха владина Цетиньски (»Да ли се срп. пећка патријаршија 1766. узинула и коначно угасила?« Н. Сад 1904.). — Avril A. d': »Les eglises autonommes et autocephales«. Paris 1895. И Руварац и Вукичевић своје су расправе написала у доба, када столица пећке патријаршије није била скоро 150 година напуњена па се држало да је Карловачки архиепископ и патријарх онај на кога је старо-српско цркви. достојанство прешло. Српски патријарси у Карловцима носили су тај назив од 1848. године. После смрти Ар-

Цариградски патријарх је против српског схваћања уложио протест и позивао се на *Никејски конкордат* између српске државе и патријаршије од 1218. године. По њему је на челу српске цркве постављен архиепископ и углављено, која права припадају аутокефалној цркви, а која патријаршији. Уз протест бацио је анатему на цара, сабор, архиепископа и целу земљу, тражећи да се наслов патријарха опозове. Али ова анатема пити је имала црквених ни политичких последица. *Шизмаје, и ако само фиктивно, између српске цркве и патријаршије наступила* али српска патријаршија је остала. Проглашење царевине и оснивање патријаршије постали су важни моменти у Душановој политици и историји. С патријаршијом умножен је и број епископија и архиепископија али се попис њихов као ни њихов број нису сачували. Црква је била ступила сасвим у државну и феодалну службу и постала њеним органом. То је била нова фаза њене историје.

Но док је зима од 1345. на 1346. прошла у релативном миру и припремама за проглашење царевине и патријаршије, у Угарској су се спремали за нов и велики напад на српску државу. После Карла Роберта дошао је на угарски престол његов син Лауш у јулу 1342. који је у главним цртама наставио политику свога предходника. Угарска је била јака, њене границе допирале су до Јадрана, њен уплив био је велик. Чак и Млетачка република угњавала се више пута и тражила додира и помоћи од српске државе и папе, док су босански банови за Угарску били везани уговорима и њеном супремацијом, да о Хрватској и не говоримо, која је сасвим под влашћу Угарске круне била. У јануару упао је Лауш I. у Мачву, заузев Београд и Голубац, утврдивши се што више да их против Душана брани.

Са српске стране за момент није ништа учињено. Нападај је био неочекиван и подмукао. У априлу 1346. крунисан је Душан за цара а после овог чина као да је настојао да одузето му земље натраг поврати. Можда је било

сенија IV. Јовановића-Шакабента (1742.) па до 1848. ни један архиепископ Карловачки није носио назив «патријарха». (Schwicker: Politische Gesch. der Serbien in Ungarn, Bpest 1880.) Наслов патријарха добио је од Аустрије први Јосиф Рајачић 1848 и послиједњи је био који га је носио Лукијан Богдановић († 1913.).

и борбе и Лаушу неће бити да је било лако борити се с Дунавом и Савом иза леђа, куда би морао нагнути за случај српског надмоћја. Уз то му се није дуго оклевало јер су га важни послови у Неаплу чекали где је у исто време био краљ. Ствар се окончала како се чини делимичним повратком заузетих земаља и уговор је подписан у јулу исте године. Душан је овом приликом посредовао на захтев Млечића између њих и Маџара, па је и овде постигнут споразум.

Дабогме, ово и овако измирење између Србије и Маџара није најбоље примљено у Босни, где се је увек живело као између две ватре и где су религиозне прилике биле више компликоване него у Србији. С једне стране Маџари, који су имали хегемонију у Босној а с друге стране на истоку и југу Рашка, која се нагло развила и од доба краља Милутина заузела једно од првих места на Балканском полуострву. Бан босански бојао се је да ће морати вратити Хум, који је као што је већ речено око 1325. препадно заузео бан Стеван Котроманић. Пуних двадесет година налазила се ова покрајина у босанским рукама и повратак њен српској држави падао би босанским бановима не само тешко, него би дошла у противност и с Маџарима, чија је власт далеко у Далмацији допирала. Уз то је Хум био плодан крај на Неретви, на коме се Дубровчани имали винограда и сточарства. А што је главно губитком његовим западни би делови Босне дошли стратегички у незгодан положај и Босна би била од српске државе готово са три стране опасана. *Цар је Душан у истину захтевао повратак Хума.* Босански банови у незгодном положају, обратише се за помоћ Млечићима. У новембру 1346. вођени су посредовањем Млечића преговори али је решење спора одгођено на каснији момент. *Не зна се тачно је ли Хум повраћен¹.* У метежу догађаја после Душанове смрти губи му се траг, али као да је остао у рукама босанских банова.

Изгледало је као да су се времена нешто смирила. Бивши у миру неко време а очевидно Душановим крунисањем подстакнут, крунисао се сада и цар Јован VI.

¹ Стојан Новаковић: Срп. области X. и XII. века, пре владе Немањине. Гласник срп. уч. др. књ. XLVIII. 1879. стр. 151. Под 3 расправља писац о Хуму (с Неретвом или Погачијом).

Кантакузин 21. маја 1346. у Једрену. Крунисао га је као што се царџи крунишу Јерусалимски патријарх. На брзо иза овог пошло му је за руком, да се споразуме с Турцима, који је споразум узео вид савеза па и интимитета против Византије. Орхан, син Османов, узео је Кантакузинову кћер Теодору за жену. Но и с царем Јованом V. постигнут је најпосле споразум. После дугог лутања и тумарања, беде и невоље, шест година неизвесности између смрти и круне, попео се Кантакузин ипак на престол. Дана 9. фебруара 1347. ушао је он као победитељ у Цариград. Са царем Јованом V. склопљен је уговор да Јован VI. и Јован V. поделе власт међу собом и обојица на престолу остану као оно стари римски императори. У уговор је ушло и сродство. Кантакузин је своју другу кћер дао цару Јовану за жену, чиме су обојица били осигурани бар за неко време од неугодних евентуалности. То је сродство било допуна оном предходном са Орханом, који је старију кћер новог цара за жену добио.

Но како се је Кантакузин на престолу осигурао, био му је један од првих послова да од Душана, некадањег свог савезника и заштитника, затражи освојене грчке градове натраг. Наравно да му их цар Длшан није хтео вратити и Кантакузин се спремао да их сплом натраг поврати. Но то није било могуће с византинском војском, која је била слаба и растројена. Позвао је зато у помоћ Турке и узео 10.000 најамника из Азије да му освајање помогну. Турци су заиста прешли Дарданеле и заузели Крестополис (Кавалу данас), али дубље нису улазили. Против уговора опљачкали су они пак заузето место, ватим напустили службу Кантакузинову и нестали опет у Азију. Први покушај Кантакузинов остао је без успеха¹. Ово узимање Турака под најам да за Грке одсвајају од Србаља заузете грчке земље, била је само мала епизода из ондашњег

¹ Gibbon: »Историја опадања и коначне пропасти рим. царства«. Ми се служимо немач. преводом J. Sporschilla 1863. св. XI гл. 63. Енглески историчар служећи се за срп. историју само делима Кантакузина и Грегора са, Душановим савременицима, има сасвим нејасне појмове о тежњама срп. државе и њеном одношају према Византији. Срп. историја му је сасвим нејасна. Данашњи су му извори били сасвим непознати, што ни мало није чудно. Гибон је умро 1794. Али је зато одлично приказао улогу Кантакузинову.

стања византинске царевине и Кантакузин је поред оног што се је њему пред очима у његовој престолници збијало, брзо заборавио на грчке градове српској држави прикључене. Борба између Ђеновеза и Грка у Цариграду постала је важнија и озбиљнија ствар.

У Цариграду била је напиме у Галати још од X. века велика и богата Италијанска насебина. Ту је било осим Ђеновеза још и Пизанаца па и Млечића. Ђеновези, у то доба први и најбољи морепловци, имали су велику морнарицу, која је стајала у служби Византије, који поред вечитих трзавица у држави нису никад могли доспети да своју сопствену флоту изграде. Услед ове околности Ђеновези су били тако рећи господари од Цариграда и многи изгред и захтев ма како неоправдан и дрзак, није се могао одбити. Било је толико пути и крвавих призора по Цариграду, при којима су Грци рђаво пролазили. Византинска флота двапут с муком преоправљена, двапут је била од Ђеновеза сатрвена. Пуне четир године (1348.—1352.) ово је необично стање трајало, док се у Цариграду једва једном не одлучише, да у своју службу узму 8.000 *Каталанаца* и *Арагонаца*, да успоставе ред и сузбију захтеве Ђеновеза, који кад-год су били испуњени износилци увек нове. И једни и други су били најмљена војска која се је пре тога за плату борила у Сицилији. Још 1307. нападали су они на Солун, опљачкали Свету Гору и манастире и улили страх на обалама Егеја. Сада су ступили у службу Византије да успоставе ред у престолници до којег им није било никад стало¹.

Али Арагонци и Каталани не испунише очекивање. Њихов је долазак само умножио метеж и у место да служе Византији, склапали су они под водством Роже -де-Флора (Roger de Flor) савезе с Турцима, против којих су Ђеновези били најмљени. С Турцима су заједно пљачкали провинције, упадали су добоко у Македонију, Тракију и Тесалију, па чак и у стару Грчку, где су опустошили Беотију, Атику и друге крајеве. Једна међународна мешавина од Византинаца, Ђеновеза, Пизанаца, Млечића, Каталана, Арагонаца и Турака борила се међу собом, живила од пљачке и насиља и разоравала ред где год је

¹ Архиепископ Данило спомиње их у животу Краља Милутина.

још негде постојао¹. И Кантакузин и Јован V. гледали су овај метеж и ову борбу не могући ју нити задржати нити јој правилније путеве одредити². У својој агонији Византија је изгледала као провинција Геновеза и играла сваку другу улогу само не суверене државе.

Ово стање искористила је српска држава и Душан је под изговором да уведе ред упао у византинске крајеве, који дотле његовој власти нису још били подчињени. Био је уверен, да му Грци никакав одпор неће моћи на супрот ставити. Сам Кантакузин је у то доба боловао и био неспособан за сваки рад, док Јован V. нити имађаше средстава ни способности, да успостави ред а још мање да немирног суседа у удаљеним крајевима у надзирању задржи.

¹ Sauli J.: Colonia di Genovesi in Galata. 1831. 2 Volum. — Krause F.: Die Eroberung von Constantinopel im XII. und XV Jahrhundert. Halle 1870. — Surtout — Armingaud: Venise et la Bas — Empire Paris. 1868. — Muraet: Essai de Chronographie Byzantine. Bale 1871. Писац је врло непоуздан и често не означаје никако своје изворе. О Колонијама Геновеза у Пери и Галати и њиховом утицају на балканске догађаје в. Gibbon: Књ. XI. гл. 63. Писац и овде приказује догађаје на Балкану искључиво по грчким писцима Пахимеру, Грегорасу и Кантакузину.

² Улога ових Каталана који су се звали и Almugavares (Gustav Schlumberger: »L' Expedition des Almugavares« Paris) који су у почетку XIV. века по Балкану а нарочито у Македонији за доба Неманића харали и пљачкали, није до скоро била јасна. Пореклом из народа у Пиренејима нарочито Каталоније; појављују се прво у Сицилије, шљачкају по Македонији и Св. Гори (Хилендар понашен) и допиру до Цариграда. Под царевима Кантакузином и Јованом V. били су најдрскији. После смрти свога вође Роже-де-Флора, навалили су на Галипољ и ту 1305. основали неку шпанску херцеговину, независну државу. Одатле су се продавали под кирију и ратовали за сваког ко их је најмιο. Било је њихових елемената у и старој срп. војсци, како је на другом месту речено. Њихову је историју написао њихав вођа Ramon Muntaner, коју је на франц. превео у XIX. веку Бишон. Њихова улога као авантуриста, без нарочите војне организације, скоро је истоветна са улогом Мартолога, Крцалија и Бекара у доба првог устанка под Карађорђем, док се нису на крају разишли на све стране. Не давно нађен је један њихов оригиналан печат који је на једној повељи носио са ликом Св. Ђорђа на коњу. Он је из XIV. века. Под зидовима Галипоља над су га одвајали викали су: »Напред Арагон, Арагон! Св. Ђорђе, Св. Ђорђе!... (в. Temoin de l'expedition des fameux Almugavares ou routiers catalans en Orient a l'aube de quatorzieme siecle«, »Jour. d. Deb«. од 3. Maja 1925. бр. 122. —

Куга која се је у доба овог големог хаоса (1348). појавила, допринела је, да стање још страшније постане. Обишла је целу Европу, опустошила је многе крајеве, па се појавила и у Византинској царевини. Кад је византински намесник оног дела Епира, који Срби нису заузели, Јован Ангелос од куге умро, упаде Душан с војском у Епир и заузме цео. *Заузео је целу Акарнанију и Етолију.* Само је уски водени пут, залив од Коринта, делио српску државу од старог *Пелопонеза*. У Епиру заузео је *Јанину и Арту*, важна места по положају за колонијалну политику и за трговину. Албанези, којих је у свима оним крајевима било, придружише се Србима и помогоше освајања и са своје стране. Они су под Грцима играли улогу аграрних кметова, били искоришћивани, док је у рукама Грка био велики посед који су вршили феудалну власт над њима у свима правцима.

Ова велика војна, извршена од Октобра до од прилике Децембра 1348. извела је *српску државу први пут на Средиземно море* и отворила јој нове изгледе, дабогме и нове тешкоће. Млечки имали су у то доба па и течајем *целог средњег века светски монопол морских путева и сировина*. Њихова конкуренција била је свугди недољива и опрезност је била велика. Од ушћа Неретве па до Лепанта на палазу Коринтског залива у Средиземно море, била је цела источна обала Јадрана у српским рукама. Прекинута је била само код Драча и Бутротона преко канала од Крфа. Оба су места била у рукама Анжуваца али ови прекиди нису могли играти велику улогу напрема великој њиховој сувоземној залеђини, која је била сва у оквиру српске власти. *И овом се приликом манифестовао српски нагон за јурисним морем*, који се кроз целу српску, нарочито Душанову, историју провлачи као црвена нит. Душан је желео Средиземно море и на њему зидао будућност своје државе и целог народа, који је између два мора живео а ипак готово без њих био. Већ за његово доба важно је економски живот без мора као економско животарење. *Његово надирање на Солун и према Средиземном мору требало је то да предупреди.* Солун је за то имао нарочити положај. Као главни поморски град Македоније био је он после Цариграда најбогатији. Ту се скупљала трговина Мале Азије, Балкана и Египта. Ту је почињала или свршавала *Via Egnatia*, која је с њиме везивала Јадран.

Солун је био идеално место за српску трговачку политику па је и данас. Ту је био основ Душанове економске политике, могли би рећи и најбољи и ако је за остварење с њиме спојених аспирација требало много времена и генерација. Замисао је била велика, али тешкоће још веће.

У овим тежњама за *Средиземним морем сукобља се српска историја са историјом мноштва других народа*. Ту се од најстаријих времена водила интернационална трговина, са којом је тражила додир српска. Већ су Грци и Фенићани водили на Средиземном мору трговачку борбу. До Јелина били су Фенићани господари мора а јелинско-латинска цивилизација имала је у њему своју колевку. Модерно доба ту је управо почело. Религиозне, моралне и социјалне идеје преко њега су ширене. Било је увек и других великих речних и маритимних путева али ни један од њих није утицао толико на цивилизацију човечанства као овај. Његов географски положај, његов климат и друге околности давали су му неки нарочит индивидуалитет. Између екватора и полова, то је био најлепши положај. Народи свих времена њиме су се користили. *Отуд неизмерна тежња српске државе, нарочито у доба Душана*. То је било право »море усред земље« како стари народи говораху. Центар онда познатог света. Крајеви далеко од Средиземног мора имали су путем каравана с њиме додир. Азија, Африка и Европа имали су на њему своје фасаде. На њему, осим екваторијалних, нема буре ни магле. У доба када није било ни компаса ни бусоле, лађарство се најлакше могло оријентирати. Почињући од Пеласага Фенићана и осталих Семита, Египћани, Вавилонци, Персијанци, Грци, Картагинци, Римљани, Арапи и Турци и други Индо-Европски народи на њему су своју историју називали и само је *тако разумљива и српска средњовековна историја, нарочито Душанова*¹.

Млечић, који су самим морем велики и јаки постали, као у XVIII. веку Енглези и са копна Италије лађама освајали далеке крајеве, ове српске тежње и освајања

¹ в. Paul Girardin (проф. на факулт. знан. у Фрибургу у Швицарској) : »La Méditerranée et les origines de la Civilisation« Paris 1922.

О утицају пак Каспијског мора на азијску цивилизацију, в. Saint Yves : »Le mer Caspienne, son influence sur la Civilisation asiatique« (Предавање у географском институту у Паризу 1922.).

на мору нису без забринутости гледали. Могла је то бити клица нове поморске силе. Али непосредне опасности није било. Она је могла доћи тек тамо много касније. Срби изишав на море и имајући тако дугу обалу, нису напимали никакве ратне морнарице. Котор, Зета и јужна Далмација имали су само трговачких лађа. За Млечиће било је из овог изласка на Средоземно море за сада чак и користи. Србија је била војнички јака а она је могла и Млечиће тамо заштићавати, где њихова заштита није била лако могућа. Они су имали важно пристаниште *Патлеон*. Путем њега Млетачка трговина допирала је дубоко у Тесалију, владала је у Еубеји и имала ослонац и за друге њихове потхвате у Егеју и до Солуна. Да се према Србима у оном крају створи пријатељски одношај, закључила је млетачка синџорија 3. јануара 1349. да српском цару честита на успеху и његовој пажњи и наклоности препоручи своју важну колонију. *Душанова освајања на суви и на мору била су на врхунцу*. Од крунисања на до 1349. постигла је српска држава највишу површину, која је могла износити око 208.500 кв. километара. За неколико година прираст у површини могао је износити око 42% или 62.000 кв. километара. Природне државне потребе и границе биле су прекорачене, непотребни елементи освојени и разорне снаге у државну политику унете¹.

¹ Ми ове бројеве узимамо по једном комплицираном рачуну, као и све остале који долазе, без да их сматрамо са свим утврђенима. Питање површине и граница срп. државе као и броја њеног становништва под Душаном, проблем је који се, бар за сада, не даје лако утврдити. Ипак је нека вероватност, како изгледа могућа. До XVIII. века нема ни за један одсек историје неке статистике ма на ком пољу. Тек овамо од Франц. револуције дужије бројеви бивају нешто поузданији. Душанова држава у доба њеног највећег процвата могла је имати површину од којенаких 208.500 □ километара. Рачунамо по данас познатој површини овако: Србија и Ст. Србија 87.000 □ km; Зета и Албанија 35.000 □ km; Бока и јужни делови Далмације 3.500 □ km; део Хума 3000 □; Македонија 35.000 □ km; Епир и Тесалија 40.000 □; Акаронија и Етолија 5000 □. Ови бројеви допуштају и коректуре.

Узевши густину становништва оног доба само са 25—26 душа на □ килом. износио би број до близу 6.000.000 душа за целу државу. Број није невероватан и претеран, јер је југ био густ. Срем

тарну власт. *Војвода Прелуб*, који је био посео Тесалију, добио је управу над њом. Цар Душан упортебио је ту прилику и потврдио новембера 1348. имања и византинске

обичним начином (браздама, потоцима и путевима) него у правим линијама и од виса до виса (правополю оу Брѣстне... право на Скоуланово, ... право оу Матаславле, ... право оу Боутовъць... право надъ Броусъ... право на Устрыи Врѣхъ и т. д.). Почине се са имањима око Приштине, па их има око Бруса, на Ибру, Ситици, Топлици, Морави и т. даље. Сви су крајеви обрађени и настањени.

Ту исту густину, а према југу и већу, морамо узети и за крајеве на Дрини, Тимоку, Колубари, Лепеници, Јасеници, нарочито пак на Дунаву, Морави и Вардару, где су животни услови били још повољнији, јер су животне намирнице тако рећи бесплатне биле. О Зети и северној Албанији да и не говоримо.

Да богме, сви су горњи бројеви неутврђено, набачени и само по вероватности. У оскудици ма и најпримитивније статистике до XVIII. века, историчар је упућен једино на довијање и читаоц. може веровати или неверовати. То исто вреди за сва времена пре XVIII. века. када статистика није играла никакву улогу и када се на бројеве није много полагало. Чак и број становништва старог Рима и Цариграда није за поједине одсеке ни приближно утврђен. Тек некако од 1752. почиње статистика бивати нешто боља и бројеви поузданији. Први је почео рачунати Хом (Hume). У XIX. веку чинио је покушаје са статистиком Белоханза њега Едуард Мајер. (в. Beloch: Die Bevölkerung der griech. und röm. Welt. Leipzig 1886. а E. Mayer. Die Bevölkerung des Alterthums; Conrads: Hundwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. II. стр. 876—1002.) Обојицу је потпуно Pöhlmann: »Die Bevölkerung der antiken Grosstädte«. Pöhlmana је пак исправио Otto Seeck у: »Die Statistik der alten Geschichte«. Известно је једно, да су у старом добу у средњем веку западне државе Европе били слабо настањене, док је Исток имао густо становништво, што је данас обротно. Српска држава средњег века као да је била географски и бројно у средини. То доказују горњи наши бројеви.

За старо доба, нарочито доба Птоломеја, узима се, да је Египат био најнастањенији и да је у то доба бројао око 20.000.000 душа. У доба цара Нерона имао је пак, како се чини само око 7 и по милијона. (Jos. Flavius: De bello judaico. II. 16. 4.) По Диодору имала је Александрија у доба Јулија Цезара око 300.000 душа (без робова). По Велоху је стара Грчка у почетку пелопонеског рата (V. век пр. Х.) могла имати само 2.250.000 душа, од којих је било 850.000 робова (?). Становништво средње Италије износило је око 28. год. пр. Хр. 4.06.000. Галпја, имала је у доба Јул. Цезара око 6.700.000 душа а у доба Антонина 8.000.000 а у доба Карла Великог 8—9 милијона. Становништво предела на Дунаву (од прилике од данашње Баје а до Турца), могло је у I. веку посл. Хр. износити око 2 мил. душа.

повластице грчких такозваних *метеорских манастира* код *Трикале* на реци *Пиннос*-у¹. Његове су хризовуље, овом

Разуме се да су то све само бројне комбинације. По истом довијању утврдили смо и ми број душа под Душаном.

У средњем веку имао је 1357. год. данашњи Цирих у Швцарској 12.375 душа, Лондон имао је год 1377 : 35.000 душа. (дапас 7.000.000). Сплит год. 1553: 3073. Године 1348. владала је у Европи куга а пре њене појаве износило је становништво Енглеске око 2.500.000 душа. За француско становништво у разном добу. в. *Andre Waltz*: »Le problème de la population française«. Paris 1924.

¹ Метеорски манастири у Тесалији исто су онако груписани и сепарисани од великог промета као и они у Св. Гори Атонској, управо још више, јер немају мора. Колико их је Душанова окупација Тесалије затекла, није известно. Назив »Метеорски«, носе они по првом основатељу Св. Атанасије Метеориту. Изгледа да их је 1348. било ипак доста, кад су од новог владара одмах тражили потврду својих старих византинских повластица, које су им од Душана на грчком језику обновили. Очевидно се хтелo придобити грчко становништво, које је сада под срп. власт дошло.

Метеорски манастири разликовали су се и разликују се и данас од светогорских по неприступачности својих положаја. Подигнути су на стенама и местима до којих није било лако доћи. Местимиче могло се до појединих доћи само помоћу ужета и, за невесте, само уз животну опасност. Неки од њих постали су у XIII. веку, неки у XIV. У средњем веку било их је преко тридесет и више. у средини XIX. века око двадесет. Данас их има само још пет на броју, док су остали напуштени и у рушевинама услед одроњивања стена на којима су били подигнути.

Међу њима били су некад велики манастири и то: Велики Метеор, Варлам, Росани, Св. Тројица (»Агијас Триас«), Св. Стеван и Св. Никола, Св. Каралампие, Св. Моис, Арсан, Св. Ђорђе, Пантократор и Св. Модест, у Вел. Матеору била је још 1839. библиотека, која је имала 1500. штампаних књига, 237 рукописа на папиру, 153 на пергаменту и 23 у ролнама од пергамента.

Пошто је известно, да је Душанова војска заузела залив од луке *Воло* и да је млетачко пристаниште *Птелео* остало непосредно од срп. војске, дало би се утврдити, да је под срп. власт дошла цела Тесалија и да је срп. окупација односно држава била омеђашена на југу линијом *Воло-Фарзале-Трикала-Планина-Пинд*. Северно од те географске линије лежали су метеорски манастири, које је војвода *Прељуб* за срп. државу заузео. (в. *Didron*: опис тих манастира у »*Annales archeologiques*«, Париз за 1839. и *Georges Remond*: »*Les Monastères des Meteores*« у *L'«Illustration* Париз 1922. од 11. Марта бр: 4123 где су неки манастири донети у истом франц. листу за 1920 (Божични број. и следећи). — Станоје Станојевић повукао је српске међе много јужније. в. *Истор. Атлас* његов (Загреб 1925.) Карта Неманићке државе бр. 46.

приликом падате, биле написане на грчком језику. Ти су манастири били Заблантија и Анкосада који данас више не постоје. Концем децембра 1348. дошао је војвода Прељуб до западне стране залива од *Воло*, на коме је лежало горње византинско пристаниште Птелеон. Гусари и разбојници су га често узнемиривали. Сада је под српском управом цео залив био заштићен па и млетачко пристаниште. За Млечиће ова је њихова колонија добила двоструку вредност. *Средњу Албанију са Валопом* и Бсратом добио је у управу *Деспот Јован-Комнен-Асен*, брат царице Јелене а млађи брат бугарског цара Александра, дочем је Епир предат Душановом млађем брату *Симеону-Сикиши*. Он се је ту оженио са кћери Ане Деспине по имену *Томаис*, епирске госпође и узео пазив *Палеолог*, јер му је мати, друга жена Стевана Дечанског, била из царске куће Палеолога.

После ових свих освајања сама се по себи појавила потреба за неким зближењем Византији. То су желели пријатељи Србије и Цариграда. Млечићи су били пријатељи и једних и других. Имали су разних уговора са старијим и млађим Андроником и са Србијом је био врло пријатељски одношај већ од прве владе краља Милутина. Уз то би добар одношај између цара Душана и Цариграда Србији одрешно руке према истоку и за случај невоље могло се Млечићима притећи у помоћ. Њихов одношај према Маџарима и Ђеновезима био је 1349. врло неповољан шта више и критичан. На две се стране Млечићи не би баш могли борити. Због тога су послали нарочито изасланство у Србију да посредује измирење с Кантакузином и Јованом V. Али Душан у те предлоге није хтео улазити. Успеси у тајанственим земљама Епиру и Тесалији били су га и сувише учврстили у уверењу, да слом Византинског Јелинства није далек и да држава са онско славим војничким и моралим темељима мора бити жртва сопствене слабости. Та слабост ишла му је у прилог. Дабогме своје успехе и освајања држао је као израз само своје снаге, док је у ствари и једно и друго било последица византинске немоћи. И у место да уђе у пропозицију Млечића, он је од њих захтевао савез против Византије, нехотећи увидити, да би баш то ускорило непријатељство Турака против Млечића и Србије и изазвало још раније њихов упад у Европу, који ће касније и без тога доћи.

Борба с Турцима пак, изазвала би потпуну усамљеност Србије, *јер јој се нико неби придружио*, док би се сасвим поуздано, иза леђа појавили Маџари и Босна, исто онако користећи се том незгодом, као што се Душан користио борбама у Цариграду да осваја у Епиру и Тесалију. Колико су му идеје да изиђе на море и Србима отвори исток биле велике, толико је у одмеравању снаге и користи од оних, који су били његови суседи и помоћу којих је могао своје идеје изводити био неодлучан и несигуран руке. У војничким стварима брз и офензивног духа, у политици замишљен и спор. Прво му бијаше снага, потоње слабост.

Он се био задубио у једну велику идеју: да изведе трансформацију Балкана потресом рушевне византинске царевине и да поремећајем постојећег стања створи нов ред у коме би *Србија имала водство*. Међу свима балканским народима, српско је племе онда неспорно било најјаче, најактивније и најнапредније. Његово народно богатство било је најразвијеније. Оно је не само по броју надмашивало остале народе *него и по војној и политичној снази и националној свести*. И та жеља била је, историјски узето, законита. Солун, Егеј, море и нов ред на Балкану то су биле Душанове идеје око 1349. И око њих се у овом добу окретао цео његов рад, као што се *био четири године раније сасвим предао и задубио у питање царевине и патријаршије*. Нарочито је сада Солунско питање било важно и прешно. Море је постало српски »хлеб насушни«. На њима је оснивао корак, који је учинио код Млечића. Од њих је тражио да се својом флотом суделују при заједничком нападају на византинску царевину, док би он сувим водом своју војску, која би без сумње морала из разлога већ истакнутих, бити појачана и од Бугара. Дали је том приликом имао пред очима баш сам Цариград или пределе источно од Солуна, теже је рећи. Цариград је био више стотина километара од српске границе удаљен, а Бугари би дошли иза леђа. Но као што он пре није хтео улазити у предлоге Млечића, тако они овом приликом не хтедоше улазити у његове. Душан је Млечићима за њихово суделовање против Цариграда *понудио Епир, који тек био заузео*. Али се Млечићи, као обично, позиваху на преузете обвезе и уговоре, који се нису могли раскидати. У ствари је пак подузеће било за Млечиће опасно и немогуће

у исто време. Беневези, вечити ривали Млечића, б.ј.аху баш отпочели непријатељства и Млетке су могли на све друго мислити, *него да Цариград за рачун Србије нападају и освајају*. Латинско царство у Цариграду (1204—1261.) било је скупо искуство за католичке државе запада, како је тешка ствар на истоку освајати а још теже освојено вадржати.

У средини ових великих погледа, проблема, планова, идеја и подухвата, *којима се завршује главни Душанов ратнички и освајачки одсек и почиње унутарњи и законодавни*, радило се у Скопљу на једном великом делу, које је било много важније него безизгледна војна на Цариград и коме је било суђено да преживи на векове своје доба и буде за Душана, цео српски народ и цело Југословенство културни споменик за далека поколења и времена. *То је био законик* изнет пред сабор 1349. а од њега исте године прихваћен и потврђен. После оснивања патријаршије и проглашења царевине који су имали значење двојаке демонстрације против Цариграда и тако рећи прекида главних веза с њиме и с Византинском културом, законик је у реду унутрашњих ствари заузео прво место¹. Велики ратник и освајач на челу војске, која је од једног краја државе другом годинама јурила, мислио је у исто време и на правни ред и закопе и поднео сабору своју основу на одобрење. Законик је обухватио све гране државног економског и приватног живота и проширио права сабора већ тим, *што је тражио његово одобрење и потврду*. Дали су то чинили и његови предходници код својих закона, није познато. *Тек кад је сабор пристао, законик је добио правну моћ*. Данас скупштинске, сабори и парламенти

¹ Где је текст закона редигован, ко га је први испиришао и написао, како су ствар при састављању текле, којима су се изворима састављачи послужили и дали су проучавани правни системи иноземства и т. д. — све је то непознато. Али је вероватно, да је за проучавање материјала и редакцију текста постављена комисија од ондашњих правника, који су у служби били у Скопљу. Ту је по свој прилици Законик и постао. Ту је било и седиште државне власти, која је у особи владара имала најглавнијег представника. На двору или у његовој близини оне су имале своје редовито седиште. Средњовековне власти не могу се давањим мерилом мерити. Интересантно би било при томе знати, дали су састављачи познавали римско право? Позитиван и тачан одговор се на ова питање не може дати.

Доносе и стварају сами законе а владар их потврђује. Онда је било обротно.

Историк, који Душаново доба разматра или пише генералну историју неког временог одсека, не може улазити у појединости законодавног рада и оног што је посао правне историје. — бар не дубље. Услед тога је свака историја која има да бележи само дагођаје, да им тражи изворе и узроке и да прикаже јаван живот, по својој нарави непотпуна. Том недостатку треба ипак притећи у помоћ и политичној историји додати бар приказ важнијих институција, који ју колико толико расветљују и надопуњују. Но то је овде немогуће и ако би концепција самог закона и функције, које је вршио бацила многу светлост и на творца закона и доба у коме је постао¹. Зато не улазимо у појединости, додајући само, *да је закоником уређена и могли би рећи, ограничена власт владарева*, повучене границе правима властеле, цркве и свештенства, сабора, непривилегисаних сталежа т. ј. народа и уређена политична и правосудна администрација.²

¹ В. Богинић: »Pisani zakoni na slovenskom jugu«. Zagreb 1872. (стр. 6—7.). Писац проширује делокруг правника — историка и ставља му међу осталим у дужност: »Посао правника — историка није само бавити се с фактама и догмама права; његова је задаћа и то не мање важна од прве, изискивати и излагати развитак у судбини ранијих облика у којима се право појављује, означавати њихова својства и признаке као и њихове међусобне одношаје...« Богинић има пред очима само правну историју једног доба а не и његову политичну у којој прва игра само узредну улогу уз другу и ову само боље расветљује. Зато је у овој Душановој историји на Душанов законик само онолико узето обзира, колико је било потребно за расветлење целе историје. Комплетна историја законика и његово тумачење изван је нашег оквира. То исто важи и гледе времена и оквира у којима је законик имао правну моћ. Изгледа ипак, да Душанов законик није у целој земљи имао законску снагу и по тову никакву у крајевима освојинама од Византије. Ту је била борба са грчким правом како се то из законика на више места разабира. Изгледа, да је после Душанове смрти исто најпосле надвладало, ако је у опште истиснуто било. Што се држава више према југу ширила, све је мању снагу имало српско право и мање утицаја српска култура. То је нарочито важно за срп. приватно право, које у живот грађана највише засеца а најтеже се одомаћује.

² Осим старог грађива за Историју Душановог законика види још и нову специјалну литературу из друге поло-

Али се за раџашење Душановог закона ипак мора додати, да тај законик није био почетак правног реда у Рашкој, него завршетак једне епохе дуго пре њега започете. Закона је било код српског народа далеко пр Душана и тако рећи одмах код почетка српске државе. Одмах кад су се Срби на Балкан доселили, ако је ово доселење у опште било, затекли су они првог дана римске и византинске законе на заузетом земљишту. Римски је народ оставио за собом голему збирку закона а византијска држава наставила је где су Римљани прекинули и развила сама даље. То је био византијски одсек римског права и

вине XIX. и XX. века : Мајков, Апол. Александровић : »Истор. срп. народа«. Прев. Даничићев 1876 (II. изд.) у партији Законик Душанов стр. 55. и сл. — Миклошић : Monumenta serbica 1858. — Стој. Новаковић : Душанов Законик 1898. 2 Bogišić. V : Pisani zakoni na slaven. jugu. Zagreb 1872. — Зигелъ Θεод. : »Законик Стевана Душана« I. Ст. Петерб. 1872. — Miklosich : Lex Stephani Dušani, Vindob. 1856. — Kallay B. : »Geschichte der Serben« (мађ. немачки превод од J. H. Lihwicker-a I. св. Budapest, Wien Leipzig 1878. Душанов Законик (»jenes merkwürdige Gesetzbuch«) стр. 73. и сл. — Borckgrave, Emil : L'empereur Etienne Duschani et la peninsule Balcanique au XIV. siecle. Српски од Дамјана Јеврића. — Крстић, Никола : »Посматрање о Душановом законнику«. Београд 1854. Гласник 6. и 7. — Недељковић Теодор, др. Почетци срп. државе Н. Сад. 1873. — Мијушковић, Драг : Стари српски закони. Систем Душановог законика 1895. у »Срп. Прегледу« бр. 4, 5 и 6. — Николић, Владимир др : »Писма о срп. књижевности« у »Нов. Времену« (Земун) 1895. о Душановом законнику у бр.), 45, 50 и 51. — Крстић, Никола, др : О старом срп. праву и Душановом законнику : Гласник друштва срп. словесности књ. V. VI. VII. и VIII. и од истог приметбе у Матјевовски : Истор. слав. права књ. I. у преводу Крстића. — Jigeček, Constant : »Das Gesetzbuch des serb. Tsaren Stephan Douschan. Archiv für slav. Philologie 1908. Vol. — XXII. — Милан П. Јовановић : »Законик Степ. Душана« у »Србобрану« (Загреб) 1901. бр. 108—109. Писац нарочито излаже опречна мњења између схватања Душановог законика од стране Ст. Новаковића, Флоринског и Јиречеки гледи његовог порекла и његове везе са добом у којем је настао. — Ст. Новаковић : »Средњовековна Србија и римско право«. у »Архиву за правне и друштвене науке«, књ. I. бр. 3. 1906. — Флорински Т. : Памятники законодательной дѣятелности Душана, царя Серб. и Грековъ. — Кијев 1888. — Миловановић Ђ. : Das altserbische Familienrecht. Breslau 1910. — Арх. Дучић : Крмчаја Марачки. Београд 1877. — Герасимовић, Јеврем : Duschans Gesetzbuch. Verfassungsurkunde des serb. Kaiserreiches im Mittel alter 1912. — Ђерић Светислав : Основна питања

његове историје. Срби нису затекли пуне и празне крајеве, него велику латинску и грчку културу. И уз њу је било лако бирати и удешавати старе институције према новим потребама. Извесно је, да је већ у овом старом одсеку било закона и државног права и да су већ пре Немањиних први српски владари у важним питањима тражили помоћи и одобрење *сталежа* за своје одлуке и намере.

Ми не познајемо прве збирке закона у српској политичној и правној историји, из чијих су се елемената каснији закони и државно право развили. Да ли су они постали из каквог пражакона или из византинских није још довољно утврђено¹. Зна се за улогу Крмчаја-књиге, цркве-

о Душановом законнику. Архив за правне и друштв. науке 1914. књ. XVIII. бр. 3. — Алимпић Душан: Управне области у старој срп. царевини 1921. — Томашић Никола: Temelji držav. prava hrvat. kraljevstva 1910 (Pacta conventa) од стр. 1—56. — Palacky Fr. Le code Douchan compare aux anciennes lois de Boheme 1879. — Marković L: »Douschans Gesetz« у »Zeitschrift Für vergleichende Rechtswissenschaft. Stuttgart. — Lebl Pavle: Le code Douschan: Etude sur l'histoire de droit public serb. Paris, 1912. (дисертација). — Тарановски Феодор: Начело законитости у законнику цара Стев. Душана. Београд 1922. — Никола Радојчић др: »Снага закона, по Душановом законнику«. Глас срп. кр. акад. СХ. 1923. стр. 100—139. — Тарановски Феод: »Душанов законик и Душаново царство«. Н. Сад 1926. — Станојевић, Станоје др: »Цар Душан«. Београд 1922. — Поповић, Милош: Законик цара Стев. Душана (прев. с чешког). Гласник.² — Kostrenčić Marko: Hrvatska pravna povjest. Zakonik Cara Stjepana Dušana. Zagreb 1923. — Веснић Миленко: »Закони Јустинијанови и старо срп. право«. »Бранич« (Београд) 1889. — Новаковић Стојан: Матије Властара Синтагмат.« Азбучни зборник визант. цркв. и држав. закона и правила. Слав. превод времена Душанова. Београд 1907. — Качановски В. В: Историја Србин сь половини XIV — конца XV. вѣка. Том I. Критическое исследование историч. ников. Кијев. 1899. Дело је само критика назора и то не само срп. него и бугар. хрв. бос. и др. Рецензија Ст. Станојевића: Летопис М. Ср. 202 и 203. — Осим тога в. још градива за истор. Душана: »Отаџбина«, књ. 28. Годишњица 3, Гласник 11. и др. — Ђорђевић Владан др: »Цар Душан«, истор. роман из XIV. века, 3 св. (261, 504 397). Иако је дело названо роман, није то; није ни епопеја у прози ни историја. Она је све троје.

¹ Као свако право и српско, нарочито државно, право имало је двоструки развој: путем историј. еволуције и под утицајем неког другог права, у срп. држави византијског. Изван сваке је сумње, да је Цариград у многим које чему срп. држави предњачио и служио за углед, као што је римско право утицало на византин.

них канона и за црквене и канонске књиге, које је за употребу мимо државних закона приређивала првобитно цариградска патријаршија¹. Али већ у прва доба Нема-

правне институције. Чисто римско право на истоку се није могло само утврдити. (в. расправе византолог. конгреса у Београду од 11—16. Априла 1927). О том визант. утицају п. Montreuil: »Histoire du droit byzantine et de droit romain dans l'empire d'Orient«. Paris 1846.

¹ Изгледа да је у овом добу раширење књига и закона помагала и једна институција, која је онда ретка била, али ипак постојала. Она је донета или из Италије или из Цариграда. У доба Душаново а сигурно и пре било је малих библиотека па и људи који су се обртамце бавили преписивањем и продавањем књига. Није вероватно, да су све књиге у манастирима преписиване и да нико у земљи није требао књига осим цркве и манастира. Чини се као да је било и нешто што би се књижаром могло назвати. Како би се иначе подмириле потребе онако многобројних манастира, Калужера, којих је по кад и кад у једном манастиру било преко стотине, свештенства, чиновничтва, трговаца и властеле? Нема трговине, власти и религиозних функција без бележака, књига и тефтера. Зна се за старо доба, да се на свима пољима служило истом сретствима као и наше доба. (в. Blümmner: »Die gewerbliche Thätigkeit der Völker des klass. Alterthums«. Leipzig 1869.). Архиеп. Данило (стр. 367.) спомиње књиги многочислене, пак се спомињу (стр. 369.) и књижишкѣ — и скорописѣ — и који су продавали књиге украшене са сликама, нарочито у почетку поглавија новог. Мирослављево-евангелије служи нам као пример већ у доба Немање. Опет архиеп. Данило, врло компетентан за овај посао, спомиње (стр. 371, и 372.) »образи писанга божества«.

Како би се без ових »скорописца« иначе подмирила потреба за што више примерака законика у земљи? Али је зато оправдано питање, није ли то брзо и без сумње површио преписивање књига и законика допринело кварињу и изопачавању текста? И јесу ли ти књигопродавци који су »многочислене« књиге по земљи (а можда и по вашарима) разносили били способни да контролишу своју робу? Зна се, како се у овом погледу чак и данас поступа код преписивања с рукописа, писама прилога и нота. Да је већ у првом почетку срп. државе била фабрикација књига велика и да досад наведено доказује да је било малих библиотека већ у доба Стевана Првовенчаног, види се из његове хризовуље о оснивању манастира Жиче (Миклошић: Мопум. серб. стр. 11.) : . . . »и светими евангелии и кингами многими и иѣми правдами . . .« Под правдами имају се очевидно разумети документи и списи било о догађајима било закони.

Гледе горњих скорописѣца вља додати, да су то очевидно били преписивачи необичне брзине и знали скраћивати реченице па и речи. Стенографи ондашњег доба. Х. Лојд (Lloyd), сау ниверз. у Чикагу, написао је недавно расправу (»Jour. des Deb«.

њиха, око 1220. за дога краља Стевана Првовеанчаног, наплаћено на специјалне законе, који уређују правне спорове у браку и одређују мере против злоупотребе у тим случајевима (Miklosih: Monumenta serbica 14.—15.). Близина Византије била је у многим које чему посредник, при чему је црква свој највећи удео имала. У доба краља Стевана Уроша II. (Милутина) *увађа се Порота при суђењу нарочитим законом*¹. Тадање су се проније делиле по специјалном »војничком закону«. Свети Сава поставља прве српске епископе и даје им »књиге законске«, преписане у Солуну при повратку из Никеје, да се њима у служби служе («Живот Св. Симеона и Св. Савек». Београд 1865. страна 217 до 233). Он је такођер превео или наредио да се преведе Номоканон за српску цркву. То су били велики византијски закони односећи се на црквене ствари².

Из године 1261. има један законик, који је израдио будимљански епископ Теофило за своју епархију и њене потребе. На њему стоји, да је израђан »из архиепископских књига«. Сам Душанов законик (члан 79) спомиње Милутинов законик *о међама*. Сличан по свој прилици данашњим превентивним законима у заштити смећаног поседа. Онај, који тужи, »да иште судом, он св. краља, који с преставила«. Под *Стеваном Дечанским* постоји и закон у заштиту српске расе: Србину да се не жени оу Власѣх» — (Monumenta

бр. 34. из 1926.) у којој тврди, да је апост. Павла пратио на његовим путевима један такав »скорописец«, који је умножавао његове посланице. Године 166 пре Хр. шлѣо је један грчки високи чиновник (из Охурѣинчас-а) једног свог роба к једном пештаку да код истог научи »знаке скраћивања« при писању. Можда су ови наши »скорописци« у ту врсту спадали.

¹ в) Аполон Александровић Мајков: Стара срп. порота («Русское слово» 1854.). — Марковић Божић: Über das serb. Schwurgericht im Vergleiche mit dem deutschen, französ. und englischen Schwurgericht in Freiburgin). Br. 1899. — Јов. Авакумовић: Стара српска порота, поређена са енглеском. Београд 1894. — Гласник бр. 60, 62, 69, 70 и 71. — Ст. Г. Вељковић у расправи »Порота« (jiry) Београд 1860. држи да је порота код Срба била у најдавніјим временима.

² Милаш Никод: Православно црквено право по општим црквено-правним законским наредбама, које важе у појединим самонаправним црквама. Задар 1890. — Zachariae v. Lingenthal: Die griechischen Nomocanones 1885. — Исти: Über den Verfasser und die Quellen des Nomocanon 1885. — Митровић Чedomиљ: Nomocanon der slav. morgenländischen kirche oder Kormitschaja knjiga. Wien, Braumüller.

98.). Свугди се закон истиче и ставља на чело државног реда («јако је закон у српској земљи». Monumenta 99).¹

Има још и других закона и одредаба. Душан се на пример позива на законе краља Милутина «јако јест бил у деда царства ми и св. краља» (чл. 152). У *хрисовуљи цара Уроша од 25. априла 1357.* којом се потврђују ранији уговори о Дубровчанима, помињу се ти закони изрично и додаје на крају : «по закону како су имале и родитеље и прародитеље царства ми и св. краља»². То су дакле закони Милутинови и Стевана Дечанског, који Душановим законом нису изван крепости стављени, него су мимо њега остали и даље на снази, очевидно, што њихове одредбе нису Душановим закоником диране³. Поред Душановог

¹ в. горњу расправу Феодора Тарановског : «Начело законитости у законнику цара Стев. Душана». Београд 1922. Цео је државни поредак под Душаном регулисан законима, па и сам цар подчињен је на сваком свом кораку закону. У свом приватном праву изравнат је са својим поданицима (в. Душ. зак. чл. 43. и 72.).

² Миклошић : Monument. serb. 162. Ти се стари срп. закони нису сачували али историк може о њима добити појма читајући хрисовуље издате на темељу закона, који су у добу издавања били на снази. Од тих хрисовуља нарочито истичемо : В. Јагић : Св. Стеванска хрисовуља. Беч 1899. и Ковачевић : Споменик IV. — Затим Дечанска Хрисовуља. Гласник XII. и Monumenta serb. стр. 88—100. и Аранђеловачка хрисовуља. Гласник XV стр. 308. и сл.

³ У Дечанској хрисовуљи спомиње Стеван Дечански још и мѣропѣшны законѣ (mon. 98) а у хрисовуљи којом дарива манастиру Хилендару нека села законѣ людемѣ мѣтохнскимѣ оу работахѣ црковинхѣ и оу работахѣ кралѣвѣства ми... (стр. 111.). Изван сваке је сумње, да се овде ради о писаном меропским и мѣтохијским законима а не о каквом обичајном праву. Појам «права» је по данашњем правном схваћању неодређене правни, «закон» је пак само оно, што је писано и од законодавца као закон означено. Ми смо мњења да се овде ради о писаним законима Стевана Дечанског. Биће пак, да су оба закона византијског порекла па су зато били писани. У Душановом законнику има још робља (чл. 112.) и ако их у истини није било. Та је институција узета из римског права у Јустинијаново право. Из овог је пак Душан, како је на свима места истакнуто, узео много градиво за свој законик, у коме има, могло би се рећи из треће руке и римског права.

Душанови отроци и меропхи морају се зато просуђивати по византијском праву, јер су иначе неразумљиви. Изгледа да је био њихов број у срп. држави мненималан. Тумачење појма отрока и меропха в. у осталим Ст. Новаковић : Душ. законик стр. 174. и Ст. Новаковић :

закона постојали су по томе у исто време и други старији закони и нарочито обичајна права. Ово би се дало рећи ва имобиларно, задружно, фамилијарно и наслеђно право о којима једва да има трага у законику, а која обухваћају важне партије приватног права. Изван сваке је сумње, да је задруга код сељачког сталежа постојала а у њој колективна својина у противности од римског приватног права, које је било утемељено на начелу и правним појмовима индивидуалне својине¹. Изгледа да је постојало велико и посебно себарско обичајно право и привилегисан положај који заузимају себри у држави и законику (чл. 53, 55, 69, 85, 94, 98, 106 и 152) потврђује, да је било себар -

»Селов«: »Глас« срп. Краљ. академије XXIV. стр. 173—175. по потоњем месту (стр. 175.) »отроци су собом припадали господару а мернопси су припадали земљи док су били собом и лично слободни«. Ст. Новаковић налази да су мернопси »по некаквом вечитом уговору« држали земље. У тај »вечити уговор« улазила су и деца после смрти родитеља аутоматски. Ствар би се дала тако јасније приказати, да је господару припадала супстанција земље а оном која је земљу држао, површина т. ј. плодоужитак (usus fructus) од кога су давани проценти (десетак, деветак и т. д.). Једни су били временни закупци по погодби а други закупци вечити. Но ти су се одношаји могли и мењати. — Ове одношаје преузели су Турци и они су у Србији трајали до 1806. а у Хрватској, Славонији и Угарској до 1848, да богме са варијантима. — У немачком и аустриј. праву ови се одношаји називају »geteiltes Eigentum« Куда спадају Lehensgüter-u, Erbpacht-und Erbzinsgüter-u (§§ 357.—360, §§ 1122—1150 о гр. зак.) па и фидејкомиси (§§ 618—645. о. гр. з) који су такође подељена својина (§ 629. о. г. з.). — Дали Душанова »пронија« обухваћа све врсте ових подељених добара, не даје се поуздано рећи али је вероватно, да је и стара пронија имала многе варијанте (в. чл. 59, 68 и 106. Душ. зак.).

¹ Ово се не даје друкчије растумачити до ли тим, да је код властеле као и на западу право наслеђства било утемељено на праву прворођења, дочем је код себара, како изгледа, темељ породице био у задружној организацији у којој није било наследног права. Смрћу једног члана његово је право прелазило на задругу. Својина је била дакле колективне природе. Из распалих задруга постајале су нове. Кад би се узело, да је задруга била већ под Немањом, дала би се многа економска и војничка нејасноћа оног доба растумачити. Ми смо се одлучили за ову потоњу хипотезу. Тим би се дало растумачити њено трајање у многим крајевима до у сам XX. век. У јужној Угарској и Хрватској и Славонији, имала је задруга значење милитарно. Задруга је била војничко организована и стајала је до 1879. год. контролом војничких власти у Загребу и Темпшвару.

ског обичајног права од кога су само неке одредбе реципиране у самом законнику. Зашто? То се не даје лако утврдити.

Законик Душанов није према томе обухватно велике материје јавног и приватног живота, исто као и данас што поред многих великих закона остају други мањи у крепости, него их је оставио и даље у снази, јер се није бавио целокупном материјом, него нарочитим деловима, *којих је реформа била неопходна потребно*¹. Он је како изгледа само надовезао на аналогне савремене прилике и потребе које су се у његовом добу јавиле и у томе лежи његов значај. Оно пак што Душанов законик није одредио, било је садржано у старијим законима и у обичају и другим збиркама патријаршије, Јустинијана и Фотија, који су сада поред Душановог закона имали суплеторну снагу и били извор за боље разумевање и тумачење његово².

¹ Не даје се тачно одредити, али је известно, да је до Душана било и закона, који су регулисали земљиштина права. У Србији је данас то тапијско право; у Хрватској и Славонији оно се зове грунтовно право. Вероватно је, да су оба у исто време имали значење и приватно-правно у старој срп. држави, где су постојале и номикатске књиге, којих уређење није још добро познато. (в. Алекса С. Јовановић: »Историјски развитак срп. задруге«. Гласник XXXII. стр. 283. и сл.)— Ми држимо да почетак иномикатских књига допире до пренеманићког доба и да ће бити византијског порекла, јер у законнику о њима нема трага. То је било посебно поље посебног приватног права. У чл. 79. душ. зак. спомиње се закон о међама из доба краља Милутина. Дали су се у њему уређивале само међе или је то био катастер или уредбе за порез, није утврђено. Или је то било само уређење граница (»синпора«) међу властелом или међу селима или међу јединицама и другима? У једној хризовуљи цара Душана од 12. дец. 1347. (Монум. стр. 126.) спомиње се како соудомъ и закономъ изпандоше мегіе и синпоре. Можда је о томе било такођер посебних закона.

² У ред тих суплеторних закона, који су поред Душановог закона могли и даље у снази остати и остали, спада такођер и Синтагмат Матије Властара. Овај Властар био је грчки правник и судија XIV. века, који је живео у Солуну. За лакишу употребу старијих црковних и државних закона, уредио је он и издао збирку истих под именом »Синтегма«. Услед великог мноштва визант. закона оног доба, међу којима је тешко било разабрати који су у снази а који не, овака збирка била је потребна, исто као шта су многе стручне збирке данашњих закона у промету.

Овај синтагмат није имао углед и снагу правог државног закона у Србији, него је био само приватна

Душан је, како изгледа, у свој закон унео прећутно и неке пређашње законе ставивши неке од њих изван крепости али исто тако оставио и византинско право и друге законе недирнуте у колико су постојали, одредивши им улоге и мимо свога законика. Што је добу одговарало остало је, што није престалоје. Радило се о застарелом, оном што је било вредно задржа и и о сасвим новом што је

збирка црквених, грађанских и административних закона, који су некада па и онда имали у Византији моћ државних закона а у срп. држави ушли у употребу код судова и власти у опште. Они су се њима служили у случајевима у којима није било никаквих домаћих закона или врло мало, па и нејасних и неподпуних. То ће према ономе што знамо, бити да је било врло често. И услед тога је синтагма у толико више била тражена. И данас се често догађа, да се код решавања неког спора, нејасног и неподпуног закона и т. д. тражи помоћ у сродним законима, а ко главни закон нема оног што тражимо. Више решидбе ако су и старије, имају често углед закона и судови се на исте, тумачећи постојећи закон, изрично позивају. Та техника тумачења закона у пракси је не само код оног или оног суда, него код свих судова и народа, Она је готово у праву интернационална. Вешт и угледан судија не трпи тим ни мало у своме угледу и што је окретињу с тим је бољи.

Синтагмат Матије Властара имао је по томе поред Душановог законика велик правни углед и ако није имао непосредну снагу државног закона и биће да га је било код свих већих и важнијих надлештава у земљи. Највише га је морало бити код власти на југу, које су радиле на грчком језику. Познато је, како је на другом месту речено, да је у срп. држави било градова са широком аутономијом у којима се радило на грчком језику. Сам Душанов законик са својих 200—300 параграфа (бар у оној форми како се данас држи да је близу оригиналу) није ни из далека обухватио све материје.

Због тога је допустива хипотеза, да је поред Душановог законика још велико мноштво других закона постојало, који допридо Немаче. И Стеван Дечански и Стеван Душан на много се места позивају на законе царства ми и кралевљ и своје преродитеље. Душановим закоником пак окончај је један правни перијод и биће да су ти закони важили до краја владавине династије Бранковића. Сам синтагмат састављен је око 1335.

У Руса је било две збирке црквених уредаба : 1. Номоканон. То је био извадак из канона сабора св. отаца за свагдашњу црквину употребу. 2. Кормчаја књига, која у Русији први пут штампана у Москви 1649. Године 1653. пустио ју је патријарх Никола у црквену употребу.

Узгредно се додаје, да Валтер држи, да је Душанов законик скраћена синтагма Матије Властара. (в. Ст. Новаковић : Зак. Душанов 1898 стр. XLI) и ист : Матије Властара Синтагмат, Београд 1907.

уведено. Узело се обзир на прошла времена и ако би се смело рећи, ново модерно доба Душаново. Душанов законик пречистио је правне појмове и гледишта и том се приликом послужни онда постојећим законима и уговорима, затим византинским и дубровачким, којих је проучење *изван сваке сумње његовом законнику претходило*, када је одлука пала, да се приступи кодификацији одредаба које је ново дабо захтевало. *И према томе нов законик, није*

Кад је пак говори о суплеторним законима, треба истаћи овде и вредност обичајног права као извора за многе правне институције старе историје. Ово неписано право регулисало је народни живот око 400 година, јер од прилике толико је трајало са срп. народ безакоње под Турцима. Од туд непрегледан и без коначан број обичаја у сваком куту и из њих извирућих права. Ми спомињемо само неколико писаца који су их скупили. Н. Пр. В. Bogišić: *»Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena«*. (Zagreb. I. 1874.). Црногорски имовински законик, који је саставио исти писац у ствари је обичајно право, које је писац скупно у Црној Гори дугим проучавањем обичаја и живота. — Вук Врчевић: Народне приповјести и пресуде из живота по Боки Которској, Херцеговини и Црној Гори (Дубровник 1890.). — Н. Беловић: *»Живот и обичаји Срба — Граничара«* (Загреб 1877.). В. М. Медаковић: *Живот и Обичаји Црногораца*. (Н. Сад 1860.) Југослов. академија у Загребу издала је од 1896. *»Zbornik za narod. život i običaji južnih Slovena«* (до сад 25 великих књига дочем је срп. кр. академија издала у своме *»Етнографском зборнику«* под насловом *»Обичаји народа срп.«* 3 књиге. и т. д.

[Осим тога скупљали су и други писци народне правне обичаје. Нарочито ваља споменути књигу ... Ст. Марковића: *»Суђење у Србији пре писаних закона«*. Пожаревац 1898. Душанов законик како изгледа, изашао је из памћења срп. народа можда у XV. веку а на његово место дошло је обичајно право, у које смо убројали, како је горе речено, нарочито имовинско, фамилијарно, наследно и заједничко право. А можда би се ту могло убројати и уговорно и брачно право. Турски закони били су већином полицајске правни, можда и из материје уговора али се срп. народ њима служио само у нужди. Срби се, без сумње, нису никада служили под турском владавином турским приватним правом. Лехенско право које су Турци увели, било је више државно право јер је оно регулисало одношај турских земљопоседника према раји и ако је оно у ствари било такођер приватно право, над којим су турске власти биле у корист спахија. На њему била је утемељена и турска војна снага, јер је спахија по величини свога поседа имао да споси војне обвезе које се раје лису тицале. Правни одношаји били су под Турцима, како изгледа, врло завршени.

укинуо све претходне законе, него само преживеле, непотребне и не одговарајуће више времену, заменувши их бољима по потреби времена, државе, друштва, трговине, цркве итд. Његова је задаћа била више реформаторна и пречишћујућа као оно у Јустинијановом законодавству него конструктивна¹.

Душанов је законик зато израз социјалних, политичких, црквених, феудалних, трговачких, аграрних и економских прилика његовога доба и ондашњег државног живота, како се до њега развио. Он је не само највеће дело српске правне историје него и официјелан документ свих прилика свог доба. Српска култура постигла је Душановим закоником свој највиши врхунац. На потоњем је тежиште. Узео је на све потребе и прилике свога времена

¹ Овом би се приликом могло додирнути питање о организацији власти под Душаном и њиховој јурисдикцији. Толико је известно, да је било судова Краљевских и властооских. Исто је то било на западу. У срп. држави било је властелин-а царства и краљев-властелин међу којима разлика није јасна. По властела је на својим добрима постављала старешине, као и Краљ на својим т. ј. државнима. Кад су пак нека добра давана било монастирима било кому другому, Краљ је имао право одређивати да »х томе мѣстѣ иѣсть властѣи никто поставити старешини х, тѣмко кога бѹде хотѣице и гѹмену. Према томе је припадало право намештања ономе, који је земљу држао. П р а в о намештања старешине није било увек државно како се из овог примера види него и приватно. У градовима као да су та права била подељена, једна је вршио цар а друга градови. Градови су намештали своје чиновнике сами (чл. 124, 137 и 176. законика) в. Д. А л и м п и ћ : Управне власти у старој српској држави. Београд. — М и л. В е с н и ћ : »Закопи Јустинијанови и старо срп. право«. »Бранич« (Београд) 1889. — С т. Н о в а к о в и ћ : »Средњовековна Србија и римско право« у »Архиву за правне и друштвене науке« 1906.

О повластицама далматинских муниципалних градова у XII. веку в. Н и к о л а Т о м а ш и ћ : Temelji državnog prava hrv. kraljevstva (Pacta Conventa), Zagreb 1910 стр. 5 и сл. Један део правина далм. градова биће да је био пресађен и у српске веће градове Из чл. 137. и 176. зак. не даје се тачно њихов обег потврдити. Бар нам њихови штатути нису довољно познати. Стари грађанин није идентичан са данашњим појмом грађанина. Грађанин је шири појам, стари, грађанин био је само становник градова, (властела и грађане нашег пјериног и столног и любимаг и славнаг града Котора. Monum. стр. 150.) в. и чл. 137, 141, 142, 170, 176 и 180. зак. в. и Ч. М и ј а т о в и ћ а студију »Гласник« XXVI. и S c h a u b e J. »Handels-geschichte der romanischen Völker des Mittelalters bis zum Ende der Kreuzzüge«. Berlin 1906.

обзира и обухватио скоро све гране ондашњег јавног живота. Цркви и властели обраћена је парочита пажња. *То су била онда два сталежса на којима је стајао цео политички живот средњег века, не само код Србаља него и западу*². Данашња демократија са својим репрезентативним системом, који доле почиње, није била позната ондашњем друштву и добу. Није било народног представништва у данашњем смислу него само сталежског. У сабору су били искључиво потоњи. У опште дух целог законодавства био је феодалан.

Него изгледа, *да је први пут поближе дефиниован положај себара или што би данас рекли слободног, сељачког сталежса* према властели и цркви и да је у исто време узет у заштиту према једнима и другима. И ако се бајаги себрима не признаје право скупштинне и одузима могућност сваког договора и решавања, има ипак одредаба, које су директно заштите себара какве дотле није било. *Да их је било зашто би се понављале?* Зашто да се признаје још једаред што су пређашњи краљеви признали? То произилази из одредбе, да је себру дато право да у својим приватно-правним споровима може тражити чак и непосредну помоћ цареву ако му нижа надлештва нису ускрате. Себар је могао и самог цара као приватно-правну особу, у приватно-правним споровима пред редовити суд позивати и тражити да суд утврди ко има јаче

¹ Тарановски Феодор: «Енциклопедија права». Београд 1923. гл. IX, стр. 286 и сл. За разумевање како је старо срп. право постало и под чијим се утицајем цело средњовековно право развило, треба се вратити на изворе целог доба у коме и срп. право има свој почетак. Писац то темељно излаже и помоћни је извор и за старо срп. право.

² Као целина узето и без обзира на поједине фазе које су предходиле да законик постане једна целина, могло би се рећи, да је он као такав подицу израз доба у коме је у живот ступио. Пошто је постигнуто пре њега стварно државно јединство, дошао је законик од 1354. Који је и правно јединство створио. Због тога је, као што неки правници са свим исправно држе. Душанов законик добио значење државног устава, у колико је уједино одношај главних државних фактора међу собом, на челу којих је био владалац сам. Душанов закон попунио је и у склад међу собом довео постојеће законе и положио основе новом стању — које је њиме почело. И правни и политички поредак наступили су у исти мах.

право. Себар није могао бити предметом прѣије властееке кћери итд.¹ По целом изгледа, да су себри дошли на ступањ грађана и да су законом зашћикени били као што бијаше властела. Да је у срп. држави било и *грађанског сталежа* о томе се говори на другом месту.

Ове одредбе дишу *очевидно новим за онда модерним духом* и морају се напурама пређашњем добу сматрати као велика политична и социјална концесија и промена за будућност. Њих без сумње није било у пређашњим законима јер ни ондашњи као и данашњи закони не кодификују оно што је већ једном признато и што може за себе самостално постојати. Изван спора је, да је предлежала потреба да се сељачки сталеж зашћити нарочитим одредбама, јер се старо стање без сумње није могло више одржати². *Феудалитет је морао исто као и на западу сувише*

¹ в. Ст. Новаковић : О себру и меропштину у Јагић : Archiv f. slav. Philologie 1886. — Миклошић : Ein neuer Beleg für den altserbischen Ausdruck себръ. Archiv XI. 1888. 633. и сљ. — Душанов законик нарочито зашћикује себра, који није могао бити предмет наследства, мираза и прѣије, ако је на феодалној земљи живео. Очеvidно да је пре тога могао кад-год бити или су можда чињене злоупотребе, нарочито ако је себар држао под закуп властееку земљу. За себре, како изгледа, постојало нарочито себарско право, које је имало своје порекло у византинском праву. Разлике између себра, меропха и отрока в. на другом месту ове књиге. Пошто се ова три, назовимо их сталежа, разликују већим делом међу собом у свом одношају према господару и у правима на земљу, могло би се рећи да су меропси ближи себрима и да се местимиче једно у друго преливају. в. Душанов зак. (Ст. Нов.) стр. 174, 187, 188 и 229. и Ст. Новаковић : Село, Глас. срп. Кр. акад. XXIV. стр. 95, 173—174.

² За разумевање феодалних прилика старе срп. државе, у срп. књижевности нема много извора. Ми смо упућени на разне фрагменте и на Душанов законик ; који не даје подпуну слику. Међу многим уредбама, важан је чл. 69 ; законика, који говори о себрима. Себар је био човек, који је у срп. држави живео по селима и радио своју земљу или држао властееку под закуп, не бивши обвезан, да на њој остане. Властелин је живео већином у градовима (варошима) или у посебним дворевима, коју су били утврђени зидовима и кулама, од прилике онако као манастири платиша. Ове утврђене куле звале су се по грчком пирг (пирѣгъ), који су били и за становање и за евентуалну одбрану. Зидови су опасивали двор или манастир а у извешћој даљини једно од друго били су пиргови, често врло јака утврђења, у којима су живели калуђери а у којима су били мале капеле сутварима. (О пирговима в. Архип.

тежак бити и ми морамо у горњим одредбама тражити опозицију цара Душана против врвласти и снаге властеле, која у његово доба држи целе крајеве и врши тако рећи суверенску власт и истима у малом. Које су то потребе за ту реформу биле, ми не знамо али видимо да их је било, кад се је поред властеле и јаке цркве нашло за потребно да се истакне нарочита заштита једног сталезиса, који дотле није био у државном животу нигде видљив па готово ни познат. Ни краљ, ни властелин, ни владика, ни судија не може као пре од себра тражити услуге и себар

Д а н и л о стр. 132, 133, 134, 206, 341, 350, 351, 352, 359, 371 ; затим Доментијан: 68, 126, 139, 156. и т. д. М о н и м. s e r b i c a стр. 66, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 122, 123 и т. д.

Од себра и властелина ваља разликовати као неку везу између једних и других грађанина (Доментијан: стр. 100, 169, па и чл. 127. Душ. закона), који су живели по муниципалним уредбама, добивеним од краљева (чл. 137 и 176. зак.). Себар је од свију био најважнији а вероватно и најмногобројнији. Из себра као да се је и војска рекрутовала. За чудо њима је у чл. 69. закона сабор забрањен т. ј. правоскупљања. Ова је забрана сензацијонална и до сада није ваљано протумачена. Не забрањује се скупљање «грађанима», него само — себрима! Зашто баш њима, т. ј. великој народној маси и то тако баш строго и одлучно? ? Чини ли се с њима изузетак или су они били последњи којима дотле није било још забрањено скупљање? Да разгледамо ствар мало поближе.

Ова забрана, како по свему изгледа, није била никако намерена против себара, него против неког трећег. Душанов је законик резултат борбе између феодализма и владара, управо неки обрачун. То се види и од туд, што је законик постао у два маха и то године 1345. а девет година касније мењан 1354. Половица трзавица српске историје може се слободно ставити на рачун борбе између владара и властела. У целој ондашњој западној и централној Европи, властела је имала широкe привилегије, које је непрестано хтела да шири или бар да злоупотреби. Кад год је пак једно или друго чинила, владари су то осећали и сузбијали, тако, да је борба била непрекидна. Према томе, дали се сузбијање тичало већих или мањих властелских јединица, био је и одпор мањи или већи. На кад-што је он узимао вид буне. То би могла потврдити buna Стевена Дечанског против Милутина, која је очевидно имала феодалну и властелску позадину, нешто и католичку по католичкој властели у Зети.

Црква као да је стално стајала у страни или је била уз владара. Штогод је имала, имала је из руку владара. Њихови су дарови били големи. И нашо да се онда буну? То смо више пути истакли. И Душанов законик је резултат те борбе. То сведочи упоређење

не мора никога бесплатно примати на конак, што је пре 1349. морао чинити. Пред суд је пак морао сваки доћи кад је био приватно-правно зват, па и сам цар.

Те и такве одредбе показују, колико је стари феудализам пагубно од своје моралне и државно-правне снаге и колико се морао угнути пред законом, *под који се и сам цар подчинио*. Душан је државу схваћао као колективну или националну целину *а не само као својину властеле и цркве* која је дотле поред краља имала власт да именује судије и да судство држи у својим рукама као своје на-

чл. 69. са чл. 171. У члану 69. (закона од 1345.) забрањује се себрима скупљање, које се могло збивати само на позив и по наговору властеле. Сељаци се и данас, код потпуне слободе скупљања и зборова, никад не скупљају сами а како би то могло бити тек 1345! ? И о чему да на ондашњим зборовима расправљају? Цар је очевидно нишао за тим, да осујети скупљање сељака, које би могло бити само против њега наперено. А то је властела лако могла осетити. Њој су том одредбом биле везане руке и буна је против цара била немогућа. Казне су за скупљање биле тешке. Тешко себрима, који су се на позив властеле скупљали код цркве, манастира или двора везинок поседника или функционера да вичу и лармају против богом постављеног Стефана цара већмь срѣблемь, гръкомь и т. д.

На девет година касније, кад је ревизија закона извршена (1354.) ушао је чл. 171. који је судијама дао отворене руке. Ако је цар претерао у строгости, судија је могао строгост ублажити. Душан је очевидно своје право смањено и властеоско мало подигао. Забрана је скупљања остала и даље у снази али је казниност снижена.

Члан 69. био је дакле управљен против властеле а не против себра, од којих се није морао бојати, исто као ни данас, ако сељаци немају коловођу, говорника и бунцију који скупља, распаљује и води неком недозвољеном циљу. Скупљање у старој срп. држави није се радо гледало; оно је могло имати само неповољне резултате.

У осталом скупљање није играло само улогу у доба Душаново, него је било забрањивано и у другим земљама и то не само у средњем веку него и у старом добу па чак и у XVIII веку. По једном штатуту Карла II. од 1682. било је забрањено да пред краља могу ступити веће депутације од десет чланова. У Француској било је скупљање кроз сва времена забрањено и то чак до краја XVIII. века. Племство се наиме у доба Бурбона могло скупљати само по нарочитој дозволи краљевој. Један састанак 25 властелина без краљеве дозволе у Нормандије (1772.) распуштен је и чланови његови похањени. (Taine: Les origines de la France contemporaine I. sv. I. књ. 3 глава II).

Но и у старим историјама скупљање великих гомила задавало је државним надлештнима велике бриге. Ћуди су имали увек потребу да се скупљају. При свем том у старом Риму патри-

сљедно право. У томе се Душаново доба и законодавство нарочито одликује од прошлих времена и приказује као компромис са два велика сталежа, који признају ступање једног трећег — себарског у државну организацију. И ако основи феудалитета Душановим законом нису препричани и остали исто онако као и пре, у њих су убачене ипак уредбе, које дотле не бијашу познате или бијашу спорне. А оне се све однесе на поправак и појачање нових државних фактора, који су дотле стајали у позадини готове без законске заштите. Више него пре, Душанов за-

нани нису марили плебејске скупове (Dio Cassius LII. 36. и LX. 6). Римљани су познавали и признавали као социјалне групе само фамилију и државу. За скупљање постојали су најразличнији прописи па чак и за религиозне скупове. Томе на супрот било је наредба, по којима су се ови верски састанци на најразличније начине могли растуриати. (Sueton: Caesar 42, August. 22, Joseph Flavius: Antiq. XIV, 10, Dio Cassius LII. 36.). У старој Грчкој власти су ванредно строге биле код скупљања, осим ако скупљање није било ради избора и гласања. Код Олимпијских игара био је највећи ред и строге казне за прекршитеље. — Хришћанство је увело прво тајне састанке и организовало братства у супрот свих државних забрана. Од туд непрестани конфликти са властима и најпосле гонење које је било ванредно свирепо и варварско. Чак и велики императори нису чинили изузетак. (Renan: Les Apôtres gl. XVIII.).

И средњи век није био пријатељ јавних скупова. У Душаново доба било је државних сабора, црквених сабора и богостужења. То су били прави зборови. Панајури и састанци на трговима нису били «сабори» који су били забрањени. Да властела зборове себара не сазива, ради тога издат је чл. 69. Биће да је то било и зато нужно, што је сељачки сталеж више од властеле зависно него од владара, што је било сасвим наравно. За то су пак грађани и градови зависили од владара, од кога су њихове муниципалне повластице долазиле. Да себри сами нису били опасни без везе с властелом, дало би се и од туд закључити, што онда у опште није било удружења и састанка ма које врсте, па ни трага правилне јавности. Није пак вероватно, да је законик хтео штитити краља и властелу од себра, пошто је слаба властела за владара увек угоднија ствар него јака. Још је пак мање веровати, да је властела 1345. од Душана изнудила своју заштиту од себра чланом 69. законика.

По целом дало би се рећи, да је Душан циљ свога закона ипак постигао. Ако је циљ законика био, да уклони конфликте између владалачке, црквене и властелске јурисдикције и осигура владалачку, онда је то постигао. Томе је циљу био намењен и чл. 69. (В. Милх. Гавриловић: Revue historique (Париз) 1900, свез за Септ.—Октобар стр. 172—175. —

Ваља на крају још забележити, да текст чл. 69. призренског рукописа ни у једном од досадањих рукописа није

коник *обухваћа целину државе*, а не само сталеже и има према томе и *национално српско* значење. Он је у универзалном смислу српски владар и ако носи и друге наслове. Националност је његово главно обележје.

И сама *организација сабора* добила је под Душаном нову страну. И ако нам пре Душана није тачно познат ни почетак сабора¹, ни његова организација, ни број његових

сасвим једнак, осим атонског и бистричког, али и ту је наслов друкчији. Те неједнакости показују како је тешко утврдити првобитни текст целог законика. У осталом ми и овде указујемо на хипотезу, да Душанов законик није изишао године 1349. као целина, него у више партија. Сабор је по свој прилици одобрио законик у опште а он је тада разашилан по материјама по земљи. Или су поједине покрајине шилале преписиваче у Скопље да ту текст с оригинала препишу? То су могли радити и «архијереји и црковници, мали и велики» и «властела мала и велика». (в. увод у законик Ст. Нов. стр. 151). Да је контрола преписа вршена и аутентичност његова са оригиналом легализована, чини нам се као невероватно. Така опрезност не би одговарала добу. И данас приватна издања законских текстова не подлежи држав. контроли, као ни тумачење текста (коментари) и њихову вредност одређује сама публика тим, колико их тражи. У споровима свакако одлучује оригиналан текст. Да је пак у свима градовима, покрајинама и манастирима био свугди само аутентичан текст, и то је искључено; није се у осталом дало ни контролирати, ни је контрола била могућа. И зато је већ после 50 година текст искварен, изопачен и самопољно интерполиран и мењан. Само се тако може протумачити несугласност досада познатих текстова Душановог законика, који најбоље потврђују оно што смо о преписима текстова рекли. Да ствар буде још јаснија, споменућемо овде лажне папске декрете у катол. цркви, који су добили правну снагу, док се није касније утврдило да су лажни. Није немогуће, да ће се једног дана утврдити, да јединственог и целокупног текста Душановог законика и није било и да су досада нађени само збирке постојећих разних закона, у Скопљу проглашених као целина пред сабором. За ову хипотезу дало би се и нешто навести. Но то спада више у историју кодификације него у целу Историју цара Стевана Душана. За њено разумевање мора се знати цела српска историја али и стара српска географија, која је тако мало нашој генерацији позната.

¹ Изван сваке је сумње, да почетци сабора допиру до доба пре Немање, управо до почетка срп. државе. Стеван Немања, полазећи у Св. Гору и Хиландар да се покаљује (»...издохъ... изъ вѣгчѣства своего въ Светоую Гору, и ѿбрътохъ монастырь нѣколи бывшии, зовомыи Хиландарь, идѣже не бѣ камень осталь на камени

чланова, ни његово седиште³, ни доба његовог заседања⁴, ни делокруг, ни саборски пословник, ни његов утицај на државне послове. Под Душаном он је примакнут више светлости него пре њега. Имамо писано да је он орган државне управе и заступник земље и ако то *заступање нема данашње репрезентативно значење и замашај*, док је он пре тога имао више функције солениитета и од кра-

ноу разваљенъ ѿдыноудъ . . . « Monumenta стр. 5.) даје оставку Марта 1196 и сазива сабор уступајући престол своме прворођеном сину. И овај наступа власт великог жупана пред њиме (в. Иван Павловић Хронологију, Гласник 74. (1879.). —

За време Краља Стевана Уроша I. састаје се сабор у краљевском двору у Брѣацима (архип. Данило стр. 88.) а код смрти Краљице Јелене учествује вели сабор корпоративно (93—94).

² И организација и број чланова не дају се лако утврдити. Сасвим је разумљиво, да се је потоњи морао као и данас мењати, како се облик државе мењао. А то је било под Душаном 12—14 пути : освајањем нових земаља и крајева. Једно је известно, да је организација сабора била сталешка и феодална, т. ј. да у сабору нису биле репрезентирани шире масе, него само властела и црква и можда, изимно градови. Властела се састојала из властелина и властеличића, црква из епископа и настојатеља великих манастира, којих је било 12—15. и који су имали нарочите повластице у сабору. Разлике између велике и мале властеле нису утврђене, али биће да су се оне односиле на старије порекло и већи посед, како је то било до XIX. века у великом делу држава Европе. Фамилије под Душаном, које су водиле порекло своје из доба Немање а имале велики посед уз то, без сумње су биле права властела. «Властеличићи» су били мањи поседници и људи мање одличног порекла а можда и деца великих поседника, који су се из заједничке куће излучили. То је у аристократским државама, као што бијаше Енглеска. Аустрија и Угарска, такозвана «gentry», средина између праве аристократије и обичног народа. «Gentry» значи у енглес. језику човек одличног порекла и угледног сталежа а као сталеж то је класа људи, који не припадају нити средњем сталежу нити високој властели. То ће бити да су били стари властеличићи.

Дали су неки градови у сабору имали такођер своје представнике па и црква као таква тако је исто познато, али могуће. Основа уређења градова, била је тако исто сталешка. Католичка црква имала је пак великих интереса да у сабору буде заступана, премда је тешко растумачити, како би она могла у сабор шикати своје представнике на очиглед чл. 6. и 7. законика и увода у законик: сь же законикъ ѿгь православнаго събора нашего (Ст. Нов : законик стр : 6 и Monumenta : стр. 145). После измирења Душановог с катол. црквом ипак је вероватно, да је катол. црква припуштена у сабор.

љсва бивао онолико позиван и уважаван, колико им се овом или оном приликом свиђало. Сабор се позива да одобри прешаку државне форме, краљевске власти и даде круни друго име. Он се сазива и пита ради оснивања патријаршије, нове организације српске цркве и пита ради оснивања патријаршије, нове организације српске цркве и још јачег издвајања од васеленске патријаршије

Према целом дали би се утврдити да су у сабору имали седнице и гласа ове групе:

1. Дворски титулари и достојанственици (као у Угарској до 1848.) а поименце: деспот, севестокретор, кесар, велики слуга, пантерзевиста, протовестијар и велики војвода (Ст. Новаковић: «Византин. чинов и титуле у срп. земљама». Глас LXXVIII (1908.). Под Стеваном Дечанским били су пак дворски великодостојанственици *к а з н а ц и*, *тепчије*, војводе, слуге и ставилци (Monumenta стр. 99.). Њих петорицу, заједно са архиепископом, епископима и игуманима назива Дечанска Хризовуља зборъ сръбскихъ земляте за разлику од вѣсего събора сръбскога.

2. Патријарх с епископима, око 15 до 20 на броју.

3. Игумани Краљевских и царских великих манастира, како је пећ речено 12—15. Да су игумани имали врло место у сабору, произилази из Св. Стеванске хризовуље: а *игоумень на с'борѣ даиуаъ мѣсто четврѣтѣ*...;

4. Велика феодална властела могла је имати до 50 заступника а мала много мање, можда половину; Угарска феодална властела имала је у магнат. кући пре 1848. једва око 100 чланова, (в. Virozil Ant Dr. Das Staats-Recht der Königr: Ungarn, Pest 1865—66. ...)

5. Велики градови (Скопље, Скадар, Приштина, Призрен, Котор, Врање, Крушевац, Београд (Бѣлград, Архиеп. Данило 97.), Пећ (Пеќ), Ниш, Смедерево и др. око 10—15.

6. Католичка црква са 6 епископа с приматом у Бару свега седам. Али је ово неизвесно.

Укупни број чланова на сабору могао је према томе износити приближно око 130—140. За поједине бројеве спакако да се нема ни писмених ни усмених података, али се за невољу могу прихватити како гледе група тако и гледе броја вероватнима и ако не критиком утврђенима. Једно је известно, да је сабор Богомъ събрани, земље сръбскихъ био многобројна корпорација састојека се из најбољег друштва старе срп. државе.

Од овог сабора ваља разликовати архиепископске саборе (архиеп. Данило стр. 268, 269, 271, 290. и т. д.). Сабори «земле сръбске», «отечества» и «богомъ събранааго» били су политичке корпорације и државни органи, док су архиепископски сабори били црквене организације. Разуме се да се број мањо а под Душаном постигао свој врхунац. (в. архиеписк. Данило: «Животи»: стр. 49, 88, 93, 94, 176, 189, 218, 219, 250, 308, 380 Д о м е н т и ј а н стр. 152, 233, 296. и т. д.

Он се не позива да само одобрава што цар нареди, него и да своје каже. Он решава споразумно с царем највеће државне послове и цар га нигде не мимоилази¹. *Он бира патријарха и крунише цара.* Патријарх је његов орган исто као и царев и државни. *Сабор, сазват у октобру 1345. сасвим је други сабор него пређашњи.* То се види на променама, које је он предузео гледе државне форме, патријаршије и новог прекида са Цариградом. Држати да је овај сабор исти, као што бијаху стари, значило би не осећати и не видети све оне велике промене, које је Душан изводио да земљу реформише. *Сабори су од Душановог законика изгубили функцију сведока и постали део државног устава.* Та њихова нова самосталност види се

Још су тежа питања сабор. компетенције и пословника а нарочито унутарње организације сабора. Али се овде не може дати никакав одговор. Известно је, да се у сабору могло сјеседовати и зговорити т. јест да се дебатовало или расправљало и гласало али како је то било, то је теже утврдити. Случајеви смрти, губитак мандата, моментане немогућности да се иде у седиште, болест чланова и т. д. нису дозвољавали да број буде сталан, па је можда и онда било немогуће с истим бројем радити, исто као и — данас.

³ По досад изложеном види се, да сабори нису имали стално седиште свога заседавања. Важнији су сабори под Душаном свакако сазивани у Скопље. Пре тога сазивали су краљеви саборе у своје дворове у провинцији а једаред и у Сегу, не далеко од Солуна, када је примљен други део Душановог законика. Нема сумње, да су ти краљевски дворови били пространи за тако велике саборе. Али је исто тако известно, да су сабори заседавали само кратко време и да су чланови његови били краљевски гости.

⁴ Из једне белешке произилази, да су сабори имали своја редовита заседања па и ванредна. Потоња су очевидна према потреби времена и приликама сазивана.

¹ Било је пак ствари и права у којима је цар без ичије приволе могао радити и где је царска воља била над сабором. То је видљиво из чл. 39. и 40. законика. Који су то случајеви, није набрајано али је јасно, да се одредбе царске нису могле мењати које је издао на ни оно, »што ће учинити коме«. Колико је прилике било да цар у права сабора дира, ми не знамо, јер и сва права сабора нису утирљена. Али су права царева била већа, па је вероватније, да је сабор морао пре цару поустити него он цар њему. Владалачка се права нису могла никада ограничити сасвим. У чл. 39. и 40. изриче се само оно, што имају владари XIX. и XX. века, како то примери из Угарске историје, Аустрије и Обреновићеве Србије потврђују. И ово је место маркантно као и оно законско по коме »себра сабор да њест«.

и одтуд, што у њима има »распри« (дебате) и што су чланови могли »собеседовати и зговорити«, па по томе и гласати. У законнику спомње се чак и *»саборно доба«*. То би значило, да се је сабор у периодичним размацама можда чак и редовито састајао и тада расправљао. И ако у њему не можемо гледати скупштину и парламент у модерном смислу, ипак је од Душановог доба сабор постао један део државне власти. *Његова функција није била декоративна и соленитетска него државно-правна¹.*

Сва та питања тичућа се сабора расчистио је прво Душан закоником. Јер да ће се поред толиких других појединости у њему екзистенција сабора у законнику само зато зајамчити да се види да га има а он да нема других функција доли да врши воље краљева а од 1346. цара, то нити се може тврдити нити би за то гледиште било и једног места у закону. Функција и циљ Душановог законика у првом је реду било, да утврди правно јединство и осигура нову организацију земље, да одреди сваком месту и на том месту повуче границе било праву било дужности. У тој гомили правних субјеката *био је и сабор*. Пет година пред законик решавао је он о царевини, створио патријаршију а 1349. изнети му је нов закон на санкцију. Његово је место у државном реду од овог доба било обележено. Да га у каснијем добу не виђамо чешће није ни његова кривица ни законика, него времена које је његово дејство прекинуло.

1. Georges Picat : Histoire des Etats generaux, considerés au point de leur influence sur le gouvernement de la France de 1355. a 1614. Paris 1872. 4 Vol. За разумевање наших сабора ваља их сравнити са истовременим саборима у другим земљама, нарочито у француској. И ту им је улога у истом добу доста нејасна. Писац горњег дела жали се : *»Ce que nous savons de leur histoire est insuffisant ; leur chronologie n'est pas fixée, on ne sait pas meme exactement a quelle époque ils ont été convoqués ; on n'en a pas encore donné de list complet...«* То је исто и са пред душановим саборима. Само се нешто више зна о сабору у октобру 1356. в. *»Nouvelle Revue historique du droit«* 1900. стр. 415—456. По Delachanel-у (н. исти *»Revue«*) нађен је *»Journal des Etats generaux réunis à Paris en octobre 1356.«*

Али је било случајева, када су владоци у старој срп. држави тражили и мимо сабора мишење и савет од властеле и бољара (Арх. Данило стр. 174, 245 и др.). То су били случајеви као и данас, када владари у критичним моментима траже да чују мишење угледних људи у неактивној служби.

Душанов законодавни рад према томе није био ни привремено ни пригодно дело само за потребе једног доба удешено, него једна карика у дугом ланцу, који је имао да обухвати живот целе српске државе и континуитет за будућност. И само је са тог гледишта разумљив цео рад Душанов и овај његов споменик, којим је *као цар-правник и законодавац у исто време постао сам својим историком*. Закон сам по себи није ништа него работа оног који га напише, али је *важна воља оног који га даје*, замисао и оно што он има да изврши. Његова се снага и важност не састоји само у мноштву и строгости његових одредаба и параграфа, него нарочито у *величини оних интереса, које он има да уреди и у општој државној користи коју има да постигне*. Са тога гледишта Душанов законик није само важна епизода из његовог доба и српске правне историје него и посао за сва времена. У заштити себара налазе се почетци сељачке и индивидуалне слободе и прве клице демократије у сред феодализма колико год то изгледало чудновато. У себарским кућама и селима и у њиховој средини испеване су уз гусле народне песме, сачуване народне традиције и идеје о Српству и његовом историчном позиву на Балкану а не у дворовима властеле, која се после турске инвазије потурчила да спасе своје богатство и латифундије. Црква књигама и записима, себар песмом. Публикација Душановог законика био је врло велик догађај не само за српску политичну историју, социјалан и интелектуалан живот српског народа него и цели словенски средњи век.

После овог великог културног посла, када је законик проглашен и разаслат у поједине крајеве на извршење, намислио је Душан да изврши још један посао, који је он рачунао међу своје велике задатке. Још око 1325. године, за време династичке борбе међу претендентима око престола краља Милутина, заузео је био бан Стеван Котроманић *без борбе Хум*, потом и плодан крај на Неретви, за Србију скоро исто онако важан као и Зета, у чијој је близини он северно пресечен од Неретве лежао. Душан је покушавао двапут да га добије, али није никако нишло. Сад се био одважио да загази у нову борбу са босанским баном Стеваном II. Тај би посао за који се преко лета 1350. спремао, био достојан завршетак знамените епохе у којој се течајем пет година збило толико важних ствари.

За Хумом се двадесет и пет година жалило, и његово одсуство изван оквира српских земаља није се могло никад заборавити, јер је *Хум још пре краља Милутина био интегрална провинција српске државе као и Котор*. Он је раздвојио једно-племене земље и претворио сродство у непријатељство¹. И Босна је била земља српског племена, али су је политика, богомилство и католицизам отуђили од централних српских земаља, и ако је говорила истим језиком и у својим жилама имала исту крв. Нека ладноћа отела је била од дуго времена маха и што је дуже трајало све је већа била. Уз то је одношај Босне према Угарској био такав, да на зближење према Србији није било могуће мислити. *Маџари нису волели Рашку никад*, па се зато никад није могла осећати сродном. Верске и династичке ствари толико су пута делиле народе и давале иморужје у руке да се једно против другог на сопствени штету боре. То је било и код Хума. И ако његов економски и војнички значај за српску државу није био исти као земаља на југу и Мачве, он је ипак посредовао између запада и Рашке и сматрао се као врт Дубровника. *Дубровник није могао живети без мора и Хума*, и ако није био његов. То је био значај његов.

Да се успех боље осигура спремно је Душан велику војску. Нападај на Босну имао се извести са две стране : од стране Дрине са истока од прилике кроз данашњи Златибор и од запада од стране самог Хума то јест од морске стране. За тај посао набавио је Душан кроз две године од Млечика четири галије и с њима довео један део војске

¹ Историја Хума и државоправна дефиниција одношаја те провинције према целини до данас није довољно утврђена. Хум и Зета имали су нарочито положаје и шира право него остали крајеви (в. А. Пивић : Стари срп. печати и грбови : Н. Сад 1910. стр. 23. бр. 3. и 7. види Историју хумског кнеза Андрије (1234.—1240.). — Међутим код организације срп. цркве на темељу конкордата у Никеји (1217.) основао је Св. Сава у Хуму епископију и именовао епископа, знак да је већ у то доба Хум био српска својина. Та епископија постоји и у добу Краља Милутина. У хризовули којом дарива манастиру Хиландару многа добра и села спомиње се епископски хљамски Еустатијем II. (М и к л: Monument. serbica стр. 60.). Међутим 22. Маја 1254. Радослав син жупана хумског Андрије као вјерни кметљеник господина краља Угњескога уговара с Дубровчанима о својој улози са случај рата с краљем Урошем I. (Monum. serbica стр. 44.).

с којим је и сам лично био.¹ Војска се је имала искрцати код ушћа Неретве и упасти одмах у Хум, док је она од стране Златибора имала да надире у унутрашњости Босне и да задржи босанску војску да се не скупи цела на Неретви. Операције на Неретви руководио је сам цар, дочим је на Дрини била друга команда. Колико је веровао у успех и имао поуздања у своју војску види се и одтуд, што су с њиме пошли и царица Јелена и млади краљ Урош, коме је у ово доба било тек тринаест година. Сви су троје били на Неретви. Укрцавање војске као да је вршено у Котору или негде у његовом заливу².

У истину операције су добро почеле. Са дринске стране продрла је војска до Бобовца недалеко од данашњег Сарајева и Думна. Са западне стране почео је на Неретви нападаје од прилике у септембру 1350. и дошао до ушћа реке, зауевши простор између Неретве и реке Цетине.

¹ Из ове позајмице ратних лађа од Млечкића произилази, да срп. држава није имала својих ратних бродова. Поред флоте Млечкића, којих је снага била баш на морнарици утемељена, као данас код Енглеза, није то ни могуће било. Док је код других народа ратна флота имала за задаћу да чува трговачку, Млетачка је ратна Морнарица имала за задаћу да чува колоније и да евентуално осваја.

О старој срп. војсци њеној организацији, команди, оружју и врсти оружја, начину борбе, величини, саставу, крајевима из којих се оне рекрутовала, народностима у њој и уделу тецајем историје в. расправу Стојана Новаковића: »Стара срп. војска«, прештампану и прерађену у »М. Гласнику« (Земун) за 1913. бр. 34, 35, 36 и 37.

² Све велике војне и сви напори војничке нарави дело су Душанове војске, па по свој прилици и њене организације. О њој мало знамо и ми ју можемо оценити само по успесима, који су нам познати. Прегледа пак да је војска имала нарочитих повластица, од којих су појединци, нарочито манастири, били опроштени кад је то владалац одредио... и ослободих ње од сваке работе краљевства ми, ње позоба и ње вонске... (Monum. стр. 113)... ни путн тѣраю, ни вонске воюю... (стр. 135.). Свакако је под Душаном војска била знатан државни чинилац, јер је велик део државних успеха на њеној снази и организацији био утемељен в. Ст. Новаковић: »Стара срп. војска«...

По Орбинију (стр. 264.) износила је српска војска под Душаном око 80.000 војника. Јукарин пок (Giacomo Lussagi: »Copioso Ristretto degli annali di Ragusa« 1605.) наводи да је само било »велика«. Орбинијев број могао би се прихватити. (в. нашу приметбу о срп. војсци у II. књ. 1. сл.) Број становништва одговарао би том броју.

То је била западна страна од Хума. Њено освојење омогућило је надирање у унутрашњост Босне. За ово потоње као да су били повољни изгледи.

Но док су ствари овде овако текле дође глас, да су на југу Византинци отворили војну против српских земаља и почели нападати градове на доњем Вардару.

То је операције на Неретви и Хуму морало задржати, јер што би се овде добило тамо би се изгубило и билансија би целе босанске војне била већа штета него добит. Није друго преостало него се што пре спремити за повратак за који је згодан пут био преко Дубровника. Ту је било без сумње згода да се расправи неуспех на Хуму и евентуалности које би могле наступити пре свога поласка на југ. О свом доласку исвестио је Душан Дубровчане који су се према њему добро држали и вероватно у овој војни били лиферанти за српску војску. Од њеног успеха могли су и комерцијални Дубровчани имати користи.

Дубровчани улучише згодну прилику да и сами свог најјачег суседа позову да их посети и њихов гост буде. Душан је као престолонаследник и млад цар пре тога био више пута у Дубровнику¹. За Дубровчане та посета не само да је била велика част него и од стране Душанове доказ пријатељства и заштите подузетне, радне и богате републике, која и ако никад није била саставни део српске државе нити Рашкој подчињена, ипак је била ваздан логалан сусед и главни трговац западних делова српске државе. У почаст цареву послата су два ратна брода до ушћа Неретве да га прихвате и до Дубровника заједно

¹ в. Кнез Мсдо Пуцић: Споменници српски од 1395.—1423. (писма, писана од Дубровачке републике) Београд 1858. стр. 3. бр. 4... а Дубровникъ въ всакоје врѣме иесть кѣтка ваша, како то је била цара Стефана и светопочившаго кнеза и дрѣге госпode сръбске... По Resti-ју био је цар Душан први пут у Дубровнику месеца Новембра 1349. С њиме је том приликом била и царица као и 300 срп. Момда није био званично, али живео у Зети, сва је прилика да је он Дубровник често посећивао. То би се дало закључити из горњих речи њу всакоје врѣме иесть кѣтка ваша. То показује чак неку фамилијарност а за то је било много повода. Дубровник је био и оно доба центар целокупне цивилизације источног дела Јадрана. Дубровник је био Млетке у маломо.

с царицом и младим краљем морем доведу. На бродовима налазила се дубровачка депутација од шест патрићана који ће на путу с њима бити и у Дубровник га увести. *Дана 13. Новембра 1350.* ушао је цар Стеван кроз градску капију од морске стране у стари Дубровник, праћен од царице и сина, примљен од ректора, власти и заступника републике¹. Прошао је кроз најлепшу и најважнију улицу у којој је живела властела која је Дубровником владала. *Дубровник је био увек аристократска и католичка република.* Његова је пратња била многобројна и дочек од стране сената и народа свесрдан и буран. Цео Дубровник био је на погама у свечаном оделу. Становништво се са властима републике натицало и излило своје осећаје на најразличитије начине. Не треба још једаред заборавити да је цео Дубровник био друге вере него њихов гост и да је вера играла онда нарочиту улогу, а *да је тај момент овде сасвим у страну метнут.* Душан је у то доба био публиковао свој законик и чланцима 6.—10. законика била одпочета борба против католичке цркве и њено гоњење на земљишту цареве државе. Дубровчани дадоше му у почаст велики обед и натицаху се у сјају дочека и изливу осећаја. У Дубровнику дотле није било сличног дочека². Било им је много до тога стало, да покажу шта радниост и вредне руке све имају и колика је и за српску државу добит да с оваким подузетником склапа уговоре и његову робу купује³. Не изненађује ни мало да су Дубровчани

¹ Праћен »...съ богодарованьюю ми богочествою и хри-столюбивою царицею августнею кура Еленою и съ възлюбленимъ и благовѣрнимъ синомъ наю, кралемъ Урошемъ. (Монит. стр. 133.).

² О свечаним дочецима владара и високих гостију у Дубровнику од Душановог доба па до деспота Ђурђа Бранковића—Смедеревца в. Ст. Станојевић: »У Дубровнику 1441. године« (»Политика« (Беогр.) бр. 5283. Мора се човек чудити које су мере одређиване, да високи посетиоци што угодније проведу у средини Дубровчана и однесу што боље успомене. То је, можда, у још јачој мери важило за царицу Јелену, која је свога мужа пратила заједно с младим »краљем«-престолонаследником Урошем. Ону слику мало потањује Јиречек: *Gesch. der Serben*« изnoseћи из којих је извора покривен од републике тронак, настао овим дочеком.

³ Политична и трговачка историја Дубровника у једнакој је мери значајна и заседала је дубоко у историју српског народа. Први почетци Дубровника допиру до V. века пр. Хр. То је био град Енодаур, који се под Римљанима звао *Rausium*, под Византинцима *Rausion*. Словени му дадоше име Ду-

као добри, доvitљиви и лукави трговци и мирни суседи изнели и неке своје жеље, које су моментано хитне биле, пред цара и уверили га, да ће њихово испуњење још јаче утврдити старо пријатељство. Дубровчани имали су најинтимнијих родбинских и трговачких веза са срп. државом. Они су поштовали и знали за сродство српске крви и ако је њихова црква у опреци стајала са источном. Има уз то података да су били пeverиоци, банкарџи, похранитељи, тргов. агенти и шпедитери срп. државе. Цела источна јадранска трговина водила је преко Дубровника у унутрашњост српске државе и из ове на море. Долазак царев могао се је такођер тумачити као прећутна гаранција интегритета и суверенитета републике па и јамство за будућност. С обе се стране увек полагало много на добре одношаје. Дубровник је био плућа српске трговине са запада и на Јадрану?¹.

Дубровник од шума и дубрава околице. Положај на мору и додир с Млечанима и Лагунама дигао је Дубровник до великог богатства и процвата. Удео српске државе није био мали. Његова трговина допирала је осим Јадрана до Цариграда, Сирије, Египта, Туниса и Италије. Уз то дође трговина са позадином Балкана, која је допирала до Бугарске а нарочито интензивна била са Србијом и Босном. Помоћу Дубровника пак изважана је срп. роба у горње земље и из истих вршен увоз у Србију. И ако војнички слаб и немоћан по простору и житељству, знао се Дубровник својом политиком превијања и лавирања одржати око 1000 година као самостална држава, призната и интернационално. То је било и када је био асил за побеглице владалачке и властеоске и политичне бегунце. Позната је историја драгоцености и готовине деспота Ђурђа Бранковића. У најстарија времена био је Дубровник заштићиван од Византинца и Млечкија (1205.—1358.) па и од Маџара, до о срп. држави и не говоримо, која је у доба Неманића била у најтешњим везама с републиком. Дубровник је био, поред Босне, тако рећи трећа српска држава и осим вере, национално све три државе бијаху једна целина, коју су прилике и околности по кад-што раздвајале. Три историје једне велике целине. Државноправно и приватно-правно свакако је било великих разлика. и. Bogišić: »Le statut de Raguse» у »Revue historique de droit Français et étranger» за 1893.

¹ О дубровачкој трговини и њеном опсегу в. Дубровачки царин. Зборник од 1277—1413. у Radu CXXIV. у расправи К. Војновића: Царински сустав дубровач. републике стр. 91—171. у Дубровнику било је скупљено богатство од више векова. Цар Душан указујући Дубровчанима почаст посете, учинио је то поверљиво и банкарџу српске и босанске државе. Још пре Неманића босански су владари били у великој трговачкој вези с Дубров-

Војна на Босну остала је пак безуспешна. Бан Стеван II. заузео је брзо иза одступа српске војске од ње напуштене земље и увео своје власти, без сумње у себи задовољан са оним што је чуо да се на Вардару дешава. Душан је пак журно да што више војске привуче к себи и што пре доспе тамо, где је опасност била тако велика.

Упад у српске делове Македоније удешавао је још онда, када се Душан спремао за војну на Босну. Оба нападаја имали су један с другим везе. Кад се Душан за своју војну спремао, морао је он један део своје војске из Македоније повући и одвести на Дригу или поразмештати негде на северу. Посаде у Македонији су морале спасти на најнужнију меру. У оно доба није могло бити толико војске и да се оставе на југу велике посаде и одведу на Босну јаке јединице. Највећи број целе српске војске под Душаном по свој прилици да није никада премашео 80.000 војника, који су од Београда до Солуна и одатле по Епиру, Тесалији и северно до Котора и дуж Јадрана поразмештани били. Та оцена морала се је правити и у Цариграду. То све узев у обзир морало се предпоставити, да отпор српски неће бити јак, јер је у свима заузетим градовима велик део становништва био грчки. Цела Ма-

ником. Бан Кулин дао је повељом од 29. Августа 1189. Дубровчанима знамените трговачке полластице, које су Срби прихватили и на своју државу такођер провели. Није неуместна једна белешка, да су дубровачке привилегије и права у Србији и Босној износили читаве фолијанте. И данас је национално-економски проблем постанак и развитак тако мале политичне и слабе јединице у вртлогу и хаосу средњег века и Јадрана. Опасности по Дубровник нису гласиле губитак једне или друге провинције (јер их није имао) него одмах губитак целе екзистенције. И ипак једна прошлост од 1000 година!!

Због тога Душанова посета у Дубровнику није имала само политично значење него истовремено и економско и трговачко. Она је дигла републици и њеном сенату углед не само у Србији него и у Босној, Далмацији па чак и у Млеткама, чија је роба пунила магацине Дубровачке и ту чекали да се на разне тачке Балкана извезе. Згодни уговори то су омогућавали. С Дубровником имала је срп. држава уговоре трговачке и економске нарави, с Млетчанима и политичне (можда и војничке). в. Јиречек: *Die Bedeutung Ragusa s i t. d. Le comte Dary: Histoire de la Republique de Venise. Bruxelles 1840. — Walter Lenz: Die Entstehung der Vorherrschaft Veredigs am ber Adriact. Strassburg 1897. — Engel: Staatskunde und Geschichte v. Croat. Slav. und Dalmatien. Halle 1798. и опет Engel: »Geschichte des Freistaates Ragusa«.*

кедонија била је од најстаријих времена па до онда и увек мозаик разних раса. Асимилација српског и грчког елемента није била ни довршена ни лака, на грчки су пак за случај византинске окупације могли рачунати. Грчка множина била је свугди претежна. Јелпнски и српски геније били су један од другог још раздалеко. Чак и у Скопљу била је грчка странка јака и ако је у то доба овај *престолни град већ седамдесет година био српски*. Аутономија, грчким муниципалним градовима у Душановом закону у чл. 124. гарантована, штетно је деловала, и грчки живаљ није имао потребе и повода да се прстапа у српски, јер му је закон зајамчавао грчке особине и *нарочиту* слободу.¹

За нападај на Македонију дошла су оба грчка цара Јован V. Палеолог и Јован VI. Кантакузин у јесен 1350. До Солуна дошли су они морем, где је био велик неред. Странке су међу собом биле у великој завади. Међу њима било је и таквих које су претиле, да ће отворити капије српском цару како се буде појавио пред Солуном. Држале су да је њихов интерес више у вези са Србијом, која је ближа, него с Цариградом, који је далек и због својих прилика неподесан. Између Цариграда и Солуна била је веза често само номинална и од Солунске стране само добровољна. Цареви су дошли да ову непоузданост Солуна поправе и другу државну и трговачку престоницу од српског препада осигурају. Солун је после Смирне са својих 200.000 душа био највећи град грчке царевине и надржавао Цариград намирницама, новцем и чувао везе, које је престоница на Средиземном мору имала. Грчки гарнизон био је велик. Пад Солуна био би голем удар за Византију и сигурност царевине.

Дочек царева у Солуну био је свечан. Српско-грчка странка одмах је нестала, многи се бијаху већ пре тога

¹ О овим грчким муниципалним градовима и о њиховој аутономији у срп. држави, у срп. књижевности нема много градива. Али да су постојали и имали *нарочиту* самоуправу, најбољи је доказ сам Душанов законик.

Да те аутономије нису биле примитивне, него темељне и на широкој основи организоване, сведочи уређење њихових град. доходака (општ. пореза и дака на жито, вино, робу, потрошарина од меса, прирез на извоз и увоз животињих намирница, на обрт, трговину, пашаре и т. д.) с којом је организацијом спојена била и организација чиновничтва.

иселили, многи опет изгоњени. *На жељу оба цара доведене су у Солун и турске чете и с грчкима помешане*, јер се очекивао брзи долазак и јак нападај од стране Стевана Душана. Његов је начин нападаја Грцима био добро познат а глас његов далеко чувен. Сами Грци нису били за овај нападај дорасли и зато су Турци позвати били у помоћ. Уз све дошла је била грчка морнарица у помоћ и ушла у пристаниште.

Одмах по дочеку царева одпочеле су и њихове операције. Кантакузин је руководио све као опробан стратиг, Јован V. био је више гледаоц и сведок. Први је нападај учиниен на Бере (Βερρῆο) западно од Солунског залива на реци Бистрици, *северно од Олимпа*. Место је било од кад је прешло у српске руке утврђено, али је тај посао био слаб као и све што су Срби за своје осигурање у новим крајевима учинили. Ниш је било довољно посаде, нарочито времена, да се све освојено утврди, јер су освајања тако брзо текла, да није остало људи да заузето учврсте. А овамо се ишло већ за новим освајањем у Босној и Хуму. За српску државу није било још ништа прирасло, становништво није било јединствено по народности и све се мањевише налазило у ровитом, провизорном и хаотичном стању. Са свим је наравно било, да су сви грчко-српски градови, имућни и тако рећи независни од државе, према њој били непријатељски расположени и да о асимилацији њиховог становништва са срп. живљем није могло бити говора. Турска опасност није их задржавала у њиховом деструктивном послу у коме ће касније заједно са Србима пропасти. И ако је Бера било тврђава, српска посада од 1500 коњаника и нешто немачких најемника није се могла држати. Грчки и турски нападај био је ноћу и помоћу летава ушло се преко зидова у варош. Својском морало се предати и 30 српских официра, махом људи из српских властeosких кућа. У страху од цара Душана ради ове предаје и да не изгледају као издајнице, измакоше грчком непажњом и утекоше из ропства.

Из Бера кренуо се Кантакузин на *Воден* велико и утврђено место око 40 километара северно од Берс-а. Воден је како је горе (I. књига 2 глава) већ речено, стара *Едеса* и знаменито место из доба некадањих македонских па и прехисторичких краљева и некадања престоница њихова. У време нападаја град се ослањао с једне стране

на језеро а с друге стране на један каменит вис. Кад је освојен од Србаља, био је колико се дало на брзу руку утврђен. Али утврђења су била недовршена и слаба за одпор. Грчки морнари заузеле место на јуриш и српска се посада морала предати као она у Бери. И ту се српска странка била разбегла, а што је остало било је присиљено да се исели. За Бером и Воденом предаше се и друга места, међу њима и важно *Острво* на истоименом језеру, врло важна тачка између Солуна и Охрида. Северно од Острова је велика планина Моглен, на чијем је подножју само место лежало. Острво чува са западне стране доњи Вардар и Охрид од надирања са истока.

Охрабрен тим успесима који су за српску владавину били као *каква катастрофа* у западној Македонији, похитао је сада цар Кантакузин према *Србији* вароши јужно од Бери и на истој реци као и ова. Данас се то место зове Србица, а за време Турака Серфије. *Србија је била са запада кључ од Солуна*. Град се састојао из три тврђаве које су међу собом растављене биле дубоким амбизима, дочем се испод њих ширила отворена варош. Грци и Турци учинише нападај, коме се Срби жестоко одупреше. Међу грчким војницима било је и Грка из Србице, који он онуд бијаху избегли када је место дошло у српске руке. Сада се придружише грчкој војсци да ју помажу да место што пре заузму, како би и сами у варош могли ући. Но српски одпор је овде био сасвим другачији него у пређашњим местима. Војвода Прељуб, онај исти који је пре годину дана освојио Тесалију а сада био командант места, бранио га је с великим јунаштвом, које заслужује да га историја нарочито забележи. Командант грчкога нападаја, цар Кантакузин, историк ових догађаја и њихов очевидац, истакао је у свом делу ову српску одбрану која је српској војсци опрала образ и спасла целу западну Македонију српској држави¹.

Док се међутим ово збивало у Македонији и догађаји српску владавину довели до руба пропасти, цар Душан је с нестрпљењем хитао да после одласка из Дубровника што пре стигне у Македонију. Напустивши око 20. новембра

¹ Cantacuzen књ. IV. 16—22. Corpus scriptorum Historiae Byzantinae. Vol. III. Бонско изд. 1832. Код свију догађаја био је командант сам писац. Историчар и генерал заједно.

Дубровник и прикупљајући војску са свих страна, при-
спео је он преко Драча успљешним маршевима и преко
зиме непроходних планина концем децембра или *почетком*
јануара 1351. пред Солун¹. Усред зиме на Балкану мар-
шеви и прикупљање војске није била лака ствар². У овој

¹ Овај јединствени успех био је резултат духа и снаге целе онд. срп. војске. Али њена организација војна, њено оружјање, њено снабдевање и њена покретност нису нам још довољно познати. (Ст. Новаковић: Стара срп. војска). Изван сваке је сумње, да се је она под пређашњим краљевима мењала, док је дошла до ступња под Душаном. Под њим је била најбоља на целом Балкану. Само се тако може непрекидно ратовање протума-
чити. Она је спремана за време мира а изучавана у рату у додиру с противницима који су били сами из војничких народа (Арбанаси, Бугари, Маџари, мање Грци.). Изван сваке је сумње, да је командовао сам цар јер је он био с њом увек. Најсјајнији је одсек био под Солуном. И ту је он сам командовао.

Како је било прикупљање и колики су били феодални контингенти (власете, градова, цркве, манастира и т. д.) мање је познато али из познатих »краљевских терета«, којима је земља била оптерећена, дало би се рећи, да је издржавање војске било општи терет, који би могли само делимиче објаснити. Цар је у истину поједине чинице од тих војних терета ослобађао. (Морум. serb. стр. 113. и 135.). Дотични нису морали у војсци служити, нису морали војску у њеном пролазу дочекивати, хранити и уконачивати. Ови су терети морали бити тешки, када су њима на супрот стајале по-
властице. Изгледа да су повластице дељене градовима, властели и т. д. — да богме увек изузетно. У доба ратовања као да тих повластица није било. Ст. Новаковић (Законик) истиче градиво о војсци у чл: 42, 49, 61, 116, 129, 130, 131 и 135. и чини се, да је већ под Душаном војнички staleж играо при-
вилегисану улогу, сличну оној властели и клири. Ту улогу не сме човек узимати у данашњем смислу, али је са свим разумљиво, да ни феодална војска, која двадесет година није скидала оружје са себе, неће бити да је остала без претензија у своју корист и ако је она издржавана од властели и цркве. И сам је цар ту војску морао нарочито пазити. Он јој је био главни начелник (в. Св. Маринковић: »Највише командовање у рату«. »Политика« бр. 6117 од 5. Маја 925).

² Ова војна у зими 1350.—1351. о којој се у књижевности и војној литератури мало знаде, једна је од најлепших и најсјајнијих у старој српској исто-
рији. Незнасе коме делу да се поклати већа пажња: или дужини пута или теренским и климатичким тешкоћама или снабдевању с намирницама или тешкоћама војничког духа при великим штра-
пацима марша. Од Неретве па до Солуна дужина је од којеквих

се најлепшој и најтежкој његовој војни најбоље манифестовао његов војнички геније. Македонија и све тековице у њој биле су у опасности и *готово изгубљене*. Али је зато његова војска била добра и поуздана. У рукама војске било је оружје прирасло као какав нов орган војничког тела. Нема сумње, *у њој се стални кадар састојао из ветерана са Велбужда*. За тешкоће које ће имати да савлада, само је војска која дуго служи била дорасла. На челу њеном стајао је сам Стеван Душан опробани војсковођа, који је као војник доживио, а ако му је тек 42 године било, много критичних момената и бурних времена. Бесконечно војевање му је било прешло у крв, а миран одмор на престолу није уживао никад. Од Велбужда па до ових Македонских догађаја није кроз двадесет година излазио из оружја и водио је борбу против бунтовне вла-

500 километара. Тај се простор морао прећи да се дође до ратног попришта. Уз то су маршеви изведени у зимње доба од 1350. на 1351. преко планина, које су и по данашњим појмовима за војске ванредно тешко пролазне. Проблем времена и простора скоро је решен.

У којем се правцу Душанова војска у свом путу од Дубровника управо Хума за Солун могла кретати о томе нема извештаја у старим изворима. Једино је известно, да она није могла са Неретве марширати дуж обале Јадрана, јер би морала прелазити преко безброја река и речица које се у Јадран уливају а немају мостова. У зимњи добу то је немогуће било. Преостаје само пут са Неретве у правцу Косовске Митровице, па преко Косова и дуж Вардара на Солун или кроз пределе на Зети и Морачи у правцу на Драч. Ту је код Драча почињала стара римска Via Egnatia, која је водила преко Македоније управо на Солун и под Римљанима била 270 римских миља дугачка. У средњем веку она је била још у добром стању и једина војничка и трговачка сувоzemна веза између Јадрана Јеванта и Црног Мора. У доба крсташких ратова овим су се путем и неке војске (Млечички) користиле.

И за Душана био је овај пут, да се дохвати Солунa, најкраћи и најлакши. У оскудици другог градива ми смо се одлучили за овај потоњи пут. Душан је могао у Драч стићи крајем Децембра и одатле поћи право на Солун. И по овим тешкоћама може се једино просудити Душанова способност да знађе најзгодније путеве и осигура своју позадину. И данас би зимски марш ма како мале војске кроз пределе Црне Горе и Горње Албаније био првокласни војнички проблем.

О Via Egnatia као великом трговачком и војничком путу старог доба в. и Sadowsky, J. W.: »Die Handelstrassen der Griechen u Römer« Јена 1877. (превод с пољског од Albina Kohна). —

стеле, Бугара, Грка, Маџара, Босанаца и Албанеза и био готово увек победитељ. Његова војска знала је, да је тамо где је он и успех. Вера војске у геније и срећу свога вође више је пута полак успеха. Али и војсковођа мора знати, куда и какву војску води.

Појава Душанова пред Солуном задржала је акцију Кантакузина, и у место даљих опсада, јуриша и освајања, нашао се је он сада у Солуну са царем Јованом V. Кантакузин се није хтео више борити и борба је сама од себе престала. Отворени су преговори који су прво вођени писмено а најпосле усмено пред капијама самог Солуна, Стеван Душан састао се овом приликом са самим Кантакузином и обасуо га предбацивањем, изнашући му прошлост на видело. Некада је био у очајном положају и Душан му је два-три пута главу спасао кад ју је царица Ана тражила. И то ни по чуда, него је тражио помоћ Турака да с њима заузме српске градове које је некада сам Душану нудио. Како може да одузима другима што су они на мачу освојили, док је он данас узурпатор који другима одузима што није његово ?

Кантакузин се бранио од пребацивања и замерио Душану да је и он сувише заграбио што није било његово и против уговора. И ако је он као цар узурпатор, не стиди се ни мало што је то, јер је он бранитељ Византинских права и интереса. Он поштује Душана и сврхе му с пута али освојено не може да поврати, јер оно што је грчка војска освојила, жели он да задржи по истом реду по које му је задржавала српска.

Душан је све то сузбијао и тражио успоставу пређашњег стања, Кантакузин опет Епир, Тесалију и Македонско Приморје, остављајући Душану вароши Зихну, Мелник, Сер, Струмицу и Касторију као границу, али је Душан ту понуду одбио нехотећи улазити у дискузију. Он је дошао под јак град светог Димитрија да одузето поврати а не да полупшта и Кантакузину оставља. Два дана трајала су преговарања, пребацивања и ценкања. Заказан је и заједнички обед на коме су сва три цара са својим пратњама учествовала. Била је ту и царица Јелена која је Душана од Дубровника и Хума доведе пратила. Али се преговори разбише и до погодбе не дође никако. Најпосле се разиђоше непомирени у тврдој намери

да борбу наставе, пошто и други састанак није довео до споразума⁴.

Трећег дана требала се борба заподенути. Она је имала отпочети под зидинама самог Солуна, јер је до под њих српска војска била дошла. Али Солун није био тврђава која се дала лако заузети. На њеном се утврђењу радило тако рећи вековима. Историја Солуна заоденута је у првим почетцима у мрак прехисторијских времена. Под Римљанима био је он већ велико и важно трговачко и поморско место. Под Византинцима и Млечићима изграђена је била тврђава коју су опасивали дубоки шанчеви и висока платна на којима је било гвоздених капија и пиргова који су чували шанчеве и улаз у град. Над градом је доминирао као оно у Атини један вис назван Акрополис, касније назват⁵ Хептапиргијон са својих седам кула, које су биле од правих утврђења раздвојене једним дубоким амбизом кроз који се није могло пролазити. И утврђења и овај Хептапиргијон били су сваки за себе једна целина и морали су бити освојени у исти мах да освојење има вредност и да се до пристаништа може доћи. То је пак било тако тешко, да је управо било немогуће. За тај посао требала је велика војска и сарадња из пристаништа. А Срби немају флоте под Солуном. Душану су те потешкоће биле познате и он као да озбиљно са заузимањем града и тврђаве није рачунао. То се видило и одтуд што нападај није ни покушао. *Под зидовима Солуна, најлепшег, највећег и најбогатијег града Балкана разбили су се његови плавои : да од туд уђе у источни Медитеране.*

Обе војске бијahu по старом начину постројене једна према другој и само су се имали дати знаци па да борба отпочне. Али се ни једна страна у борбу не упусти очекујући да друга отпочне. Узрок је био што је Кантакузин тајно напустио Солун и морем утекао у Цариград оставивши у Солуну само цара Јована V. Али овај није био за борбу ни за преговарања спреман. Душан је опет са своје стране бегство цара Кантакузина сматрао као не-

⁴ О овом интересантном састанку, обеду, договарању, погађању и коначном неуспешном разлазу приповеда сам цар Кантакузин у својој историји IV. 18—20 и 20—21. и IV. 152—156. Улога цара Душана била је достојанствена, Кантакузинова човека изненађена и у теснацу.

спремност за борбу и учинио што је потребно било да нападај отпочне на другој страни. Наредно је да војска пређе Вардар и *опседне Воден*. Воден је, како је већ било споменуто, био утврђено место и српска војска навали свом жестином, провалили зидове и уђе у град. Кривци издаје били су одмах похватани, варош и нарочито грчки део опљачкан и многи Грци, Србима противни из места протерани. Они који су скривили предају били су без сумње погубљени. Хајка на Грке била је велика и она се раширила на све градове у којима је било грчког живља. Грци су се у опште свугди хрђаво владали и били српској ствари непријатељи. Чак и у Скопљу нису остали на миру и чини се да су ту у великој опасности били од светине. Српски патријарх Јанићије II. морао их је узети у своју заштиту и код државних власти посредовати да им се какво зло не догоди. За кратко време била су поново заузета сва изгубљена места, која је Кантакузин за време Душанове босанске војне био освојио. Јединствен фронт према Грцима био је опет успостављен. Цела српска Македонија била је од прилике фебруара—марта 1351. поново у српским рукама. Од одласка из Дубровника до новог освајања западне Македоније једва је три до четири месеца било прошло. Велика и сјајна војна работа, најлепша међу Душановим војнама. Изгледа да је српска војска била у овом добу по броју, организацији, спремн и наоружању најјача на Балкану. *По замашности била је осим тога ова војна већа од оне на Велбузиду. Македонија је била по други пут цела освојена од Срба* и привезана за српску државу, која је сада постала једини репрезентант балканске цивилизације. Њена војна превласт била је уз то неспорна. Срп. држава била је на југу Европе прва. *Слична Атици у старој Грчкој. Она је на челу Балкана стајала* О томе није било спора.

Паралелно с овом војном акцијом текли су преговори и са царем Јованом V. после одласка управо бегства Кантакузина из Солуна у Цариград. Овог пута није се толико радило о споразуму између Византије и Србије, колико о томе да се раскине веза између цара Јована V. и Кантакузина, који је непрестано сметао миру, *ускомењао Балкан* и кварео планове Душанове од кад је власт добио. Сметао је свему и свачему. Његов је живот био буран, пул трагике као код мало византијских царева пре њега и имао мо-

мената који су одавали ако не баш редак талент а оно ретку истрајност на сваком месту и у плановима једном смишљенима. Уа то је био живав и истрајан до крајности.

Његов је живот у малом био историја Цариграда за његово доба. По једнима је био рођен у Цариграду, по другима у Солуну. Мати му, Теодора, била је у сродству с првим Палеологом, Михајлом I. и према томе био је он Палеолог у женској линији. Жена му бијаше тако исто у сродству с царском кућом. Некада је био намесник (префект) Тракије, затим командант целе византинске војске, одакле је вршио уплив и на цара и државне послове. Апокаух му је био ривал и противник али је по способности, довитљивости и гибкости далеко иза њега био. Велико његово књижевно дело о грчкој историји његовога доба, управо мемоар о ондашњим догађајима и његовим доживљајима, знаменит је споменик из перета крунисаног писца и оно се такмачи са исто тако великим и одличним делом једног од његових предходника на престолу Византије. — *Константина Порфирогенита*. Ниједан народ није имао на престолу два одлична историка осим Византије. Римски цар Марко Аврелије није био историк него филозоф. Кантакузин је био човек високо образован, који је знао стару грчку и римску прошлост и познавао Омира и Тукидиду. Њему су били омиљени *Scriptores historiae Augustae* и у њима је тражио и налазио много што-шта, што му је на престолу могло од користи бити. Да зна, што други грчки царевн пре њега нису знали, да избегне што други нису умели избећи. И ипак толико грешака у његовом животу¹. Није био међу последњима на престолу Византинских царева на којем је седело и великих људи, али је био први, који се је с Турцима сродно и својим радом отворио им врата кроз која су ушли у историју Балкана, касније и Европе, Он је један од првих сарадника на оснивању Османске царевине и раширењу Ислама у три континенте старог света. Својим додиром с њима, са Душаном и каснијим непријатељством, утицао

¹ в. G i b b o n : Ист. рим. царства XI. 63. гл. на коме месту црта карактер Кантакузинов као историчара. Пребацује му »да као Мојсеј и Цезар свугди игра главну улогу где о себи самом говори«, а да као цар нити је био савестан ни поштен и да се је служио средствима која су само његовим циљевима водила. —

је и на историју српског народа а могло би се рећи кобно и за цео Балкан и средњу Европу.

Да је напустио суцара Јована V. самог у Солуну и у близини свог ривала Душана, имало је без сумње важних разлога. Византинска царевина била је држава на којој су се непрестано појављивале пукотине и знаци трошности. Све је подсећало на последње дане Рима и римске царевине. Зато је Кантакузин држао да је боље бити у Цариграду и од туд држати конце у својим рукама него чекати у Солуну, где је јачина места била већ толико пута јамство против препада и освајања. А да се са Душаном у борбу упустио и био под зидинама његовима потучен, била би његова судбина решена. Бегство његово из Солуна било је његов спас и ако хоће — победа.

Душан се свима тима моментима користио. И док је освајање изгубљених градова продужено, покушао је да цара Јована V. раздвоји од Кантакузина. Предлагао му је да га напусти и да одпочије војну против њега у коме ће му случају помоћи војском и новцем. Српска држава морала је имати великих резерва у новцу кад је ову понуду могла учинити. Још му је и то предлагао, да се од своје жене Јелене, најмлађе кћери Кантакузинове растави и да узме за жену Теодору, млађу сестру српске царице Јелене. Тим би Јован утврдио престо и решио се неспособног супарника и ривала с којим и поред кога он није био цар него Кантакузин и без кога би он опет сам постао господарем Византинске царевине. Душан је тим мислио да се и сам реши противника, који му је толико сметао и добије већег уплива у Цариграду који му је за његове планове био потребан.

Бриге око престола, растројство у држави и у Цариграду, Турци у Бруси, Беновези у Галати, десператне финансије, слабост и разузданост у војсци и друге ствари потресала су мир у души Кантакузина и зато је одлазак његов из Солуна тим разумљивији, јер му борба са Душаном под Солуном ни онда неби користила донела, да је остао победитељ. К томе је дошао последњих година један нов момент који Византинским царевима пре Андроника III. није био познат. *Близна Турака почела се јако и неугодно осећати у Цариграду.* Бруса је била под Цариградом а Витинија цела и Бруса бијаху у рукама Турака. Опасност је била све већа и у Цариграду бијаху на чисто да ће се једном

па можда и скоро поставити питање чија је Византија? Одношаји са Турцима били су истина пријатељски, али се није могло заборавити, да је нова турска држава била назидана на византинском земљишту и цивилизацији грчког народа. Требало је много напора да се заборави, колико је дотле византинска царевина изгубила земаља и колико је био мали изглед, да ће се ма и најмањи део изгубљеног повратити. У животу опадајућих држава чешће се мисли на прошлу величину него на потребну али сумњиву будућност.

То је било баш у овом добу. На двор емира од Брусе долазили су византински изасланици. Исто тако и изасланици Млечиха и Ђеновеза. У то доба Турци су се већ осећали као сила. *И Душан је имао везе с њима.* Наводи се, да је настојао да њихово пријатељство с Цариградом поквари сродничком везом и да је понудио за једног Орхановог сина своју кћер. Орхан да је изасланство царско добро примио и богато обдарно. Али до сродничке везе није дошло. Ти добри званични одношаји са европским државама нису пак Турцима сметали да ступају у службу Византије као најамници *и да преко Дарданела прелазе на европско копло и ту у Тракији пљачкају*, па чак и у Бугарску упадају. Али ипак као да је Душанов покушај да поремети одношаје између Византије и Турске донекле имао успеха. Кад се је горње српско изасланство враћало у Србију, пратило га је једно турско посланство, које је носило од стране Орхана дарове за цара Душана у знак пријатељства а можда и у ком другом циљу. Но дарови не дођоше до онога, коме су били намењени. Идући преко Тракије и византинског земљишта за Србију, нападнуто је, да ли по наруџбини или случајно не зна се и српско и турско изасланство и опљачкано. Некоји и погинуше. Догађају је придавана и политичка важност, али ствар као да даљих посљедица није имала.

Тек турска опасност није престајала и она је у Душановом добу постала стална брига Византинске царевине. Тражење додире с њима, пријатељство и покушаји да се с њима српска династија сроди, све су то били знаци да је и Душан у Турцима назирао новог фактора и ако можда није могао да оцени његову вредност и замашај за будућност. *Једно је могло бити јасно и у Цариграду и без сумње у Скопљу, да се Турци полагано али систематски*

приближују Мраморном мору и Дарданелима, да њихов покрет има правац и тенденцију према северу, па као да се спремају да негде у Европу пређу и ако се опасност није никојим мерилом могла мерити. Држати да у овом добу на Турској страни нема још тих тенденција и да то Турци у својој души нису намеравали, сасвим је погрешно. Њихове чете биле су тако многобројне и њихови упади на Балкану тако чести и дубоки, да су допирали до Родопске планине, па је било упада и чак до самога Средца (Софија). Најпосле им је Балканско полуострво било циљ. Почели су као најамници, као пљачкаши и упадачи, наставили су као савезници, прешли су згодном приликом преко Дарданела, да коначно цели Балкан и по централне Европе узнемуре и освоје. Борбе између цара Јована и Кантакузина дале су им за све ове њихове прохтеве згодне прилике¹.

¹ Како су се Турци до ове снаге дигли коју су у овом добу показали и нарочито који су положај заузимали међу осталим исламским народима, о томе има разних гледишта. У најновије доба изишла су о томе два важна дела: Edouard Montet (проф. у Женеви): »L'Islam«. Collection Payot 1923. и Lothar Stoddard: »Le Nouveau monde d' Islam«. Француски од Abel Doušie. Paris 1923. Са српске стране није још испитан њихов утицај на срп. историју XIV. века. А ту су управо почетци њихове снаге и величине а српске пронасти. Сав је њихов рад проткан кораном као и цела њихова тадања политика и ратовање. Све је верске боје. Од XIV. века они су се, тако рећи, и нехотице излучили из Ислама. Први Ислам био је фин и спиритуалан док је био под водством Арапа. Доказ је био што је у њему било око седам-десет разних секта, од којих ни једна није била турског порекла.

Турци су пак отишли под тим именом и као Осман и засебним путем. Њихов нагон за бруталношћу, рушење, разоравање и убијање само је њима међу исламским народима био својствен. Они су имали највише особина Монгола и Татара Чингис-Кана и Тамерлана. С њима се Муслиманство издвојило из правог Ислама и ушло у период некултуре, крајње нечистоће, нечовечности и у агонију, какву смо на њима видели целог XIX. века, да у XX. веку са свим неславно нестану из европске Историје у којој су, као нигде пре у историји, играли улогу незваног госта. Њихово нестајање било је за европску историју, нарочито балканских народа, право олакшање. Осим неколико ђамија, нису никакве трагове за собом оставили. Њихова је култура била бедна, и није имала готово никаквих веза са великом културом Ислама и Арапа.

Византија и Срби улазећи у XIV. веку с њима у борбу, нису их ни најмање познавали и за борбу с њима нису били ни најмање

Године 1352. обновила се грађанска борба између оба цара, за коју се држало да је била већ пре окончана. Оба су цара били пре заједно у Солуну да обнове борбу против српске државе. Тај заједнички рад изгледао је као помирење и без сумње је то било. Али Кантакузин није бадава онако брзо и загонетно отишао из Солуна. То је био знак да је све било привидно. Он је хтео да сам буде на византинском престолу и да отвори врата својој династији. Цар Јован пак хтео је то исто, али опет за себе и своју династију. Нема сумње да су таст и зет у Солуну били на чисто о томе, шта ко хоће. Сад је била прилика и за једног и другог. Поделише некако царство тајно међу собом и ако та деоба није имала оно старо државно-правно значење као у римско доба на Источно и Западно царство. Али Јован V. са деобом није био задовољан нарочито због тога, што је *Матија Кантакузин, син цара Јована Кантакузина* заузео био северну Тракију и Једрен за себе, после Цариграда и Солуна најважније место у царевини. У лето исте године већ је имао сваки своју војску и почео своје планове извађати. Матија Кантакузин као сурегент свог оца, држао је њему страну, Јован V. је пак дошао под Једрен и тражио предају града, тврдећи да је он његов. Борба је отпочела и Матија је био принуђен да од свог оца тражи помоћи. Цар Јован Кантакузин је дошао заиста сину у помоћ и довео војску састојећу се из Грка, Турака и Каталанаца под зидове Једрена. Јован V. мораде услед тога напустити опсаду Једрена и повући се од онуд.

Али с тим ствар није била окончана. Осећајући да сам с оба Кантакузина не може изићи на крај, позвао је

спремни. То су потврдили каснији догађаји. Зато је пак у XX. веку срп. удео у њиховом изгону из Европе од највећег значаја и одлучан. Без Србаља њихова владавина трајала би и данас у Европи или бар на Балкану. Срби су сами уништили Турке и Ислам на Балкану. Све друге борбе имале су само споредног утицаја. И цела борба срп. народ од XVII. до XX. века била је само против Турака. Хришћанска цивилизација у Европи против Ислама, имала је у Србима најистрајније и најупорније представнике. Сви ратови Аустрије и Хабсбурговаца против Турака на Балкану остали су јалови и неуспешни; више их је упропастила непрекидна борба са Србима па и онда кад су били победитељи. Од Косова па до XX. века српски је животни и народни програм био смрт Турцима! Тог програма није имао ни један други народ! Упорност и истрајност често вреди више него храброст и јуриш.

цар Јован V. у помоћ Стевана Душана и бугарског цара *Александра* који му у помоћ са више хиљада војника при текоше. Српска војска под водством војводе — казнаца Бориловића износила је око 5—6.000 војника. Бугарска је могла имати од прилике толико исто. Обе помоћне војске нађоше се код *Димотије*.

Али и Кантакузини не мироваху. Од Турака бијаху добили помоћи и она је ишла у правцу према Једрену, спорној тојчи свих ових догађаја. Тамо су се журили и Срби и Бугари. Неким случајем нађоше се све војске код Емпитијона (Empition) Турци који су ишли у помоћ Кантакузинима бијаху под водством Сулејмана. Без икакве намере да се боре и видећи се на истој тачци, одпочеше једни и други борбу која у брзо узме вид *формалне битке*. Бугари напустише борбу и умакоше, оставивши Србе и Грке да се с Турцима боре. Али је српски положај био врло тежак и изгледи за успех били су мали. Нити им бијаше познат предео на кому су борбу примили као што треба, нити бијаху спремни за борбу. Поред Бугара напустише их Грци и Срби остадоше најпосле са свим самим. Коначна пропаст била је очигледна. Српски командант Бориловић са свих страна притесњен, настојао је да се бар јединим делом војске пробије што му за руком пође. Остали који немогоше измаћи били су до ноге потучени, у бегство натерани или заробљени. Нико не дође до Једрена, који је тамо пошао, осим Сулејмана са победоносним Турцима. Српски је пораз био потпун а Кантакузини били су спасени. У Једрене ушла је турска војска у триумфу од оба Кантакузина и њихових војника дочекана с усклицима. Сулејман је био довео са собом заробљене Србе, шаторе, коње, оружје и остали ратни прибор. Цар Јован V. остао је пак усамљен скоро без војске и помоћи. У Цариград се није могао склонити, јер је Цариград био у рукама Кантакузина. Остао му је веран само Солун где се је његова мати Ана налазила и у Егеју северна острва. То је била сада његова некадања Византинска царевина. Сад се налазио од прилике у истом положају као оно око 1344. Јован Кантакузин, када се морао склањати и потучати по Родопе-планини заклоњен од цара Душана, док је он Јован V. био господар царевине и Византије. Цар Јован V. изгубио је био Тракију а с њоме му је измакла била и престолница на Боспору.

У тој борби два грчка цара *помоћу Турака* која је целе 1352. трајала, заузео је Сулејман, турски зоповедник тврђавицу *Цизле*, на полуострву Калипољу, коју Грци не могаху патраг повратити. Тај комад земље био је њихово прво територијално и политично освојење у Епрови одакле ће даље до под Беч доћи и целу средињу Европу протрести. О тој опасности најмање се сањало у Србији и Бугарској. На брзо иза тога можда у првој половини 1353. прогласи цар Јован V. Јована Кантакузина за неспособног за владање и збаченим, бацивши на њега сву кривицу за догађаје, растројство и пропаст Византинске царевине, као и за улазак Турака у византинске ствари. Али тај излив гњева био је кратког века. Нагоњен силом прилика морао је цар Јован брзо иза тога узети за сурегента и суцара Матију Кантакузина сина Јована Кантакузина. Странка Кантакузина била је још непрестано јака и упливна у Цариграду, а то је код Јована било одлучно.

Но ситуација се према Турцима тим није била разби-стрила. Једним догађајем она је шта више на горе окренула. Једна напенадна природна појава, која иначе с историјама народа нема везе, била је томе узрок. На полуострву Калипољу код града истог имена (данас Галипољ) рошила се земља дуж обале честим земљотресима у оном крају, који су се баш на том месту више година понављали. У месецу марту и то 2. 1354. године био је потрес најјачи и он је варош Калипољ претворно готово у рушевину. Многи, развалинама затрпани, погинуше. Становништво преплашено прсну на све стране. Већина умаче на лађе које су се у пристаништу задржавале и недалеко од места укотвљене биле. Место опусте, власти понестајаше, трговина и живот престаде. Потрес се осетио и на Азијатској страни на којој су Труци били господари. Дарданелски мореуз је на овом месту узан и Јегејско и Мраморно море везани су само уским рукавом од прилике ширине доњег Дунава.

Турци ову пропаст Калипоља узеше за повод, да са Азијатске стране пређу на Европску, стање поближе разгледају и можда том приликом изврше пљачку. Нашавши место сасвим пусто, заузеше га и наместише у њему малу посаду. Уз њу почеше правити утврђења и то не само да помогну месту, које је страдало, него и да се помало осигурају против нападаја за будуће. У томе су прешли и

други мањи одреди са противне стране. Сви заједнопљачкају у месту и околици и подизаху утврђења. *То је био први улазак Турака у историју Европе.* Овим истим Дарданелима пређоше и Артаксеркес и Велики Александер у својим освајачким путевима, први у Европу други у Азију. Ту је пренао и Фридрих Рићобради са својим крстанима да освоје Палестину и Јерусалим¹.

У Цариграду се брзо разнео глас о овом необичном догађају и Кантакузин који је био господар у Цариграду протествовао је против окупације грчког земљишта. Али код Турака то није ништа помогло. Турци су се позивали да они град Калипољ нису ни порушили ни освојили, него га нашли пустог, празног и порушеног без посаде и становништва. Они су заузели напунитену варош, а така се места смеду свугди на свету заузети по оном и у византинском праву познатом правилу. Шта више они су порушено поправили, против новог земљотреса утврдили и осигурали а тим општој користи и култури услугу учинили. Становништво им мора бити захвално за тај посао, који се против сваког очекивања укарова. Они из њега не желе излазити и задржаће га и даље.

Грци су узалуд противно доказивали и побијали турско извртање међународног права. Али њихова византинска догмахија не истера Турке из Европе. Грађанске борбе и догађаји у Византији дали су Турцима прилике да до Калипоља дођу. Толико су их пута у помоћ призивали час као најамнике, час као помагаче и савезнике. Сад им је пак неправдо било, да су порушену варош заузели и оправили. Турцима захтев из Византије није ишао ни у главу ни у — рачун. *Турска је историја у Европи и српска исламска политика почела добивати прве странице у Калипољу 1354.* Јован Кантакузин био је први њихов еродник по фамилији и позивач да се у византинске ствари мешају. Није дуго потрајало одпочеће они упаде и у Бугарску, који се извргоше у праву борбу. Два су сина бугарскога цара Александра у тој борби погинула.

¹ Халеспонт је дуг 60 килом. и 1360 метара, 7 километаре широк а 50—90 мет. дубок. Он је био од прехисторичког доба веза између Средиземног и Црног мора. Ту везу посредује од стране средиземног мора Егејско море а од стране Црног мора Мраморно море и Дарданели.

Димотика, Емпитијон и Калипољ постадоше за Бугаре, Србе и Грке у истој мери кобна имена и опомена за будућност. С новим суседом и противником ваљало је рачунати и ако је на балканском земљишту имао само два незнатна места на Дарданелском мореузу и острва у непосредној близини азијског копна : *Митилену, Хиос, Самос и Никарију*. Одатле ће се развити велика његова историја. Један споразум између Византије, Србаља и Бугара могао је заједничког противника нагошати да се поврати на азијатско копно. *Али до какве колективне мере и манифестације не дође никако*. Тај пропуст коштао је скупо и пропуститеље, цео Балкан и осталу Европу. Никад се није у историји Европе тако мала незгода могла лакше поправити и никад није из једног пропуста већа несрећа наишла на човечанство. Да богме, обична историја рачуна само с оним што види и држи, да је то све, а не тражи и невидљиве мотиве. Турци би без сумње провалили временом и на другом месту и да нису у Европу ушли код Калипоља. Стање византинске царевине оног доба било је слично оном у Калипољу после земљотреса. У Византији није било више ни сопствене снаге, ни јавног духа, ни политичног морала, ни националног осећаја. Византија није била више ни држава ни провинција. Нешто неодређено. Оно што је данашња Турска у Азији то је била Византија у Европи. У српској држави било је јавног духа а у Бугарској ни једног ни другог. У Турака било је пак *фанатизма за оно*, што је вера њихова учила. *А она је учила освајање*. Његова снага није била позната онима, против којих је уперен био. А то је била велика несрећа.

За чудо је да цар Стеван Душан, који је у овом добу био најактивнији и најмоћнији владар на Балкану, који је дотле *једанаест разних ратова водио*, није покушавао да какав савез против Турака организује¹. У место тога он се обраћао *папи у Авињон* и тражио од њега благослов и приволу, да може креташку војну против Турака повести, сличну онима из прошлих времена. Очевидно је држао да папе и сада имају ону духовима владајућу моћ као у доба пређашњих креташких ратова, који су баш против Турака онако мало трајног успеха имали.

¹ в. П. Л. Руварац : Вукан , најстарији син Стевана Немане и Вукановића. Годишњак 10. год. 1888.

На овај се корак није лако одважно али је држао, да ће он бити бољи него савез несложних и у завади живећих балканских народа, који у осталом због переда и агонији у Византији није био ни могућан. Бугари сами нису пак имали никада државних идеала него само војничких и политичких нагона. Душанова политика била је до 1354. антикатоличка и антипапска а то га није препоручивало у Авињону, где су традиције папа Инокента III. и Бонифација VIII. биле у највећем цвету. Каква је то моћ била видило се из папске догме *pontifex supra canones*. Папа одмах после Бога. Одношај католичке цркве према државама био је до крајности критичан услед доктрина, да је црква изнад државе а држава позвана, да буде у служби цркве. Та је наука, без сумње, раширена била и од католичке цркве у српској држави и има трагова, да јој се већ краљ Милутин одупро. До њега је католичка црква у српској држави била не само слободна, него и јака. Под Вуканом¹ је она била у Зети и Приморју шта више доми-

¹ Ове су војне биле :

1. Војна соцем Стев. Дечанским пр. Бугара. Битка на Велбужду (1330.).

2. I. војна на Византију (1332.). Године 1334. долази срп. војска први пут под Солун.

3. Војна пр. Мађарске и Карла Роберта;

4. 1341. Друга војна на Солун;

5. Војна на Воден;

6. Разне војне и операције на Вардару (1342).

7. Војна (1343) на Сер, Дрину и Филипи;

8. 1348—1349. војна и упад у Епир. Том приликом освојене Акарманије, Етолије и Епира и Средње Албаније;

9. Год. 1350. у јесен војна на Босну ради повратка Хума;

10. 1350—1351. нова војна на Византију и у дну Македоније пошто су га за време војне ради Хума напали Византинци. Тим поводом нова а) војна на Воден (најлепша) б) војна на Солун (трећа).

11. Помоћна војна Душанова и цара Јована у корист визант. цара Јована V. против оба Кантакузина (1352.).

Мајков: »Истор. срп. народа« превод Даничића тврди (стр. 45.) да је против саме грчке било тринајст војни. То исто тврди Калај у својој »Истор. срп. народа« (нем. превод стр. 66.) али додаје: »Die chronisten verszeichnen dreizehn Kriegszüge Duschans« ... Писац не наводи хронисте. Неке војне могле би се у истину поделити у две, као на пр. оне под 9. и 10. Свакако је било

нантпа¹. Милутин је први напустио стазе католичкој цркви повољне политике у Рашкој. Душанова политика била је пак, како се из његовог законика види, чак противничка. Он је католичку цркву назвао чак »јерес« и одредио политичне и административне мере од велике строгости против ње. Да ли су ове Душанове одредбе реципиране из закона краља Милутина или су директе његове, не знамо, јер се Милутинови закони нису сачували, али је изван сумње, да су у Авињону за рђаво расположење краља Милутина морали знати и могли га приписивати були папе Бонифаца VIII. »Unam Sanctam« од 1302. године која је и у католичким земљама запада изазвала највећи одпор и огорчење. Нема се директно доказа али је изван сумње, да је она и српску државу отуђила од католичке цркве и одвела сасвим према Византији, која није имала онаке појмове о одношају цркве према држави и нигде није настојала да дира у политичан и државни живот хришћански. Да католичкој цркви у Рашкој држави до Милутина нико није сметао, доказ је архиепископија у Бару, која је од папе Александра IV. за доба краља Стевана Уроша I. око 1258. подигнута на Примат и архиепископу подељен наслов »Primas-a Serbiae«. Уз њега је било шест до седам суфрагана које у Котору које на северу Албаније. Тај се добар одношај пореметио и под Душаном конфисковане су многе цркве, секуларисани манастири и опатије, а редовници, опати, па чак и бискупи, изгоњени којекуда. Ради тога је било жалбе од стране Барскога примата и осталих бискупа, па и од самих папа, али све то није по-

дванајст Душанових ратова али не само против Византије, него свега. Но ове ратове и појне не треба узимати у данашњем смислу. Они су често били препадни и нападнута страна сазнала је за препад тек у моменту, када су операције противника почеле. У овом погледу као да ни једна држава не чини изузетак. То је био начин ратовања онд. доба.

¹ Ст. Станојевић: Борба за самосталност Католичке цркве стр. 23—27., 38—41, 116—125 и др. — Дукљанско-барска архиепископија имала је под својом јурисдикцијом следеће епископије: Дукљу, Бар, Котор, Балеш, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, затим Србију, Босну и Травунију. По данашњем рачунајући, тај је простор могао износити најмање 25—30000 □ километара. в. и Ст. Новаковић: Земљиште радње Немањине (Годишњица I. 1877.). — Marković J. Dukljansko-barka metropolija.

могло. Душанова католичка политика није хтела поћи блажијим путем¹.

Сад се услед приближења турске опасности одважио, да се папи у Авињону обрати и своју оштру антикатоличку политику поведе другим путем и можда чак у пријатељство претвори. Политика прошлости као да му је на овом пољу штете нанела. Послао је у Авињон једно а како се чини и два изасланства у размацама и тражио, да се постави или призна као генерални бранитељ Христове цркве против Турака. Депутација се из Србије кренула од прилике маја 1354. У њој је био Божидар дворски судија Душанов, затим наместник (кефалија) од Сера, Нестег, и заповедник од Котора Дамјан, без сумње католик и уз изасланство послат ради знања латинског језика. Са собом су понели акредитиву за папу запечаћену и провиђену званичним знацима поштовања према високој особи пред коју су ишли. У Млетке су стигли концем маја или почетком јуна, где су свој пут и његов циљ пријатељима објаснили и од те важне католичке стране препоруке тражили. Од прилике у исто време послат је од фиорентијске републике папи у Авињон *Бокачио*, такођер у дипломатској мисији. У јуну су добили препоруке од Млечкића и одпутовали. У аугусту стигли су, прешав тежак и опасан пут преко Алпа, у Авињон и од папе Инокента VI. (1352.—1362.) примљени.

¹ Међу наведеним разлозима, зашто је до лома између државе и католич. цркве дошло, неће стајати, како је већ горе изложено, на последњем месту ни мешање папа у унутарње послове ондашњих држава запада. Покушај је без сумње учињен и код држава Балкана, које истина нису биле католичке, али имале велик број католика. Ту је спадала и српска држава. Папство чинило је покушаје на све стране. Црквени иметак био је на западу екземптан и није носио никакве државне терете. Само дозволом папе могао је бити изузетак. Папа Никола IV. дозволио је 1289. у Француској порез на црквене добра само под условом концесија њему. Тако исто одређивале су папе порезе за вођење крсташких ратова и државе су исте морале истеривати. Булом од 7. Јула 1289. папа Никола IV. одређује, да у државне терете имају ући и његове неке потребе.

Сва је вероватност, да су то исто хтеле папе, ма и у блажијој форми, увести и у српск. држави, или бар у крајевима где је било претежно католика. (v. Jusselin Maurice: Histoire des premières grandes dépenses de guerre. Paris.).

Изасланство је устмено и писмено протумачило циљ свога пута и жеље свога владара, *које су носиле све знаке капитулације Душанове католичке политике пред Св. столицом Авињонском*. Душан је папи јавио да жели зближење с католичком црквом што неће бити тешко, јер је с византинском већ више година прекинуо. Уверавао је св. оца, да су политичке грешке према његовој цркви поправљене, да су јој повраћени манастири, цркве и опатије одузете и да је на своја стара места понамештао скинуте бискупе и католичке функционаре који су били одстранени. Изјавио је с нагласком, што је папи нарочито морало у очи упасти, *да га сматра за правог Христовог намесника св. Петра* и молио је да се овласти да поведе војну против неверних наваљивача и заједничких непријатеља и да папа тај корак *помогне својим везама и духовним средствима*, да успех буде што бољи и сигурнији. Најпосле је изјавио жељу да папа пошаље једног трајног нунција који ће код цара у близини бити и уверити се о свему ономе, што он буде предузимао¹.

У свечаној аудијенцији у Авињону у којој је ова адреса прочитана, папа Инокент VI., опкољен од кардинала, најавио је своју велику радост предајући заборави прошло. Жеље ће цара (он га је сам назвао »Rex Rasciae«) испунити и његово оружје благословити. Послаће и изасланство да везе буду јаче и додир срдачнији. О свему том је уверавао цара Душана и у својој писменој посланици датираној 29. августа 1354.

У исто време са српским изасланством или нешто касније, као да је Душан одпратио *још једно католичко изасланство* да и оно папу Инокента VI. увери, како он о католичкој цркви мисли и шта жели предузимати у одбрану једне и друге хришћанске цркве. На челу овог изасланства био је бискуп *Вартоломије*, Душанов познаник од пре и човек који је његово поверење уживао. Вартоломије био је пре бискуп од Котора а касније од Трогира у Далмацији. У овим бискупским својствима имао је прилике да с царем дође у додир и да ту заступа по папиној наредби разне католичке интересе. Сада као да је био послат у Авињон да папу увери о променењем курсу у Србији

¹ О раду папа у Авињону и политици тог доба види : *Vitae paparum Avionensium*. Paris 1693. 2 Volum.

гледе католичке цркве, на чему је без сумње имао великога удела. Њему се био прикључио и *Петар Тома од Перигора*, по пореклу Француз, који је као и Вартоломије био бискуп. Какве је везе имао са српском католичком црквом не даје се рећи, исто тако како је дошло да се придружи овом изасланству. Перигор је у то доба био негде у Сицилији бискуп, касније архиепископ од Крете и најпосле католички титуларни патријарх од Цариграда¹.

Кад и како се оно прво изасланство вратило непознато је. Папа је пак по Душановој жељи касније *одаслао своје изасланство у Србију*. Издата је члановима акредитива за Душана 24. децембра 1354. Изгледа да су се на пут кренули у половини јануара 1355. Са собом понело се мноштво препорука и писама, међу којима је било и за царицу Јелену, на младог краља и престолонаследника Уроша (који је у то доба имао 18 година), на патријарха Јоанићија II., на католичког архиепископа и примата у Бару, на севастократора Оливера, кесера Прељуба, великог логотета Гојка, немачког војводу у српској служби Палмана и друге високе особе. Очевидно је оно прво изасланство, које је било отпутовало по жељи у Авињону ове адресе оставило, јер је сасвим невероватно, да су папа и његов двор у Авињону могли знати које су особе баш у то доба у Србији и Скопљу меродавне и код којих треба званичне посете учинити.

Није без неке историјске вредности за оно доба да се овом приликом напомене, да је ово изасланство Инокента VI. на српски двор путовало по свој прилици преко Ђенове и да је у половини фебруара стигло у Пизу, онда са своје трговине и политичне улоге као меркантилне републике знамениту варош средње Италије. Ту у Пизи за-
текли су изасланици папини *ческог краља и цара свете*

¹ в. Костић Мита др: »Карло IV. цар Душан и војвода Влајко«. (»Политика« (Београд) од 11. Јула 1924. бр. 5822.). Писац узима већину својих података из П а л а ц к и: »Историја Чешке«. По њему радило се највише о унији римске и источне цркве, у којој је план и Душан ушао. Папе Климент VI. и Инокент VI. спремили су све могућности. Славенско-глагољански манастир Емаус код Прага имао је у том подхвату играти велику улогу. Изненадна смрт Душанова покварила је наводно целу акцију. Али, додаје писац, Душан у авињонске планове није био ушао и »променуо је своје намере«. Папе не могаху никакав успех постићи.

римске империје Карла IV., који је из Милана путовао у Рим да се за немачкога цара крунише, пошто је у Милану био већ гвоздеом италијанском круном крунисан за краља Ломбардије. Изасланици папини представилише се цару и краљу Карлу IV. и приобштише му циљ овога пута. Карлу се мисија учинила у истину важна а да је још и од папе изаслана, који ће у Рим доћи да га за цара крунише, још је јој већи углед пред њиме дало. При њиховом поласку дао им је препоручно и поздравно писмо на цара Душана, датовано 19. фебруара 1355. у којем га је храбрио и обадрвао за намеравању војну против Турака и желео му и успеха. У писму назвао је цар Карло IV. Душана *»драгим братом«*, не само по царском положају и по круни него и по племенитом Словенском језику који је он говорио (*»ejusdem nobilis slavici idiomatis participatio«*).¹ Карло IV. био је напиме у исто време и чешки краљ².

Пажња коју је Карло IV. поклатио депутацији која ће пред српскога цара изићи, била је свакако знак интернационалног угледа који је српска држава у ондашњај Европи уживала. И Карло IV. није био обичан владар свога доба; био је знаменит и као чешки краљ и као немачки цар. Чеси га називаху *»оцем отаџбине«* који је за чешки народ много учинио да га дигне. По васпитању Француз (јер је у Француској као младић десет година провео) подигао је он Прашку бискупију на степен арцибискупије. Тежећи да консолидује земљу политички и интелектуално, основао је он по примеру париске Сорбоне 1348. Универзитет у Прагу. Хтео је да Ческа буде на граници Истока, репрезентант и огњиште западне културе која се онда не бијаше здраво напрема југу спустила. Чешки Хроничари забележили су уз све ово, да су највећи духови оног доба на пр. Петрарка, Кола-ди-Риџенцо и

¹ в. Jireček: Geschichte der Serben стр. 409. Jireček је овај догађај нашао је Palacky: Истоп. чешког народа Prag 1876. у српским историцима он је непознат.

² в. Andre Mevil: *»Avignon et ses hotes royaux«*. (Jour. des Debats. бр. 131. од 11. Маја 1924). Сличан пут учинио је цар Карло IV. и године 1364. у Авињон папи Урбану V. да му се зафали на помоћи коју је исти увек указивао кући Луксембурговаца. Цар Карло IV. дошао је баш о духовима и учинио је посету с круном на глави и скинтром у руци.

страни суверени долазили у Праг да се поклоне овом великом владару.

Његов двор на Храчину подсећао је на двор ондашњих француских краљева. *Domum regium*, вели крошчар, — *ad instar domus regis Franciae aedificavit*. Из уста таког владара и на онаком месту поздрав Душану имао је политично, национално и интернационално значење за ондашњу српску државу. Два словенска владара од великог угледа у исто доба, била је карактеристика словенског средњег века.

Тако је Душан имао све што је желео : измирење са католичком црквом, благослов папин и овлашћење за крсташки рат против Турака. И нема сумње да је размисљао како ће ствар одпочети да опасности учини краја која је њему и целом Балкану претила. Турци су у то време велики број провинција Мале Азије у својим рукама имали и били прешли на европско копно. Да богме, величина те опасности није се, како је већ горе речено, могла онда још одмерити, као ни једна историјска опасност коју су народи доживели. Величина се њена сазнаје тек онда кад је дело и — прошлост. Али при свему томе њено сузбијање било је дужност оних којих се тиче. То су показали и досадашњи кораци које је Душан предузео и ако су они доста заобилазни били. *Турска опасност утицала је на његову католичку политику, која је пре тога у његовом законнику онако оштрог израза нашла*. Сад је ради Турака требало обуставити извршење оних одредаба и чл. 6, 7, 8, 9, и 10, . . . законика. То је био редак случај у правној историји оног доба да спољашња политика утиче на грађански законик и грађански законик на одношај папе према српском цару.

После овог споразума и измирења са папом имао је Душан право да и од католичке цркве тражи помоћи и да и католичко становништво позове под оружје и заставу. Папа је о склопљеној погодби без сумње известио католичког Примата у Бару. Измирење тицало се највише католичких крајева око Котора, Дубровника, Зете и северне Албаније која је готово сва католичка била. Она је могла како смо горе из писма Гиљома Адама француском краљу Филипу VI. видели поставити знатан контингент војске. То је имало утицаја и на организацију и број војске, на војне трошкове, састав јединице, чиновништво и људи

на двору. Ако католички архиепископ и његови бискупи нису дотле имали места у државном сабору, сада би им се место морало дати да је он одмах био сазвач. И у католичком Дубровнику, који је толико са српском државом и њеном политиком имао посла, морала је промена у овом правцу изазвати највеће задовољство.

Но до жељене крстоносне војне није дошло и Турци су набегли опасност за коју нису ништа знали, улучивши прилику да једном освојену позицију што боље учврсте. Први је успех био већ у томе што у своме утврђивању у Калипољу нису ни од кога дирали и што покушај тај није изазвао никакву акцију суседних држава против њих да им се заузето одузме. За њих је то био знак, да се не може и за први момент то им је било више него довољно. У прилог им је пак ишла нарочито та околност, што су Маџари четири месеца после њиховог утврђења на европском континенту упали у Србију и тиме српску пажњу одвратили сасвим од догађаја који су се одигравали на византинском земљишту. Краљ Лајош продро је у јулу 1354. преко Саве без сумње негде код Земуна и заузео Београд¹. Тај упад задржао је Душана да не иде даље и да одгоди жељену војну против Турака. Не знају се појединости али у августу био је с војском у Брусици у Руднику. Надирање Маџара у унутрашњост Србије задржала је једна заразна болест, која се у њиховој војсци појавила док је још на ушћу Саве стајала. Велике мочваре од Земуна дуж Саве у правцу према Митровици и страшни ритови на банатској страни између Београда—Панчева па до ушћа Тисе код Сланкамена, у летњим тропским упскама увек су били, па су још и данас, легло разних грозница, маларија, епидемија и дизентерија. Лајошева војска је ту, како изгледа, обо-

¹ Земун и играо је за време Неманића у борби њиховој с Маџарима као погранично место знатну улогу. Изгледа да су између Земуна и Кушинова Маџари продирали у Мачву. Утврђења Земуна била су знаменита и она као да воде своје порекло од Византинаца. Под Римљанима назван Тауринум, звао се он под Грцима »Земун« т. ј. ушће, где се једна река, (Сава,) улива у другу (Дунав). Од »Зеугмијона« постао је изопачено »Земун«, Под Високим Стеваном био је он мађарско лено дато с другим земљама за Мачву и т. д. В. I. С. Soppo: Monographie von Semlin, Semlin 1890. и Петар Марковић: »Земун од најстаријег времена до данас, Земун 1890.

лела и о даљем надирању није могло бити ни говора. Угарски краљ био је принуђен, кад му је од те заразе умро и брат Иштван, да помишља на повратак и споразум с Душаном. Зашто мир није исте године склопљен не зна се, али је до њега дошло идуће године месеца маја 1355. Угарска је како се чини евакуисала заузето српско земљиште и повукла се на мађарску страну признавши као будућу границу Дунав и Саву која је сасвим наравна била. Бар нема из оног доба вести да су Мађари ове две реке на ново прелазили.

Од прилике у ово доба, кад је овај споразум постигнут, стигло је априла или маја из Авињона оно изасланство папе Инокента VI. у Србију, које је исти папа одредио био да тамо дође. То је изасланство пошло како смо већ видели јануара 1355. Можда је било задржано да се цару раније представи, јер је био одсутан на северу. Какву је мисију од папе добило и шта је у Србији радило о томе нема трагова, као што је у опште много штошта из српске историје овог доба у историчку таму увиђено из које ретко кад сасвим чисти зраци до историка допиру. Ко жели да мало дубље продре, упућен је као што смо једаред већ напоменули на комбинације, хипотезе и довијања. Рат и нападај Мађара на Србију морао је покварити посао бискупу Вартоломију и његовом пратиоцу бискупу Петру од Перигора. Душан је имао повода да се пожали на свога мађарског суседа, који је уживао као католички краљ поверење папино и био један од одабраника католичке цркве. Задржао је Душана од посла, који би бранио у истој мери интересе Мађара и католичке цркве. Али у место негодовања од стране папских изасланика на ову мађарску интерупцију, они као да су угарског краља још бранили, када се Душан на истог жалио. И преговори између њих и цара Душана као да се нису повољно свршили. Отишли су празних руку, расрђени и незадовољни. То се види одтуд што су из Србије упутили се у Мађарску и од краља Лајоша захтевала да на Србију завојшти. Али угарски краљ имао је са ратовима између Угарске и Рашке рђавог искуства и изасланици нису успели да суседе поново заваде.

У исто време кад је српско изасланство у Авињону извршило своју црквену мисију код папе Инокента VI. (Августа 1354). збили су се и на земљишту источне цркве у Србији важни догађаји. Баш у доба када је Душан

имао посла с Маџарима и своју војску скупљао око Рудника и у оним крајевима, налазио се први патријарх Јоанићије у Жичи. Није видљиво да ли је из Пећи ту дошао у каквој политичној мисији или је долазио црквеним пословима, или га је Душан звао да се о чему с њиме посаветује. Дошав ту тешко је оболео. Изгледа да су по његовој жељи учињене припреме да се што пре врати у своју резиденцију Пећ. Али до ње је требало преко Новог Пазара и тешким путевима више дана путовати да стигне. У путу умре у селу Полумиру на Ибру недалеко од Студенице 3. септембра 1354. године, пошто је стајао на челу српске цркве пуних осам година. Из његових је руку Душан примио царску круну. Благ и смирен, више је био светитељ него политичар и ако је његова мисија била више политичка него црквена. Нова српска црква, а то је била од оснивања патријаршије, захтевала је да се црква још већма приљуби уз државу, што је било поред Душана тежак задатак. Католичка је црква подчинила државу, у Србији је пак нарочито под Душаном држава подчинила цркву и начинила ју својим вазалом. Папе Грегор VII., Инокент III. и Бонифац VIII. развили су моћ католичке цркве у недогледно. Душан је то учинио са црквеном моћи. У својој двострукој улози Јоанићијује остало само једно, да слуша државу. У томе за њу није било никакве опасности. Источна се црква није никад за власт грабила. Тим је избегла велике конфликте и то ју је кроз толике векове сачувало од великих потреса.

Осигуравши се од Маџара, Душан је иза тога одлучио да се врати опет на југ, где су га позивали важни државни послови. На југу српске државе било је увек важнијих послова него на северу. Српски владари проводили су своје време већином на том делу државе, на њему имали своје дворове и летниковце а ретко се виђали на Дунаву, Сави и северним крајевима Мораве, камо су долазили како се чини само онда када су Маџари земљу нападали. Можда је томе био узрок и благ климат југа с његовим пријатним поднебљем и близином мора, док је север био нарочито зимн опор, ладан, влажан и на Дунаву и Сави по кад и кад, како је већ споменуте због великих мочвари и опасан. Можда је и близина Цариграда, који је српску државу увек гледао с неповерењем више привлачила, па и Солун, велики културни и трговачки центри, док на

северу не бијаше великих места. Стари римски културни центар дође Паноније, Сирмијум. у том добу већ варош св. Димитрија, лежао је у рушевинама, док је све што је било боље пренето одатле да се подигне јако и страховито утврђење — Варадин¹. Осим тога било је услед смрти патријархове потребно, да се сазове државни сабор и изабере нов патријарх. Тај сабор сазван је септембра или октобра 1354. у Серу и том приликом изабран за патријарха и инсталисан Сава, дотле игуман манастира Хиландара².

Као што је онај сабор у Скопљу 1345. постао важан одсек Душанове историје, тако је и овај у Серу добио свој глас по оном, што је на њему настављено. После освојења Сера у октобру 1345. дошла је патријаршија, царевина и 1349. законик. Овде у истом Серу настављено је сада 1354. пет година касније, што је у Скопљу почето. *И ту је изабран патријарх и по царском предлогу примљен други део Душановог законика*: Правници га називају новелом, што строго узевши по материји није. Сасвим се други предмети ту расправљају, док новела треба да надопуни или промени закон погледом на исти предмет. Главни је посао учињен закоником од 1349., сада је попуњен сасвим новим одређењима, која су пскуством од пет година постала потребна. *Скопски и Серски законици две су неједнаке половине једне законодавне целине*. У Скопском учињен је важан корак у правосуђу и управи. Изгледа, да је једно и друго пре истим надлештву поверено било. И ако се не може утврдити, које су одредбе Скопске а које Серске, једно стоји, да је у главном под Душаном зако-

¹ О овом преносу рушевина старог Сирмијума за градњу тврђаве Варадина од њих в. «Србија» Календар за год. 1924. (Митровица) од писца ове историје.

² О овом сабору има више мишлења. Држи се да је 1354. било два сабора : један у Децембру 1354. на коме је Сава изабран за патријарха (Јестопис 184, 12) и други, на коме је донета надопуна законика, управо његова друга половина. (Ст. Станојевић («Дело», Београд) за Јануар 1899. стр. 162—165.).

Ова деоба у два сабора нетачна је. То су била два заседања истог сабора. Сабор се састао, извршио један посао, одложио свој рад и касније се, може бити после више месеци састао. Изгледа као да је техника саборског рада била слободна и нешто слична данашњем, по коме се заседање могло на краће или дуже време одгодити, без прекидања континуитета.

нодавство у једнакој мери уредило послове државне и да је створен нов правни ред колико се год он ослањао на законе и традиције прошлог времена, нарочито краља Милутина¹.

Но док је црквена политика једне и друге цркве заузимала Душановој владавини толико времена и по кад и кад сву му пажњу привлачила, збили су се у Византији догађаји, коју су поново утицали на унутарњи живот српске државе. Борба између оба цара изгледало, је, *као да се неће никад завршити*. Од прве појаве Кантакузинове то јест смрти Андроника III. (1341.) па до овог доба, његово име никако није излазило из историје Византије. И што је између оба цара била већа борба, све су ствари замршене постале. То је трајало пуних четрнаест година. Најпосле се појавиле струје, које су *радиле на измени обе*

¹ Први закон примљен је, као што је на другом месту речено 1349. други 1354 на сабору у Серу. Данас има око двадесет редакција законика. Призренски се сматра као најближи непознатом оригиналу али ово гледиште није критички утврђено. Разлози које Ст. Новаковић (Душ. законик стр. LXVI.—LXVIII) наводи, дају се побити. Призренска редакција има свега 201 чланак али колико је чланака имао оригинал на зна се, као ни како је био подељен. Међу појединим чланцима има празнина, које се не дају никако испунити. Вероватно је, да законик није шилан на поједине области као једна целина и на све стране у један мах, него у партијама, како је ком надлештву било потребно. Под Душаном земља (провинција) била је нешто друго од градова («... по земљахъ же и градовехъ, иако да не оумножитъ се... и т. д. наредба цара Душана о законодавној радњи за сабор 1346. (Ст. Новаковић : зак. стр. 3—5). И данас се води брига о тексту једног закона само у колико неко надлештво има да га проведе. Судија кривични обично не зна много из грађ. законика и обратно. Тако је јединствен текст међан по локалним потребама надлештва и од тул толики преписи и скоро сви с варијантима. Могуће је, да је у појединим случајевима неки судија унео у текст сам једно правило, којег у закону нема а које се у пракси провело и које је њему за његов спор о којем је имао да решава, изгледало као подесно.

Како је Душанов законик без сваке сумње био у снази и за доба кнеза Лазара, Стевана Лазаревића и за Ђурђа Бранковића, то је са свим наравно, да је у року од 100 година ова или она одредба застарела и из текста избачена. У каснијим је преписима нестала. Судији су према томе били потребни само чланци који су у снази били. Време је само текст мењало а пракса прибављала само што је нужн^о било.

династије, како би се једном државни маразам задржао, кад се и онако није могло излечити. Било је који су захтевали помоћ и интервенцију Србаља, Млечића па чак и Маџара. Борба између оба грчка цара осмелила је и ојачала Турке и дала им прилике да се на европском копну што боље утврде са кога их нико више није могао отерати.

Странка Јована V. тражила је, да изазове решење вечите кризе заузимањем Цариграда под ма коју цену а у коме је Кантакузин био искључиви господар. А аугусту 1354. било је стање у њему јединствено. Један цар седи у Цариграду и влада апсолутно, други цар исте земље долази под његове зидине и обседава сопствену престолницу. Јован V. дошао је под Цариград у намери да га заузме на јуриш и седне на престо на коме је седео узурпатор Кантакузин. Са својом војском повео је у службу узете Ђеновезе. У децембру била је блокада престолнице са сувог сасвим изведена и само су маневри чинени, да у граду затворени Кантакузин не сазна дан, када ће се нападај извршити. Концем месеца децембра изведен је јуриш ноћу. Проваљени су зидови и капије и Цариград се с Кантакузином морао предати противнику. Кантакузинова власт била је скрхана и о одпору није могло бити говора. У место уобичајеног мучења и унаказивања Кантакузина је снашла много блажија судбина. Победитељ Јавон V. био је његов зет и он је држао, да од свога права овом приликом може одступити. Под утицајем своје жене а кћери побеђеног, задовољно се Јован V. с тим, да се је Јован Кантакузин одрекао престола и примио монашки чин, узевши име *Јоасаф*. Повукао се је у један манастир код Цариграда. То исто учинила је и његова жена царица Ирена. И она се одрекла царске круне и склонила у једном манастиру који је основала Марта сестра Михајла I. Палеолога.

У манастирској самоћи далеко од политике и догађаја, написао је разцар Јован Кантакузин своју историју управо мемоаре о којима је горе било помена а који су обухватили доба од 1320. — 1362. Дело ово велико, опширно и добрим стилем на грчком језику написано, пуно догађаја, људи и сценерија, постало је важним извором и за српску историју и ако Кантакузин ни као сведок ни као писац није увек поуздан. Ту непоузданост видели смо у његовој политици. Ни као цар, ни као сродник, ни као савезник, ни као пријатељ, ни као војсковођа, није био отворена књига.

Био је прототип византинског цара, писца и у обште Византијства задње његове епохе. Велики људи и пале величине писали су више пути мемоаре и успомене из свог живота с намером, да се писац још више дигне него што је у животу био, или да оправда своје погрешке и недостатке пре тога учинјене. *Никад пак нису писане само из љубави према истини.* А то им врло често квари веродостојност и побија им цену као сведока историчких извора. Истина је увек сумњива. За чудо Кантакузин је писао и две књиге против Ислама, коме је он кумовао и баш он сам дао прилику да се дигне и у том гесту допринесе највише пропасти своје отаџбине. Због тога је Кантакузин био један, као што је већ речено, од вођа Турака кроз Европу и ако од оног што су извршили мимо догађаја у Византији, највише имају да захвале својим вођама и својој свежини и једрости као народ¹.

На место Јована Кантакузина ступио је на позорницу његов син *Матија Кантакузин као суџар* и регент уз Јована V. Систем два цара, првог и другог, био се одомаћно. Тога је било и у рим. држави пре распада њеног врло често. Од Дијоклецијана па до изумирања династије Константинове непрестано. Матија Кантакузин налазио се у добу пропасти свога оца у Родопе-планини у којој су градови и места ваздан држала уз старијег Кантакузина и бранили њега и његову политику.

За трајања ових византинских догађаја налазио се цар Душан негде изван своје престолнице Скопља. У *Млеткама* дигла се олигархија против дужда Марина Фалиера, ради завере против сигурности републике, како се онда квалифицирала опозиција против млетачке аристократије. Марино Фалиери осуђен је на смрт и дана 17. априла 1355 у самом дуждовом двору погубљен. — У пролеће 1355. држао се сабор у *Круништу* недалеко од Костура, који као да је имао посла са миром склопљеним са Угарском баш у то време. То је био наставак сабора од 1354., *држаног у Серу и како изгледа шести од прогла-*

¹ п. одличну карактеристичну Кантакузина Gibbon: »Истор. пропасти рим. царевине XI. св. стр. 63. гл. и франц. дело Parisot: Cantacuzine, Paris 1845. — Krause: Die Byzantiner des Mittelalters 1869. — Gfrörer Byzantin: Geschichte 1874. 3 Vol. — Herzberg: Gesch. des byzant u. osm. Reiches 1883. VII. Tom.

шења царевине. Сви су они били по замашности предложених им предмета један важнији од другог. *Кроз десет година одиграла се једна од најважнијих епоха старе српске историје.* Душан је до сабора и његових одлука много држао. *Сабори су код свију великих ствари Душановог доба суделовали и њихова је улога била заиста велика.* Помоћу њих је Душан постао ривал Византије на Балкану. Изгледа као да је Душан државну власт и снагу круне морао да дели са сабором или можда ју и поделно. Гледиште, да су државоуправне функције његове под Душаном другачије биле него пре њега, *већ је бројем сазива довољно оправдано и Душанова моћ била је делимично утемељена на одношају између цара и сабора и ако се не даје затајати, да је овај одношај постао борбом о којој нам много није познато.* Старосрпски монархички писци о њој нису ништа оставили. У тој борби црква као да није суделовала. *Мора да је у сабору превлађивала власт властееке странке, која је била јача од црквених репрезентанта.* Властела је толико пута буне дизала, за цркву се то не зна.

У јесен обилазпо је Душан доње крајеве, бавио се у Бегу, Серу и најпосле у Крупишту, па можда и другде. Како је већ једном примећено, српски владари нису се никад бавили стално и дуго у својим престоницама. *Престоница у данашњем и византинском смислу у овом добу код Србаља није било.* Боравак у неком месту и повратак у престоницу одређивале су моментане прилике можда и климат и годишње доба. И зато би се могло *говорити само о периодичним и релативним престоницама а не сталним*¹.

У таквом једном двору или дворцу затекла је Душана изненадно смрт у недељу 20. Децембра 1355. За годину и

¹ Ст. Новаковић: Неманићка престоница у Расу, Пауница и Неродимљу (Глас 88, 1911.). Ипак је Скопље важило као главни политички град и државна престоница целе државе под Душаном. Ту су без сумње биле највише државне власти, главно војно седиште и војнички већи гарнизон исто тако ковница новца, магацини за скупљења хране, војничког одела, ратних справа и т. д. Ту је било и седиште сабора, дочим је патријарх имао своје седиште у Пећи. У Скопљу је и завршено и Душаново крунисање и избор патријарха. Скопље је и по броју свог становништва био највећи град у земљи. Пећ, северозападно од Скопља, од прилике 120 килом. у правој линији, могло је имати до 5000 становника.

3 месеца изгубила је српска држава и првог цара и првог патријарха. Где је умро и како, није нигде забележено. Ми смо горе једином напоменули зашто место смрти до данас није познато. Изгледа да је за исто знао само мали и уски круг и да је било нарочитог повода тајати и пренети тело царево одмах у његову Задужбину. По неким а било се то у Неродимљу, али је то непроверено¹. Мавро Орбини тврди, да је умро од грознице, можда маларије или запаљења плућа по данашњој медицинској терминологији. После његове смрти његови су земни остаци пренети у његову Св. Архангелску задужбину код Призрена о којој је горе било говора. Умро је у половини свога рада и освајања као многи велики освајачи пре њега. Није доживио наставак и даљи развој своје католичке политике у коју се последње две године свога живота био задубио. Бискуп Петар од Перигора а без сумње и бискуп Вартоломије, вратили су се четири месеца касније (априла 1356.) у Авињон и поднели папи Инокенту VI. извештај о својој неуспелој мисији или боље политици, јер су јој циљеви били како изгледа и црквени и политички заједно. Можда су успут чули и за смрт цара Душана. Без сумње су у Авињону жалили, да се је мисија тако рђаво свршила с којом је много добрих идеја и планова било скопчано. И српска историја и законодавство је том смрћу прекинута. *Плодови његови нису били сазрели*. Што је започео великим делом није било довршено. После њега се није пак могло ни наставити ни довршити. То је често судбина великих идеја и тежња — да остају рудименти.

¹ в. Поповић, Славко: »Неродимље« (»Политика«, Београд од 13. V. 1924. бр. 5765.). Писац описује данашње Неродимље (Некад и Породинље) и лепоту положаја места, које је онда играло тако важну улогу.

ИСТОРИЈА ЦАРА СТЕВАНА ДУШАНА.

II. Књига.

2. Глава.

Границе српске државе и њено стање после Душана. — Грци и српска држава. — Тесалија и Епир и њихова улога. — Непријатељство папе Инокента VI. — Нови цар Урош и претендент Симеон-Синиша. — Урош и његов двор. — Борба између цара Уроша и Синише за власт. — Деспот Нићифор одкида се од Симеона. — Урош са-зива 1357. сабор. — Борба између Мађара и Млечића у Далмацији. — Исто између Уроша и Матије Катанкузина. — Пораз потоњег. — Разне борбе са Синишом. — Синиша губи половину своје државе. — Упад две мађарске војске у Србију. — Два уговора између Србије и Дубровчана. — Властела Балшићи. — Ислам и Турци. — Вукашин постаје сурегент и вицекраљ. — Његова улога и брата му Угљеше. — Развој државних *јединица у самосталне државе*. — Реакција против Вукашина и Угљеше. — *Вукашин најјача политичка особа у Србији*. — Битка на Марици и велики српски пораз. — Смрт краља Вукашина. — Турци од своје прве појаве до Марице. — Смрт цара Уроша. — *Престанак и изумирање Немањичке династије*. — Криза срп. народа. — *Нова држава и конститутивни перијод друге монархије под кнезом Лазаром*. —

Изненадна Душанова смрт била је као какав велик пораз на бојном пољу за његову целу политику. Српска народна пословица : Ум за морем смрт за вратом и речи

много каснијег песника о оном који је много хтео и много започео а кога је час умрли помео, биле су и за њега написане. Доживео је све врсте величине свога положаја али му не бијаше суђено, да све што је хтео и крају приведе. Извео је реконструкцију и изградњу српске државе из основа снагом истрајног човека, уклонио је многе тешкоће али посао је остао што би рекли торзо. Створио је нову државу, два пута већу него што бијаше Милутинова, отворио јој нове путеве према Јадрану, Средиземном мору и Дунаву, дигао је међу-народно изнад свих осталих балканских народа и то је било у мало речи његова историја. Али су опасности спољашње и унутрашње остале исте. Једним ударцем наступило је ново стање ствари самим фактом његове смрти док у исто време није било ниједног човека који би могао започето дело наставити и довршити. Сва су завојевања била само војничке нарави а не и политичне. Нова проширена држава није била компактна економска и политична целина, нити све границе осигуране и неспорне. Ово је нарочито важило за јужне провинције. Везе међу појединим њеним деловима биле су више војничке него цивилне нарави и ако је језгра државе била здрава, српска и пуна експанзивних нагона, који сусе под Душаном нарочито манифестовали.

Али то стање није било плод дуге и вековне културе и рада него само војничких успеха. Плодови пак који немају неку светост и неприкосновеност трајног и трудом стеченог лако и брзо пропадају. Цар Душан није радио у дубину него више у ширину. Није најпосле имао ни времена на штету велике улоге и идеја, коју је српски народ преузео у историји и цивилизацији Балкана и југа Европе у опште. Та му је улога готово неком судбином додељена била и све што се је од оног доба до његове смрти збило, то потврђује. Од краља Милутина па до Душана српски је народ са својом државом *важио као преи на Балкану. Ниједан није био већи ни угледнији.* И нареди као и људи претерују по који пут са својом важношћу и улогом. У овом случају пак супериоритет српске расе и генија његовог био је неспоран. Млечићи су српски народ високо ценили, више него све друге и ако им његов брзи развој није могао бити врло угодан. Све је ту ишло брзо и нагло и скоро ниједан успех није био нити ушао

у душу српског нити у душу осталих народа, који су били потчињени и Рашкој држави прикључени. Онако, како се српска полиглотна држава у моменту његове смрти затекла, није могла дуго опстојати. *Око десет разних језика и дијалекта* у њој се говорило и народи су се међу собом могли често разумети само тумачем или знаковима. Културни и исторички контрасти били су голем и неједнакви. Код толико језика било је немогуће народе зближити и претопити. Што се од Скопља даље према југу ишло, разлике су све веће биле док се није дошло до обале Егеја, где је било искључиво језички елемент. А што је још горе било, није за момент остало ни једног човека, који би било хтео било могао започето дело довршити. Завојевања сама по себи не стварају државу *него оне мере после тога, које се предузимају у циљу да се освојено осигура и задржи*. Где тога нема освојено је касније више терет него благодат. Добивено се мора или изгубити или напустити.

Душан тако велику државу није оставио али она је као војна и економска јединица за балканске прилике била врло велика. Државна и административна формација била је под њим окончана и до краја приведена. То је био позитиван успех. Излазила је на два мора. На *Јадрану српска обала протезала се од ушћа Неретве па скоро до Лепанта, који лежи на заливу од Коринта*. На Егеју почињала је обала код млетачког пристаниште Птелеума на заливу од Волоса па ишла до ушћа Вардара а одатле, заобилазећи византински Солун скоро до ушћа реке Месте северно од острва Таса. Од Халкидика само западни део, који се звао Каломерија и полустрво Касандра нису српској држави припадали. На северу према Угарској била је граница Сава почињући од ушћа Дрине и Дунав од Београда па до Трајанове тафле. Нису под српску државу потпадале велике равнице северно од Дунава и Саве али је у њима било од памтивека многобројног српског становништва.¹

Унутар ових граница, била је цела држава подељена на црквене и политичке покрајине, на челу којих су стајали или постављени царски намесници или били про-

¹ О границама срп. државе у почетку владавине цара Душана в. I. књ. 2. главу.

нијари како је где био њихов одношај према њој. Њихови су рангови били разни како је већ њихова служба доносила. Незна се колико је био под Душаном број покрајина али изгледа да се цела државна област могла састојати из близу четрдесет административних јединица мањег или већег обима. Овамо не треба рачунати градове који су имали посебна уређења и широке аутономије (чл. 124, 137, 141, 142, 170, 176, 184. Душ. зак.). Јесу ли покрајине имале све једнаке државну надлежност, које су им биле међусобне административне границе, које те границе уређивао, владар или сабор, је ли свака покрајина била једна географско-економска целина, које их смео отуђивати и или раздвајати и које су били делови покрајина итд. — све је то тешко утврдити. *Изгледа да су неке имале атрибуције полу-аутономних држава али наше знање је на овом пољу рудиментарно.*¹

¹ в. Стојан Новаковић: Острумској области за владе Цара Душана (Глас ак. 37. 1893.). — Прилеп у првој половини XIV века (Глас, 80, 1909.). — Српске области X, и XI. века (Гласник 48. 1880.). — Ново Брдо и Врањско поморавље у истор. срп. XIV. и XV. века. (Годишница 3. 1879). — По Ст. Новаковићу (в. горњу расправу: »Прилеп у првој поли XIV. века по Трескавачким Повељама краља Стевана Душана, Глас LXXX.) био је Прилеп течајем целог средњег века знатан административан центар једне области али и војнички. Изгледа да су администр. области имале посебне војничке организације, што је наравно и вероватно. Само се тако могу растумачити Душанови ратови и ратни успеси.

На основу повеља манастиру Трескавцу (у близини Прилепа), држи Ст. Нов. да је краљ Милутин Прилеп отео Грцима у току ратовања с њима (око 1296.—1297), али га је брзо поводом своје женидбе с грчком принцесом Симонидом вратио натраг. Краљ Душан освојио га је пак поново и сада дефинитивно.

Из II. главе те расправе разабрамо много што-шта и из ондашњ. економских прилика. Ст. Новаковић тврди или држи бар да је нашао, да је у области Прилепа велики посед био готово искључиво у рукама Грка или великих грчких поседника а сељаци да су били сви без изузетка Срби. Изгледа пак да је од Стевана Дечанског па до Душана то стање измењено и да је велики посед прешао у руке Србаља. Вукашин је био у Прилепу жупан и велики поседник (в. даље) и он као да је стање у корист српске националне политике изменуо. Та промена могла се збити само за време његова регенства, када

У истом стању налазила се и црква, која је била врло богата и подељена на епархије којих је могло бити око двадесет и пет. Колико је било под краљем Милутином о томе је било напред говора. Око 250 манастира-већих и мањих, било је по целој земљи расуто.¹ Таког броја сразмерно према броју душа, није у оном добу имао ни *један хришћански народ Европе*, па га нема ни данас. Српско религиозно чувство било је увек велико.

У тим границама и у унутрашњости биле су жупне и плодне равнице, засађене цереалијама, многобројни

је сва власт у његовим рукама била. Ми држимо, да је на то утицао турски проблем, који је под Вукашином ступио на прво место. С Грцима се није могао борити против Турака, — ни са Грцима-Византијцима ни са српским Грцима. — О границама срп. државе в. и најновији «Историјски атлас» С. Станојевића, Загреб 1925. који је велика олакшица за проучавање старе срп. историје. Штета је, да Г. Станојевић није покушао да изради и једну карту граница великог поседа срп. властеле и манастира, која би спак тако наишла на велике тешкоће, као и карта административних јединица.

¹ По једној званичној статистици из год 1903. имала је ондашња Србија још 54 сачуваних манастира, којих је иметак имао површину од 18.716 хектара. Вредност тог иметка процењена је била на 8 милиј. динара. Према статистичним подацима министарства вера од 1923 има пак цела срп. православ. црква у данашњој краљевини (Срба, Хрвата и Словенаца) 166 срп. православ. манастира. Број 250 манастира узет за доба цара Душана неће према томе бити претеран, кад је сама Србија од 1903. имала сачуваних још 54 манастира, дакле без Ст. Србије, Македоније, Црне Горе и јужне Далмације.

Данашња срп. црква по истој статистици («Политика», Београд од 31. Јула 1923. бр. 5483.) подељена је на 25 епархија (не рачунајући ту Будимску која је под Мађарску и темнишварску која је под Румунску остала,) међу којима има само битољска 26 манастира, нишка 17 и т. д. Ови бројеви доказују како је број манастира у старој срп. држави био голем. Око Овчара и Каблара било је некад начичкано манастира који су нестајали. Ми ценимо иметак срп. манастира у другој половини XIV. века на којекавих 550.000. хектара и ако за овај број немамо правих доказа. У томе нас пак утврђују разне хрисовуље, нарочито дечанска и раваничка. Српско религиозно чувство сред. века било је врло велико, веће него и једног балканског народа. Сасвим тачно један писац вели: »Нема места, нема готово села, где није подигнута била ма и једна срп. црква. И то не само у Скопљу, Призрену и Прилепу него и око Ђистендила, Кратова и Криве Паланке, у области Штипа, Струмице, на Престиреци, око Битоља, Сереса и у области Дрима... («Илустровани Лист» бр. 23. од 8. Јуна 1924. Београд).

виногради, којих је вино надалеко чувено било и изважано у суседне државе. *Виноградарство* доносило је и држави и народу знатне приходе и уживања.¹ Велике реке као Вардар, Морава, Дрина и Дунав и велика језера као Охридско и Скадарско имали су велико богатство у рибама.² Уз то је богатство било непрегледних жирородних шума и планина пуних скуповених метала. Читави срезови почињући од Брегалнице па до средокрађе Српства, Копанника, имали су бакра, гвожђа, коситра, сребра и злата, олова и других метала.³ Све врсте хране, рачунајући ту чак и лимун, наранџу, пиринач и

¹ Да је срп. држава била богата у виноградима и имала велико виноградарство, најбољи су доказ народне песме у којима вино, гостбе, части, сватопи, пријатељство и кумство, тако рећи, националну, културну и социјалну улогу играју. Ко у туђу кућу, зван или случајно, дође, био је угошћен и прочашћен. Изван сваке је сумње да је било и пијанства, раскоши у једу и пићу и финим винама. Вино не игра никада улогу само са собом, него увек у пратњи гостба, луксуза и разметања. Многе народне песме почињу са »вино пије«... — Из Србије изважано је вино у Дубровник а од туд се увозило тешко далматинске врсте и у замену унашала мануфактурна роба из Италије (в. Ч. Мијатовић: Гласник XXVI.) — У уговору између Дубровчана и Ст. Уроша од 1254. уређује се питање о увозу и извозу животних намирница. — Smičićlas: Cod. IV. бр. 504. — Архив. Данило стр. 352. и 373. — Ст. Новаковић: О пиву у Србији XIII и XIV. века »Глас« 1886. — Осим тога в. и Душанов зак. чл. 34, 63 и 76. — Лоза је у Србији била старог порекла и од Србаља затечена. Цар је Проб лозу у Срему одомаћно око 280. год. посл. Хр. Омирова »Илијада« познаје у велико вино, исто тако стари и нови Завет, Талмуд и Коран.

² О рибама и народ. јелима старог доба и срп. државе, има на другом месту спомена. Нарочито ваља истаћи »рибу од Охрида«, која је на далеко била чувена па и на Душановој трпези при великим гостбама играла улогу. »Још да има шрибе од Охрида« певало се у народу. Охрид је био у области Краљевих Марка где је и одлично »рујно вино« произвађано и било великих виногради. У њему је било онда па има и данас неких 17 врсти риба. Језеро је богато количином, квалитетом и врстом своје рибе. (п. Ж. Милићковић: »Риба од Орида. Трагање за неким детаљима из наших народ. песама«. »Политика«. Београд. од 29. VI. 1924. бр. 5810) и др. Никола Финк: »Риба од Орида« (»Политика« од 4-VII. 1924 бр. 5815.

³ Ст. Новаковић: Рударство у Србији XIII.—XIV. века и његов утицај на тадањи живот. Чупићева Годишњица III. — Чедо Мијатовић: Студије из истор. срп. трговине XIII. и XIV. века. Гласник XXXVII и др.

смокву, воће и индустријске биљке расли су на том плодном земљишту. Кромпир, (кртола), кафа и дуван били су непознати, јер је ове биљке у Европу унело откриће Америке. Велики пашњаци, плодне долине пуне вода прилично и потока, сточарство,¹ свињогојство и пчеларство² попуњавали су то богатство. Србија је извозила од њега у Далмацију, Солун, Млетке, Италију, Угарску и Бугарску жито,³ восак мед, вино, коже, вуну, мрамор, разне метале, сир, тканине, суво месо, маст, сало, лој, смолу, сланину и дрва најразличитије врсте, можда чак и минералних вода за Котор, Дубровник, Скадар и Солун и т. д.⁴ На југу блага и талијанска клима са лорбером и

¹ По душ. зак. изгледа да је срп. сточарства било јако развијено и да је било много стоке. Трговци-целадије терали су стоку у Солун, Скадар, Котор, Дубровник и т. д. и остале приморске крајеве где је она била потребна. Без сумње је у тим градовима снабдевана и млетачка морнарица месом. Од туд оне многобројне повластице Дубровчанима и мноштво уговора с њима.

По Ст. Новаковићу (зак. цара Душ. стр. 195.) било је сточарство у Србији XIV. века «далеко јаче него данас». Тако баш неће бити да је било, јер је године 1898. кад је он писао, Србија имала дозволу да у Аустро-Угарску изведе око 160.000 свиња и 68.000 комади рогате марве и без сумње извезла. Колики је онда морао износити број под Душаном? Ипак нема сумње, да је стара срп. сточарска трговина морала бити највећа на Балкану. То се осећа и из чл. 75, 82, 118, 121—122, и 160 Душ. зак.

² Арх. Данило: стр. 373. (виногради, вртогради и коварство.

³ Колико је онда била плодност срп. земље, износимо само један пример с Овчије-поља о коме се у Јулу 1923. пише: «Овчије поље чија је само једна петина данас обрађена, даје годишње 10.000 вагона зрнасте хране сем афијона и осталих привредних богатстава. (Политика» (Београд) од 20. VII 1923. бр. 5472. А Овчије поље изгледа да је у средњем веку јако обрађено и да је имало велико сточарство. Сам Краљ Милутин долазио је на Овчије-поље (Архип. Данило стр. 45.) у циљу, како изгледа, да надгледа његово богатство, које је било по свој прилици делимично и његово приватно. Са свим је наравно било, да је ово велико богатство у храни и стоци гравитирало према Солуну и Егеју, одакле је разпашано по целом Медитерану из кога су опет у Србију уважани артикли којих Србија није имала. Животне намирнице и производи од вуне у свима временима играли су улогу у трговини и сви су народи њима трговали.

⁴ За овај потоњи артикл немамо података али из природног богатства Србије на пољу хидроминерала, којих је у Србији већ у преисторичком добу било, дало би се рећи, да је и овај артикл морао бити предмет трговине. Бање и ми-

маслинама, на северу шуме са медведама, туревима и турицама, биволима и дивљим вепровима. Уз то је било

нералне воде биле су већ старим Грцима и Римљанима познате и играле су у њиховом животу знатну улогу. Стари грчки писци Херодот, Кратес, Софоклес, Аристотел, Пausанијас, Плутарх, Ксенофон, Аристофан, а код Римљана Ливије, Етије, Плиније ст., Страбон, Руф из Ефеси, Сидоније Аполинар, Хорац, Аусоније и др. говоре о томе и спомињу изворе и бање које су посећивали. Свет је долазио из далеких крајева у њих, било ради лечења, било ради одмора. Извори су били овом или оном богу посвећени. Пила се вода или су њоме биле испиране ране. Као што се чини било је и чисто климатских места. Римски легионари многу су бању подигли и у њој се лечили. Диктатор Корнелије Сула у I. в. пр. Хр. лечио се у бањи Халкис на острву Еубеји (за време вел. рата и српски краљ Петар I.) а римски императори Август и Веспасијан умрли су на лечењу у бањама. У II. и III. веку пос. Хр. било је римских бања и у Србији. По Каницу («Serbien») има о томе трагова. У Октобру 1924. нађени су у изворима врњачке бање сребрни новци из IV. века (цара Константина). Чак у онако скривеном куту, као што је данашња Херкулева бања (код Оршаве), била је од болестних римских војника посећивана, као што то до данас сачувани записи («ex voto») потврђују. За скоро све велике данашње француске бање као и оне у Пиренејима, утврђено је, да су ондашњим Гало-Романима познате биле (в. Sellier Jean: Les sources hydrominerales de l'Hellade aux temps anciens и «Les stations hydrominerales à l'époque gallo-romaine» у «Journ. d. Deb.» од 3. III., 27. III. и од 24. VI. 1924.

Ондашњи профињен живот у Цариграду, Солуну, Скопљу, Скадру, Дубровнику, и др. не треба себи замисљати као примитиван. Он је био, без сумње, много сличан нашем. И на столовима је било минералних вода. — Србија је била најбогатија у минералним и топлим изворима на Балкану па је и данас. Зашто да уз вино није стајала у горњим градовима и минерална вода? Није могуће предпоставити, да Краљ Милутин, који је (в. горе) носио златно одело и јео из златног посућа, није знао за минералне воде, којих је у његовој држави на толико места било. Није ли можда цар Душан у такој једној безименој бањи умро, кад се не зна место његове смрти?

Међу експортне артикле српске државе без сумње је било и минералних вода. То изгледа сасвим наравно, кад су народи стотинама година пре Неманића за њих знали и њима се користили.

² Та су језера била онда: Скадарско, Охридско и Преспанско. Скадарско је лежало у Зети, остала два у Македонији. После толико векова ова су језера од 1918. опет делови српске државе. Сва се три одликују великим богатством рибе. Скадарско је од прилике велико као Балатон у Мађарској и Женевско у Швицарској.

многобројних језера и река пуних рака и риба ретке лепоте, величине и изванредног укуса. Народне песме пуне су хвале ових водних и природних производа, који су сачињавали један део државног и националног богатства. Спомину их већ стари Грци, почињући од Омира. Вардар, стари Акцос и Дунав били су их препуни. Србија, нарочито њен југ и Македонија били су једна велика башта. И то природно богатство надопуњавали су многобројне вароши и градови, који су имали штатуте своје, аутономије и муниципална уређења грчког, српског и далматинског порекла.¹ О томе је било напред већ говора. Многи од њих имали су трговинске везе са Солуном, Византијом, Дубровником, Скадром, Котором и Млеткама па чак до Анконе, Барија, и Рима.² За доба папе Николе V. а и многе пре њега, после повратка авињонских папа натраг у Рим, било је далматинских колонија и у Риму, које су имале ту своју цркву а трагови

¹ Душанов законик: чл. 124, 137 и 176. — О овима аутономима и муниципалним градовима в. напред гл. I., књига 2. Тачно се могу разликовати три врсте градова које су у Душановој држави постојали 1. чисто српски (на северу) 2. грчко-византински (на југу од Скопља и у Македонији) и 3. далматинско-романски (Зета и Приморје). Њих ће бити да је било највише. Ту је био главни део српске трговине. Цар је Душан даровао ту (без сумње само неке) тргове зетске, матерн царствима, господи царци (повеља цара Уроша Дубровчанима од 1356. Mikl. Monum. стр. 175.), Градови Зете и Далмације били су уређена као мале републике аристократске. И сам Дубровник био је град и варошка република.

² в. Костић, Коста Н.: Стара срп. трговина и индустрија Београд 1904. и исти: Трговачки центри и друмови по срп. земљама у средњем веку. — Андра Николић: Економско стање Србије у XIV. веку. Београд 1873. — Никетић, Свет. Ј.: Како је било доба Неманићко? Београд 1872. — Мијатовић Ч.: финансије срп. Краљевства Гласник XVIII. и IX. 1868 и 1869. — Јигећек, С.: Die Handels strassen u. Bergwerke von Serbien u. Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879. — Исти: Die Bedeutung v. Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters 1899. — Heyd. J.: Geschichte des Lewanhandels im Mittelalter, Stuttgart 1879. — Новаковић, Ст.: Градови и тврђаве средњег века у западној Европи и балканском полуострву у 3. св. јубиларног XXV. тома Јагићевог »Архива« (1903.) где се потврђује гледиште о независности градова од властеле и наслону њиховом на краљев. власт (в. примед. о себрима II. књ. 1 гл.).

говоре, да их је морало бити још у XIII. веку.¹ Веза са Светом Гором била је исто тако жива и она допире до самог Немања. Ту слику благостања и несумњивог богатства умножавао је црквени луксуз у облику многобројних манастира са српским црквама једна лепша од друге. Села и дворови властеле, владара и црква попуњавали су то источно шаренило каквог у централној и северној Европи онда није било. При свој оскудици економског знања, богатство је земље било велико. Све су то била дела српске руке и привреде.

Ова конфигурација земље и њени унутарњи облици тумаче њену историју или ју чине бар разумљивом. Но те природне и географске благодати, које је умножавала вредна рука својим радом и производима, имала је и *тавних страна*. Душан је освојио на југозападу и крајеве, који по својој природи, плодности, по своме етнографском саставу, менталитету, прошлости, наклоности па и обичајима нису спадали под српску државу, били за њу само политични и географски појмови, непоуздана мешавина, која није желила да спада и остане под њу. Њихов индивидуалитет био је грчки без везе са Српством. Западно од доњег Вардара и Солуна и јужно од Охрида и Водена, живело је осим српског, многобројно грчко становништво као и дуж јадранске обале од Драча до

¹ Изгледа да је ова Колонија сад Далматинаца у Риму постојала већ у XIII. и XIV. и да је она подржавала везу и са старом срп. државом. Под горњем папом Николом V (г. 1455.) она је била тако велика да јој је на Тибру уступљена једна црква за скупљање. Из ње је изишао данашњи врло богати Св. Јеронимски завод у Риму. Вукан, син Немањин, имао је живих веза с Римом. Немачки цркв. историчар Хефеле (*Concilien geschichte* св. V. (II. изд.) стр. 794.) срп. везу с Римом. и ако претерано, истиче. Изван сваке је сумње, да је веза срп. државе с Неманићке с Римом била дуготрајна и потреба ондашњег доба. в. Лука Јелић: *San Gerolamo de Schiavoni*. Zara 1902. — Ј. Кukuljević: *Ilirski zavod i Crkva Sv. Jerolima u Rimu u »Arhivu za povjestnicu jugoslovensku«*. I. (1851). — Salvatore Brandi: *La controversia di S. Gerolamo degli Schiavoni u »Civiltà Cattolica«* (у Риму) за 901. Vol. IV. стр. 256. и сл. О овом питању у коме је у плетена срп. историја средњег века с Римом, постоји у осталом цела литература. Нарочито је интересантна књига: *Marchese Paolo Mac Sviney de Mashanaglass: Le Montenegro et la Saint-Siège. La Question de Saint Jerome. Rome 1902.*

дубоко у Епир-Арбанаси. И једни и други осећали су се национално мучно и били склони на уроте, буне, устанке и падају.

Сви би они били волели да су остали изван оквира српске царевине. *У опште је освајање Тесалије и Епира да о Етолији и Акарнанији и не говоримо било једна од највећих политичких погрешака Душанове владавине. Одатле, из југозапада, почеле су прве сецесије из оквира царевине и прво рушење државне целине. Из борбе Кантакузинове с Душаном, видело се какву су улогу играли Грци у њој и како их је чак у престоници Скопљу било толико, да су могли својим држањем играти улогу, упасти њоме у очи и назвати државне репресалије. Ради њих је основана патријаршија, да се Грци што више приљубе српској цркви и држави и одузме им могућност додирати са декадентним Цариградом, његовим грчким животом и патријаршијом, која од оснивања српске аутокефалне цркве никада јој није била пријатељ и наклоњена.*

Али, ако се је патријаршијом могло нешто учинити за верско стапање свих источној цркви припадајућих становника у једну целину, није се могло учинити ништа и за агломерацију освојених, национално сасвим страних провинција. То су биле провинције на југу и западу Епир и Тесалија, Етолија и Албанија. Већ смо код католичке Зете неколико пута видели како се бунила и неугодно утицала на ток целе државне политике и ако је њено становништво *већим делом морало национално српско бити*. Али је ту био католицизам онај чинилац који се осећао подјармљен и сваком згодом манифестовао да није доста слободан. Напред је на једном месту констатовано, да је у неким крајевима од доба папе Бонифица VIII. и његове буле *Unam Sanctam* био читав католички религиозан покрет, који је већ под краљем Милутином или Стеваном Дечанским отпочео и да га је Душан притиснуо конфискацијом манастирских, црквених и бискупских добара и протеривањем бискупа, опата и редовника било из државе било са својих места.¹

¹ в. горе књ. I. гл. 2. у којој је описано измирење између Душана и папе Инокента VI. Душан папи јавља да је католич. цркви повратио сва узета јој добро и бискупе увео у своја стара земљишта. Борба између државе и цркве која је у XIX. веку названа »Kulturkampf«¹ била је окончана. Та борба како се види није била нова и она је водила своје порекло још из средњег века.

Та противност, не више католичка него национална, била је пак много већа у Епиру и Тесалији, двома великим сточарским провинцијама у којима осим нешто колонија није било никаквог српског живља. Грци у њима и Арбанаси осећали су кроз кратко време од када их је Душан потчињено да нису природни делови српске државе и српског народа и да су они Србима и Срби њима страни. Обе су провинције имале од векова своје посебне деспоте и владаре и биле више привучене Цариградом и грчком цивилизацијом него српском, која није била доста оригинална и много млађа и слабија. Ми смо горе више пута истакли како је у српској држави било *увек две културне струје*. Грчка и Талијанска и како је њиховом нивелацијом постала трећа: *српска*. Срби су били у том погледу далеко иза Византије и веза с њима била је више помоћу оружја него силом духа и културе, Војвода *Прељуб*, који је Тесалијом управљао, једва је имао толико времена, да своју провинцију обиђе, увери се о њеном стању и становништво позове на поштовање новог реда и владара. Но Прељуб је брзо после Душана, можда већ 1356. умро.

У Епиру је имао земаљску управу Симеон, брат Душанов по оцу, кога зваху и Синишом а који је био више Грк него Србин. Мати му је била, како је већ горе речено, из куће Палеолога а жена Гркиња.¹

Јужни делови царевине били су једном речн само танко везани са државном целином, која је била, како је већ споменуто, више идеална него стварна и није имала у себи моралне снаге која више везује него оружје и војничке посаде. У осталим провинцијама пак били су намесници и заповедници велики властелини, који су на челу истих *стајали већином силом свога великог поседа, који је по који пут обухваћао велике делове њене*, тако да је провинција више изгледала као њихова својина него као на управу поверена им државна јединица. Они су у њој били и поседници и мали владоци, тек полак зависни од централне власти, која је без сумње пре оно радила што су им ови намесници предлагали него ови по њеној

¹ в. Агатиновић, Р: Цар Симеон-Синиша, Неманић-Палеолог 1893. — Срећковић, П: Цар Синиша-Палеолог-Немања и јанински деспот Тома Гласник XXVII.

наредби. То је био као и на западу Европе феодализам у пуном своме развоју, везан лехенском заклетвом за цара или краља само за случај ратне потребе, иначе независан и аутономан. Ондашња држава састојала се из читавог низа државица у којима је било војске, посаде, правосуђа, финансија, муниципалних градова са аутономијама, царина, епископа и манастира зависни од свога великог властелина и тек у другој линији од краља или цара. Душанов законик тежио је да ту слабу политичну везу помоћу сабора уклони и замени јачом, централном и царском, што би рекли да амалгамира, због чега се он мора сматрати и неким нападајем на провинцијални сепаратизам и феудалну полузависност у корист јединства власти. Због тога је горе речено, да је између првог и другог Душановог сабора морало бити између круне и сабора борбе и да је код другог сабора најпосле Душан ипак победио. После 1354. године кад је други део Душановог законика обнародовао, потчињени су били сви цару. Дали је та потчињеност била до крајности изведена не може се рећи. Да се пак та идеја није могла до краја извести, узрок је прерана смрт оног, који ју је зацртавао. Велике идеје и институције саме собом услед своје тежине пропадају ако нема кога да их после смрти оног, чије су, прихвати и живот им улије. Смрћу Душановом његов је законик изгубио своју политичну а услед тога и првоначалну и државоправну снагу, јер је он био правно и политично дело у исти мах. Он је требао као и оно патријаршија да буде један обруч, који држи и везује целину. То је задатак свих генералних закона, који изједначају разлике и дају дух јединства и целине. Иза тог се гледишта разликује рад Душанов од његових предходника, код којих се осећају почетци и напори за целину, коју је тек Душан потпуно разумео и у дело хтео да приведе. Али је његов рад наишао на отпор код Грка, у Епиру и Тесалији а смрт је учинила остало. Велики освајачи обично не остављају ништа трајно.

У овако недовршеном стању налазила се држава у децембру 1355. када је Душан умро. Било је са свих страна тешкоћа, које би можда свладао али које су после њега постале брегови, јер није остало за њих доста јаким менталитета. Међу онима, који су почели сметати био је и папа Инокент VI. После неуспеха његових мисионара бискупа

Вартоломија и Петра од Перигора, отишао је потоњи, како је већ речено у Угарску да спрема војну против српске државе. У место пројектоване крсташке војне на Турке, требала је доћи Мађарска крсташка војна на Србе. Шта је папа намеравао и у чему се незадовољство састојало тешко је рећи али изгледа да су његови изасланици добили налог да траже *велике концесије за католичку цркву* а за случај, да се не дозволе или преко одбију да траже помоћ Угарског краља Лајоша I. и евентуално да га на рат против Србије натерају.

Ово потоње је било лако постићи. И Лајош I. и његов предходник били су противници српске државе. *Нема сумње, да су верски моменти играли највећу улогу.* Србија у Угарској није ништа тражила и није била Угарској нигде на путу, те је зато вероватно да је противност између једне и друге државе имала ту свога основа. Рашка је била православна, Угарска католичка. Али не само то, Бискуп Петар од Перигора отишао је из Угарске и у Млетке да дужду и републици изрази папино незадовољство да са шизматичима тако дуго у добром одношају стоје и да их наговори да пријатељство што пре прекину. Изгледа као да је Инокент VI. Душанов позив, да му пошаље нарочито изасланство у Србију *тумачио коа први почетак за унију* и озбиљно признање Примата и да је уверив се о противноме у самој Србији дао својим легатима налог да у том случају апелују на католичку Угарску.¹ Смрт Душанова дала је новог повода, јер је на челу земље стао био владар од тек деветнајст година, који је без суњме имао других брига него да у црквеним питањима одмах настави предиво свог оца о коме нити је много знао он нити они, који су били позвати да га као тутори или регенти упућују. У истину угарски је краљ већ с пролећа 1356. почео скупљати војску.

¹ в. С и н и ш а : Цар Душан Сили и папа Инокентије VI : «Србо б р а н» Загреб, бр. 187 и 188. за 1900. — в. О Авињону ондаш. седишту папа, говори се на другом месту. То место напопуњујемо кратком историјом. Авињон је франц. град у области Прованса (југ француске) на реци Рони. Филип смели предао је год. 1273. Авињон и Комтат Ванесен папи. Кад су папе Рим напустиле, начиниле су они Авињон својом резиденцијом и ту се бавили од 1305—1377. Год. 1792. одузела је франц. револуција Авињон од папа и присајединили га франц. држави.

С таким политичним инвентаром затекла се Србија пролеће 1356. године. Али несрећа се није састојала само у лабавости провинција међу собом, непоузданости људи, који су на њиховом челу стајали и папином нерасположењу према Србији, него нарочито у томе, што се поред Душановог сина, који се сада називао »Стеван Урош цар Србаља и Грка«, појавио као претендент Душанов брат по оцу, који је у моменту смрти свога старијега брата био намесник провинције Епира. Симеон је хтео да се излучи из целине и да своју провинцију претвори у самосталну државу. Он је био представник или држао да је то *млађе линије Немањића*. Али о том праву нема ни трага у ондашњој историји и он се у Србији није сматрао као члан Немањићке куће. Рашка је стајала на истој тачки на којој је стајала 1322. после смрти краља Милутина : борба за круну и око власти, оно што је за државу најгоре, јер се петице целине него неколицине. Те су борбе стару српску државу много стајале и осим Мадара ни у једној другој држави средњег века није било толико борбе око престола као ту.

На место Душана био је законит владар његов син Урош и он је одмах од свога права учинио употребу прогласив се за цара. Али је нови владар имао одмах у почетку непробродиве тешкоће. Прва и највећа била је његова младост и његово неискуство. Ти недостатци били су умножени још и необичном слабошћу менталитета, која на престолима двапут већма у очи упада. Уз њега је била његова мати, царица Јелена, Бугаркиња, која се никада ничим није истицала и слабих својстава имала да својим сином управља или му бар буде саветник и помагач. У противности за својим отцем цар Урош је био васпитан на двору свога родитеља, који на будући положај свога сина није много мислио. *Непрекидни ратови и унутарња борба* одвратила су му пажњу од овог предмета. Уз то није како изгледа спремио ваљане помагаче, турске па ни пријатеље, који би му у случају смрти и потребе могли при руци бити. *Цар Душан умро је у добу када се обично није на смрт мислио*. Око Уроша било је великих логогета, протовестијара, великих примицијара, кесара, севастократора, деспота итд. али ни једног ваљаног сродника, ни једне јаке руке и чврстог карактера на кога би се могло зидати, — бар у првом почетку.

Та, могли би рећи самоћа, биће да је била узрок да је нови цар Урош волео више додир млађих људи и интимтет другова који су без сумње познавали живот у Цариграду, у Млеткама и др. и да није *марио старе и конзервативне достојанственике и команданте*, који су проводили живот у провинцијама и живели у традицијама прошлих времена.¹ Њему је престо био само угодност а не и дужност, више за свој живот него за поданике, док му рат у противности његовог оца бијаше сасвим непозната ствар. У његовом добу био је пак његов отац дионик највеће битке у старој српској историји на — *Велбузду*. У дворском друштву био је и од њега само за десет година старији Лазар Хребелановић, за време Душана Логофет, началник дворске канцеларије и угледан војвода, каснији — кнез Лазар.²

Далеко од Скопља на страни у Епиру, налазио се пак *Симеон-Синиша*, који је тежио да постане господарем Епира и Тесалије. Те су провинције биле и пре и сада деспотовине и његове су амбиције биле управљене на то, да их излучи како је већ речено из државне целине и од њих створи сасебне државе. Епир је био провинција на југу Балкана дуж оног дела Јадрана, који настаје, пошто се из Јадрана кроз Отранг изиђе у Средиземно море. То није била по природи богата земља, али је имала велике пашњаке и големо сточарство. Становништво било је дивље, јуначко али себи предано и усамљено. Велики посед у рукама Грка а на њему арбански раде-ници. Епир спомињу јошт Омир, Одисеја и Тукидид. Испресецао великим планинама и рекама а удаљен од

¹ в. Ј и р е ч е к : »Geschichte der Serbs« стр. 146. код кога се ови податци налазе, без да за њих преузимамо одговорност, не могући назначити ни изворе.

² Пошто су године рођења Краља Вукашина и Кнеза Лазара спорне, управо непознате, то смо годинама из њиховог живота и догађајима који с њима имају везе обратили нарочиту пажњу. За цара Уроша зна се да је рођен или 1336. или 1337. (в. I. књ. 2. глава). Кнез Лазар рођен је по Ил. Руварцу (Кнез Лазар стр. 3.) год. 1329. док се година рођења Краља Вукашина не зна. Изгледа да је рођен између 1305. и 1310. (в. II. књ. 2. гл.) те је могао при Душановој смрти имати можда 50.—56. година, на Марици пак око 66—69 година. И Код Кнеза Лазара тешко је утврдити године догађаја из његовог живота. У опште су све године помичне у срп. историји.

осталог света, Епир је био као створен да живи за себе и да се опире сваком, који се није на његовом земљишту родио. Због тога је његова историја мрачна и доста непозната. Од XIII. века спојен са Акарнанијом постао је овај крај деспотство, у којем је владала једна грана фамилије Комнена. Душан је Рашкој држави припојио Епир и Тесалију војнички и поставио првом за намесника свог брата Симеона а другу поверио Прељубу опробаном војнику и војводи. Ту у том крају затекла је Симеона желосна вест да му је брат цар Душан умро.

Симеон Немањић живео је у овом крају од децембра 1348. и ако само намесник, као самосталан господар далеко од контроле и предан више својим и своје фамилија интересима, него целине и царевине.¹ Ту се и оженио. Његова жена, кћи деспота Томе и Ане Деспине била је Гркиња као и мати јој. А и мати Симеонова бијаше Гркиња из узгредне линије Палеолога. Ради ње би се Симеон радо називао »Палеологом«, да тим себи дигне углед у својој земљи у којој се знало, да је Немањић и царев брат по оцу. Обичан по таленту, али окретан и довитљив, лукав и немиран без прошлости али занесен за префињени живот у Цариграду, живео је он као мали грчки владар под утицајем жене, контролом матере и командом таста. Од Душана је добио наслов и ранг деспота у доба оснивање царевине а тај наслов му је припадао и у његовој провинцији. Ми верујемо да је више осећао грчки него српски и да је утицајем својих грчких суродника и грчке околине изгубио везу са традицијама и историјом своје фамилије и отуђио се од српског народа чијег је порекла био.

О претензијама Симеоновим био је цар Урош већ у пролећу обавештен, четири месеца после смрти свога оца. Вести које су му могле стићи, морале су гласати да његов стриц цара Уроша власт у Епиру не признаје и да се сам сматра тамо владарем и господарем. Али је

¹ в. Агатоновић Р: Цар Симеон-Синиша-Неманић стр. 14-17 где је изложен историјат Епире и Тесалије. Од 22. стр. (под II.) — 58. изложен је живот Синишин и његов одиошај према Неманићима. Писац држи да су заплети у кући Неманићкој настали од доба краља Милутина до смрти Стевана Дечанског фамилијарне а не политичне нарави.

претендовао на круну целог царства и које су фазе његове претензије прешле, није лако утврдити. Али је извесно било, да је кратко време пошто је за смрт свога брата савнао, прогласио извођење Епира из оквира царевине а себе деспотом самосталне државе. Да је и Тесалију могао овој новој држави додати, много му је допринела смрт војводе Прељуба, који је после Душана на брзо умро.

Пошав овим путем који је био бунтован и противан државином закону, Симеон је предузео истовремене мере да се брани ако би био нападнут или да нападне ако се не призна. Није се могло очекивати да ће ствар без борбе проћи. За Србију су Епир и Тесалија биле доста потребне провинције ради мора и додира са Егејом. Ово је важно било не толико за садашњост, колико за будућност. *Од њих је зависила и сигурност земаља на доњем Вардару.* На Солун као да се више није мислило, и планови Душанови гледе његовог освајања као да су били већ последњих дана Душанових напуштени. Али за његову замену полагало се много до Епира и Тесалије. По готову је била пала коцка када је Синиша или Симеон у близини Костура (Касторије) скупно војску од 5.000 војника, састављену од Срба, Грка и Арнаута и ту се за цара свечано и у присуству војних заповедника прогласио.

На ово проглашење одговорено је од стране Уроша са офанзивом против узурпатора. Али Синиша као да је за своју сигурност више учинио него што су цареви војводе држале и његова одбрана претворила се у нападај. И ако је он био само намесник Епира и после смрти Прељубове заузео главно место Тесалије, налазимо његову војску у јулу 1356. већ у Албанији. *Ока Берата био је сукоб између обе стране.* Урошева војска напала је ту војску Синишину, што значи да је он био господар линије Берарт—Костур—Бере, која је била у његовим рукама. Мимо осталих његових извора била му се прикључила и многа властела из обе провинције и јужних делова Албаније. Његов таст, који је држао крајеве око Авлоне (данас Валоне) без сумње је много том појачању Синише допринео. Авлона била је кључ Албаније од југа, Епира са севера и свих крајева до Охрида и од туд борба око Берата. Од успеха код Берата зависно је успех целе борбе и судбина целог југозапада Душанове државе с том је борбом била скопчана.

Течајем ових догађаја Симеон се из деспота и намесника Епира претворио у грчко-српског цара и узео све атрибуте, које уз царству иду, од прилике онако исто, као Кантакузин после смрти млађег Андроника. Изгледа да је баш овај пример на његову одлуку деловао. Створио је царски двор са византинским титулама и ранговима, организовао је и војску, те привукао око себе арбанашку и грчку властелу оних крајева, не заборављајући ни једном приликом да *истакне сродство своје с Немањићима и Палеолозима*. Очевидно се с тим дизањем изравнао с Урошем, код кога је опет господство Душановог двора било мало пало и постало неповољним стањем у држави обичним. Изгледа да је имао за стварање уметне снаге велике способности а његова грчка породица, која је у позадини стајала, давала је подстрек и идеје. Симиша је у то доба могао имати око двадесетдевет година и изгледа да се је родио око 1327. године. Био је деветнаест година од Душана млађи и од Уроша око десет година старији. У овој разлици био је један део њихове интелектуалне снаге, док је Урош још био у добу у коме се нема ни политичног искуства ни војничког погледа. Урош то у осталом никад није постигао.

Али и на Урошевој страни чињени су напори да се противник скрха. Течајем год. 1356. нарастао је број његових приврженика и превагнуо Симишине. Нестао је Прељуб, али се нађоше други, који су у доба Душаново стајали у позадини, сад пак могли виднији бити. Душанов карактер није допуштао, као што је то увек код маркантиних људи, развој нарочитих војних и политичних облика поред себе и других идеје. То је мана јаким индивидуалности у историји, да својом сеном потамњују све друге око себе. Ту је био Бранко Младеновић, који је имао три сина: Григора, Вука и Романа. Потоњи је био монах у Хилендару, средњи је био Вук Бранковић, довољно позната особа оног доба. Уз Уроша ишао је без одређене улоге и *Лазар Хребељановић*, син малог, властелина Прибца у Руднику.¹ затим *Хлапен* намесник од Бсра и Водена, који је удовицу Прељубову узео за жену. Сва велика властела на Вардару до горе према Косову, Овчијем Пољу

¹ Име »Прибца« у старој срп. историји ишти је ретко ни непознато. Види »Прибѣц« Monum. serb стр. 97, 123, 190 и т. д.

и Руднику, држала је уз Уроша и била против деспота Симеона.

Ова надмоћ Урошеве странке добила је помоћи још из друге стране и довела потхват Симеонов до застоја и у незгодан положај. У лето 1356. појавио се на Тесалској обали грчки деспот Нићифор и заузео без многог напора јужне делове Тесалије и Епира, чиме је Синоши иза леђа дошао. Одмах по овој окупацији увео је он грчку управу, повратио Грцима пре тога у корист Арбанаса одузети велики посед и удесио своју владавину. Услед тога му се многи Грци придружише и изневерише Синошу. А да се боље одржи, довео је Нићифор са собом и доста турске војске, која је имала њега да чува и да ојачава грчке претензије. Кад се пак добро утврдио, почео је са Симеоном преговарати и нашао прилике да и с царицом Јеленом дође у додир, која је са своје стране заступала опет интересе свога сина Уроша. Покушај да подиђе ратујућим странкама и да из њихових непријатељства извуче користи имао је за њега много изгледа да ће му поћи за руком.

Но ови преговори као да најпосле нису дошли до краја, јер се Арнаути против овог новог узурпатора дигоше. Очевидно је успостава старог феодалног аграрног стања била овој побуни узрок. Та реституција била је Арбанасима неповољна. Нићифор је Грцима вратио земљу који су до њега Арбанаси уживали и поново у живот увео »стратиоте«, једну врсту феодалних пронија. Арбанаска се земљишна својина претворила у неповољну и неспурну форму закупа. И тај аграрни покрет био је пропаст Нићифорова. Грк не бијаше у стању да своју снагу искористи против Синоше већ се морао бранити од Арбанаса. Борба је та трајала преко годину и по дана и више, и Нићифор је према Синоши дошао у исти положај у коме се потоњи налазио у почетку Нићифоровог нападаја. Тек је 1358. ствар коначно решена. Притиснут озбиљно, од Арбанаса дошло је до одлучног сукоба на реци Ахелоеу (данас Астропотамос) при коме је Нићифор погинуо. Нићифорова владавина у Епиру и Тесалији била је тако коначно одстрањена а Симеон постао је опет господаром обеју провинција.

Још је пак један момент пшао у прилог Симеонове ствари. Пре него што се је наиме Нићифор појавио, била

је власт Симеонова у Епиру и Тесалији још јаче утврђена. Његово проглашење за цара било је признато и у Арти и Јањини. Горе споменута борба око Берата као да је по њега повео свршена. Нигде нема грагова да је био од Уроша сузбијен и потиснут. Године 1357. пренео је своју резиденцију у *Трикалу* и ту инсталисао своју власт и царски двор. Трикала је била варош на реци Пиниосу (Саламврија) западно од *Ларисе*. Да је ову тачку за свој престолини град могао изабрати знак је да се је са успехом борио против цара Уроша, можда чак и победитељ био. Линија која је горе означене као граница његове сфере (иако не можда фактичне власти) Авлона—Берат—Костур—Бере била је очувана од стране Сикише и *сада постало фактичном границом између праве и узурпираних царевине*. У првој је било седиште Скопље у потоњој Трикала. Две државе, два цара, прави и фиктиван, два двора, један српски, један грчки.

Од овог је доба Симеонова независност била утврђена или боље рећи извојевана. Више није било сумње о њеној екзистенцији. Издавао је наредбе, законе, хризовуље, повеље итд. и све документе на грчком језику писао а радио, мислио и осећао — грчки. Душаново велико Српство било је од његовога брата на југу погажено и сатрвено и *прво рушење било је отпочело у Епиру и Тесалији*. Велика криза, која ће касније наступити, *ту је имала свој почетак*. У таквим приликама увек је главно, да неко први почне. Удова царица Јелена била је сведок овог првог потреса српске владавине и чини се да је предвиђала исти наставак. Стара зграда била је из темеља пољуљана од једног огранка династије која ју је подигла. изгледа да је царица баш у овом добу узела на себе ризу монахиње и своје име променула у Елисавету. То је био предосећај на оно што долази.

У овом добу пуном заплета, трзавица и опасности, сањао је цар Урош или боље Вукашин у пролеће 1357. сабор у Скопљу. Сабор је био, како се чини, *сазван да се изјави о многим питањима нарочито спољне политике*. На западу било је тешких заплета између млетачке републике и угарског краља, који се идуће године свршише миром у Задру од 18. фебруара 1358. У тим заплетима био је помешан и Дубровник а тиме додирнути српски интереси. Од 1205. до 1358. био је Дубровник под заштитом

Млетака, која је сада замењена Угарском. Њена надмоћ на Јадрану тицала се у необичној мери и српске државе. Нема сумње пак, да је Урош сазнао и о стању питања гледе оцепљена Епира и Тесалије. Можда је то био и један од мотива сазива сабора, који је од доба Душановог добио ширу компетенцију, не само законом него и у спору са самим Душаном, који је сада своју моћ ослањао и на сабор. Вероватно је пак, да је циљ сазива био још и тај, да се властела поттакне на већу војничку помоћ цару и утврди, да ли постоји каква подводна струја, опасна држави, као што бијаше она у Тесалији и Епиру. Можда је и Симеон какве нарочите пропозиције за измирење учинио. То би се дало од туђ извести, што је у септембру исте године тражио интервенцију Дубровчана у циљу приближења између њега и Уроша и ако је у том добу његова ствар стајала добро и он као цар у Трикали резидирао.

Но и ако су ово само покушаји решења питања о узроку сазива сабора, једно ипак стоји, да су важни разлози морали за његов сазив бити меродавни. *И то нам даје прилику да завиримо у функције сабора у опште, којих рад, надлежност, састав, трајање итд. није још довољно објашњено.*¹

Из историје прошлих времена, почињући од доба Немањиног, зна се, да су старији сабори пре Душановог доба сазивани код важних уставних и државоправних прилика: кад су се дешавали промене на престолу, решавало о савезима и државним уговорима, спору међу владарима и претендентима, миру и рату и тому слично. Улога је ишла од соленигата до сведочанства приликом неког догађаја, чиме је тек акт добио правну, снагу. Но друге краљевске одлуке нису биле подвргнуте ревизији сабора и оне су биле дефинитивне. Душанов законик ту је улогу променуо већ тим, што га је сабор прихватио

¹ в. Goerges Picot: Histoire des États généraux. Paris 1872. 4 Volum. Писац је правник и расправља улогу француских сталених скупштина врло стварно. У оскудици теоретских гледишта о српск. државним саборима из овог се великог дела добива слика свих средњовековних па и српских сабора који су како изгледа, били врло слични онима états généraux. Види и идућу приметбу као и приметбу о француск. сталежима у предходној глави.

и тиме добио легислаторну и ако не репрезентативну надлежност у модерном смислу. Душан је предложио законску основу, сабор ју је прихватио и дао јој снагу државног закона, обвезатног и за сам сабор, цркву, властелу и остале сталеже, рачунајући овамо себре па и меропхе, дакле за све. По овоме је сабор био активан орган државног устава. Те улоге ни један пређашњи сабор није имао. Она почиње 1349. и наставља 1354 да се погне до 1357. по други пут у Скопљу. И ако та функција није била легислаторна у данашњем смислу, она је ипак била бар сродна по пореклу. Иницијатива почињала је од владара, дочем се она како је горе већ примећено краљевском потврдом свршавала. У оба случаја владар је извор закона, само су моменти када он почиње, различни.¹

Сабор сазван 1357. као да је пак и даље отишао од свих пређашњих. Он се очевидно бавио целом државном политиком, јер је сазват био у доба, када су две велике провинције биле отпале, држава стајала на рубу пропасти и дошла у опасност да то и друге учине. На Јадрану била је у то доба изведена велика промена у власти. Момент сазива и опасност падају скоро у исто време. Сазив се морао бавити кризом и одредити мере да се она не повећа.

¹ в. Ј и р е ч е к : Staat u Gesellschaft im Mittelalterlich Serbien стр. 23. и сљ. Ипсац држи, да је срп. сабор имао врло узан делокруг који је био само соленитетске и парадни нарави. По њему, он није имао никаквог развоја и био је у свима фазама исти, што је врло нетачно. Српски је сабор од свог првог почетка мењао више пути своју улогу. Под Душаном он се је бавио легислативним пословима као што то законик сведочи, да најпосле 1357. узима реч и у спољашњим државним питањима и догађајима онд. европске политике.

Много незнатнија је пак била, улога онд. француских државних скупштина («États généraux»). Краљ Луј, XI († 1423). ne convoqua q'une fois les États généraux, pour faire face aux dangers extérieurs. Краљ Франсоа I. († 1547.) parut même ignorer complètement l'existence possible de ces assemblées de la nation. в. Е. Г л а с о н : «Le roi grand justicier» у франц : «Nouv. »Revue historique de droit» за 1902. К р а љ Х а н р и II. († 1536.) учинио је изузетак : «C'est seulement à partir du règne du Henri II. a raison des troubles du temps et de la detresse financière, qu' on en revint à la convocation assez fréquente d'États généraux jusque sous le règne de Henri IV. (l. c.).

На према ономе што горе о сабору рекосмо и овим француским «États généraux» треба сравнити Ст. Новаковића : Законик Стев. Душана (1898). у чланку «Установа сабора у старој срп. држави» стр. XVI. (у Приступу) и сљ.

Из легислативне улоге под Душаном дошао је сабор у улогу фактора за спољашње и унутрашње ствари. То је пак било проширење његових функција скоро до државне контроле. *Даљи се развој не даје пратити, јер нема градива. Држава је почела губити целокупност.*

Но туробност времена манифестовала се у овом добу и у другим догађајима. У место наговешћеног рата између Угарске и Србије, букнуо је горе споменути рат између Угарске и Млечића, према коме Србија није могла остати само као гледаоц. *Млечићи су били угодни суседи и Србији одани пријатељи.* То пак нису били Маџари, нарочито не за доба последња два краља. Први су имали на источној обали Јадрана, у Далмацији, велик посед кад је овај рат букнуо. Рат је заузео велике димензије и Маџари су развили велику снагу на тако од своје основице долеком попришту, само да постигну успех. У децембру 1357. заузет је био Задар и тиме је цела власт Млечића на северо-истоку Јадрана била сломљена. Миром од 18. фебруара 1358. како је већ горе споменуто, истиснути су они са источне обале и на месту њих дошла је Угорска хегемонија од Кварнера до Драча. Том приликом заузеше они и толпко пута спомињани Хум од босанског бана Твртка, чиме је опет Босна била одсечена од Јадрана а Србији пресечени изгледи да ту српску провинцију поврати, око које се дуго политика под Душаном окретала. Надирање Маџара дуж јадранске обале било је за Србију стална опасност, овом је приликом постала и непосредна.

Слична опасност претила је Србији и од источне стране. Овом приликом она није долазила више од цара Јована Кантакузина, који је у то доба био смирен монах Јоазаф, него његовог сина Матије, који се после пада свога оца павукао у Родопе-Планину и ту своје сумњиво царевање наставио. Одатле је спремао упад у српски део Македоније и освајање њених источних делова, који су допирали до Дрме и до под острво Тас. Борба између цара Уроша и Синише добро му је била дошла.

Да постигне што већи успех, узео је Матија Кантакузин у своју службу и *турску војску*, око 5.000 војника, које му је позајмио Орхан, муж његове сестре а и иначе пријатељ Кантакузиновске династије. Да су у марту 1354. исти Турци од Византије заузели Калипољ било је заборављено. Сад их је требао против Србије. Код Сера био

је сукоб између обе стране при коме је српском војском заповедао *Војхна*, који је био царски намесник источне Македоније до Дrame. Од српске војске потучен, дао се је он у бегство и спасао у једном риту у трсци, недалеко од старог из римске историје познатог *Филипија*.¹ Али га становници упознаше, ухватише и предведоше српском команданту, који га предаде Јовану V. Тако течајем од три године трагички завршише оба грчка цара Кантакузина, непријатељи српске државе, који су ускорили агонију Византије и помогли уздизање и јачање Турака на балканском земљишту, Сада постаде цар Јован V. поново непосредни сусед српске државе и једини господар византинске царевине. Од смрти његовога оца Андроника III. 1341, то је био први пут.

Но док се водила борба у Далмацији између Млечкића и Мацара, Србаља и Матије Кантакузина, није престајала ни борба између цара Уроша и његовог стрица Симеона. По савременим вестима као да је био допро чак до Скадра али оне нису проверене. Да заузме велик простор од Берата до Скадра без велике борбе или да не буде опажен, морао је имати велику војску да се не боји да му се пресече отступница у Трикалу. Он се могао пак задовољити са већ постигнутим, јер је за њега то био успех, који му је зајамчавао оно, што је већ у рукама имао. У истину сада је било као што је већ споменуто две државе : северно од линије Берат—Водена једна а јужно од те линије друга. Тачније се границе обе државе на овој страни нити даду нити се могу повући. *Стара српска историја добрим је делом зато нејасна, што су територијалне промене и меће еластичне и несигурне и што се често не могу утврдити чак ни правим линијама као што је горе учињено.* То је нарочито у борбама претендента међу собом. И између Симеона и Уроша нису се знале и историк се морао задовољити да их онако повуче како му то нејасни дого-

¹ Варош у Македонији, која је пре подпадала под Тракију, северозападно од старог Амфиполиса. Код овог Филипија била је год. 42. пре Хр. двострука битка између Антонија и Октавијана с једне стране и републиканаца под Брутом и Касијем с друге, у којој је римска република коначно пропала. Апостол Павле основао је у овом Филипију хришћанску општину и његова писма управљена Филипинцима, била су на ову општину упућена. Сада је Филипи био српски.

ђаји диктују. Изгледа да нису биле ни онда тачне и одређене када се сама историја збила.

Но колика је ствар Синишина у опште добро стајала у толико се она почела на његову штету мењати у Тесалији. Ту је био некада војвода Прељуб господар и за доба Душанаво царев намесник. После њега удала се његова жена за војводу Хлапена, који је постао тутором његове деце, једног сина и једне кћери, Томе и Јелене. Као татор захтевао је он од Синише да му уступи Тесалију, коју је он међутим заузео и на коју су они имали од прилике исто онолико права према Симеону, колико Симеон на Епир према Урошу. Како се није могао споразум постићи, дошло је до борбе. Кад је Хлапен заузео код Ларисе тврђаву *Дамазис* и тиме дошао близу Трикале, главном граду Симеоновог царства, Симеон је попустио и склопио мир. Дао је том приликом Томи Прељубовићу своју кћер за жену.

Тиме је за Симеона прешла опасност у Тесалији. Зету своме дао је на управу Епир а он је под своју власт задржао Тесалију, земљу пуну плодних равница, имућну и питомију од Епира. Тома Прељубовић ушао је свечано у Јањину и ако није био владар у своје име и од ње начинио престолницу. Пре је био главни град Епира *Арта*, али пошто је она била у рукама Арбанаса, пренето је седиште у Јањину.¹

Тиме је Симеонова држава била преполовљена и од једне непризнате династије постало је две : Синишина и Прељубова. Трикала и Јањина су били престолна места. Сродство Томе Прељубовића са новим царем допринело је да се дигне на ступањ владара. Тим се круг и његовог сродства проширио. Јован Ангелос био је наиме у доба Јована Кантакузина висок чиновник на царском двору у Цариграду. Из његове породице била је жена Синишина која је била у сродству и по пореклу од Палеолога. Тома Прељубовић као зет Симеонов био је по томе у сродству с Немањинима, Палеолозима и Ангелосима. Томиној жени дало је то сродство повода да у Јањини на његовом темељу издигне себе и мужа и узме наслов »Василисе« или

¹ в. Срећковић П: Цар Синиша-Палеолог Неманић и јањински деспот Тома. — в. и »Србобран« (Загреб) за год. 1896 у подлистку.

царице а према томе створи прави двор називајући се Ангелина — Дукаина — Палеологина.

Но овај мали епирски двор и ако је био у високом сродству, свој нови положај није знао довољно да цени. Деспот Тома Прељубовић од Епира постао је у својој земљи досадан и насипан, задубљен да задовољи само своје личне интересе и да заборавља корист своје земље. Становништво морало је плаћати велике порезе, царине, глобе и таксе. Осим тога одузета су цркви велика добра, која је имала и дохотци који су с њима били спојени. Двор и војска требали су много новаца а земља није могла све давати. Уз то је био деспот пријатељ и узгредних ствари, које нису биле истина штетне али ипак чудновате. Волео је на пример међу осталим да жени и удаје своје поданике. Кад је после једне епидемије много Грка умрло и остало још више грчких удовица, нагонио их је да се за Србе редом удају.

Да ли су баш ове ствари нешто допринеле или и какве друге, није јасно али се неко време касније када се је Епир конституисао као држава са двором и владаром, појавио у оближњој Арти један нов династа, који је од своје стране утицао на догађаје. Нови деспот био је Арбанас *Јован Шпата*, који је из Арте начинио престолницу арбанашког дела Епира. Арбанаси се бијажу излучили из државе Томе Прељубовића исто онако, као што се бијаше излучио Тома из државе Симеона а Симеон из државе цара Уроша. За Шпату удао је био Хлапен кћер Прељубову Јелену, сестру Томину и Шпата је по томе био његов зет. Сад је било из Душанове Тесалије и Епира излучено три државе, везана једна за другу женидбом и удатбом. Симиша је био остао у Тесалији. Прекид ових јужних провинција с Душановом државом био је дефинитиван. Први и велики чин распада био је готов.

Са севера спремао се пак краљ Лајош I. за други ударац српској држави. Догађаји на југу српске државе нису остали тајна у Угарској и Лајош I. држао је да је сада згода да своју хегемонију догради и над Србијом. Цела средовековна историја биле су династичке ствари, сплетке и борбе за хегемонију. Та се два момента повлаче непрестано и преливају једно у друго. У Далмацији била је Угарска победоносна над Млечичима, Босна јој је била

вазална, Дубровник покоран и зависан, Хрвати немоћни.¹ У пролеће 1359. спремно је Лајош I. две војске за упад у Србију, једну да преко Саве негде код Земунa или у његовој околици пређе, други на Дунаву, можда око Ковина у правцу према Смедереву који у то доба није био утврђен. Да је с две војске упао проишлази од туд, што је у мају речене године био у Сланкамену и његова војска дошла до Рудника, што значи да је једна војска и преко Дунава прешла. Она на Сави ишла је како изгледа преко Колубаре, она преко Дунава моравском долином. Очевидно морао је бити циљ једне и друге да се нађу

¹ О овом немирном одсеку историје ових земаља в. Jireček C.: Geschichte der Serben стр. 421. и сл. Gruber Dan. Borba Ludvika I. s Mlečicima za Dalmaciju (1348—1358.) и 152. књизи »Rada jugosl. Akademije«. У овом одсеку и Душан је активан и ради на том, да се и он утврди у Далмацији. За овај одсек в. даље: Š. Ljubić: Listine i odnošaji izmedu južnog Slavenstva i Mletačke Republike II. (1336—1347), III. (1347—1358) 1872, IV (1358—1403) 1874. A. Huber: Ludwig I. v. Ungarn und die ungarischen Vasallenländer 1884. — A. Theiner: Vetera Monumenta Slavorum meridionalium I. 1863. (1198—1549.). — Miklosich: Monumenta serbica, 1858. — Monumenta Ragusina. Libri reformationum I (1306.—1347.). 1874; II (1301—1360) 1882, III (1359—1364) 1895; IV. (1364—1396) 1896. М. Пуцић: Споменици српски од 1395—1423. бројеви 8, 10, 13 и др. — Марковић Петар: »Одношаји између Србије и Угарске« (1331—1355). У Летопису М. Срб. књиге 221, 222, 223 и 224. — Василије С. Марковић: »Односи Дубровчана са Србијом од 1358. до 1362«. у »Летопису« М. Ср. књига 244. (1907.). Расправа Петра Марковића и Јиречека: »Одношаји Dubrovčana sa Srbijom pod Carem Urošem i kraljem Vukašinom (1355—1371)« спадају међу најбоље, који се с овим предметом баве. Марковић се ипак није овде-онде ослободио од назара који су криви (»иада Душанова за освојење Цариграда«). Али је зато под X. чланак о Хуму унео доста нових гледишта, као и расправа Василија С. Марковића о Котору. — в. још Gebhardi I.: Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien u Bosnien. (Roma u Ragusa) 1805. и Engel. J.: Geschichte von Serbien u Bosnien 1801. — Huber, A.: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitaeter der Arpaden. Wien 1883. — Милош Ј. Зечевић: Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником. Београд 1908. Писац расправља одношаје Дубровника према Србији (од 1358—1363.) или боље ратовање срп. властелина Војислава Војиновића чија су властелинства у Приморју обухватила Конавле, Требиње и Драчевицу а на Истоку се распростирала на крајеве горњег тока Дрине заједно са Сеницом (дакле Новог Пазара — Рашке). — Dane Gruber: Dalmacija za Ludovika I. (1358—1382) I. deo (од 1358—1367) и Radu jugosl. akad. књ. 166. и 168.

негде око Рудника и у пределима на западној Морави. То је пак све обухватило целу северну Србију. У угарској војсци био је међу командантима и немачки ритер граф Улрих од Цилија.

Али до озбиљне борбе и пораза српске војске није нигде дошло. Нити је забележен српски пораз нити маџарска победа. *Српска војска одабрала је тактику дотле у српској историји непознату.* Није се пуштала у борбу у маси, него се повлачила полагаано натраг испред непријатеља, не остављајући упадачу ништа, што би му олакшао посао у надирању. Томе плану ишле су у прилог непрегледне шуме у којима је српска војска нестајала и из којих испадала кад јој се згодно чинило. То је била четничка борба која противника убија без да умара нападнутог. Где су Маџари у мањим одредима долазили српске чете су искочиле из својих заседа, нападе их и затим одмах нестале да се негде другде опет појаве. Надирање је трајало осам дана хода што одговара од прилике даљини западне Мораве и Рудника од Дунава и Саве, па потоме месец дана борбе. Поред онда примитивно организоване коморе, која је управо живила од пљачке и реквизиције у нападној земљи, то је био очајан посао и после без успешне борбе и уморног марша Маџари су без сумње били у најтежој ситуацији.

Тај изненадни начин борбе на српској страни и услед њега тежак положај Маџара, принудио је Лајоша да војсци која је била у Србији пошаље у лето исте године у помоћ *још једну војску.* Али ни ова друга војска није могла постићи жељени успех. Можда је и она жарила и палила где је долазила али Србији није могла нанети великих војних ударапа. И ова се војна свршила с истим неуспехом као и она 1354. када је цела угарска војска, десеткована заразима, морало из Србије готово умаћи, не постигавши ништа друго него свој сопствени пораз. У јулу исте године био је угарски краљ опет у Будиму, знак да је рат био окончан. Течајем пет година две су угарске војске узалуд се против Србије бориле и хегемонија постигнута на западу и Јадрану, изгубила је много своје оштрине, јер је на југу непрестано стајао снажан противник.

У много тежем положају налазила се *дубровачка република* где су опет Маџари играли улогу нападача. По-

тиснувши Млечиће из Далмације и имајући хегемонију на Јадрану, постали су они по обичају, који карактерише њихову расу и историју кроз сва времена, изазивни и охоли. По несрећи бијаху овом приликом и Срби у заљетом одношају према Дубровника, који је слаб и немоћан, знао увек незгодама с пута сврнути и одклонити од себе велике опасности. Али овом приликом те вештине није имао. Док је Лајош I. упао у Србију, Срби су чинили пресију на Дубровник да то Маџари осете у Србији. Дубровник је спадао под хегемонију Маџара и био трговачки и фиктивно земљиште угарско. *Дубровчанима је било уговором у Сеници осигурано право трговине у Србији чак и за случај непријатељства и рата између Угарске и Србије.* Али сада су Срби уговору давали друго значење и тумачили га на штету Дубровчана. Са српске стране сматрао се Дубровник као сфера Маџарске и према томе као непријатељско земљиште. Услед тога тумачења и других момената, Срби упадоше у околину дубровачку и опустошише ју како је то ондашњи ратни обичај захтевао. Тек је под јесен 1359. с дубровчанима склопљен мир, када су Маџари Србију напустили. Дубровчани овај мир мора доше одкупити одштетом од 4.000 перпера.¹ Идуће године 1360. наступише нормалне прилике између једне и друге стране. Дубровник је био жртва ривалитета између Срба и Маџара и претрпео велику штету у својој трговини са Србијом.

Али је овај више трговачки него политички рат створио мир само за кратко време. Лајош, присиљен да Србију напусти, дошав кући у Будим спремао се за нову војну која би му отворила пут кроз Србију и осигурала му на дуго хегемонију у Далмацију и на Јадрану. То је оживело непријатељство и са Дубровником, који је био под упливом Маџара и услед тога силом прилика постао им са свим предан. Од српске стране одпочета су непријатељства и ако није био српски интерес да се с Дубровником киди и

¹ Један перпер вредно је 12 гроша. Назив »перпер« (»хиперперон«) грчког је порекла и био је византински ситан новац. У Дубровнику се није новао него је био рачунски новац. Види: Jireček: Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters стр. 64. и сл. — Ч. М и ј а т о в и ћ : »Студија за Историју срп. трговине XIII. и XIV. века (Гласник. срп. уч. др. књ. XXXVII.

живи у завади. Али непријатељски суседи имадоше рачуна да своје интересе под видом српских државних остваре. Да је српска централна управа била чврста, нападаји од стране которског намесника неби били могући. Которски намесник био је наиме нападач. Борба између њега и Дубровника била је велика и огорчена, понављала се и прекидала. Непријатељства су трајала до год. 1362. и тек је миром од 22. августа у Оногшту (Никшићу) подписан коначни уговор. За уговор су преговарали и подписали га од српске стране две особе, одређене да касније још много важнију улогу играју. То је био *Вукашин Мрђавчевић* велики властелин, чији је брат Јован Угљеша под Душаном управљао једном покрајином близу Дубровника. Из тога доба датира, по свој прилици, Вукашиново познавање Дубровника, и његова политична, рекли би подземна улога у ондашњем срп. државном животу нарочито према дубровачкој републици и на Јадрану. И ради тога је свакако одређен био да уговор потпише и прилике с републиком у ред доведе. Други је српски делегат у Оногшту био властелин *Лазар Хребељановић*, онда намесник крајева на северу. Са потписивачима добио је уговор већу историјску вредност, Дубровник свој мир.

У овим многим ратовима нарочито у онима против Византије, не наилазимо нигде да је Зета активно учествовала. Неко се време о њој не чује ништа. Зетска се властела била смирила и њена пређашња дволична улога као да је била престала. Али око 1360. чује се поново о Зети и једној фамилији њеној, која ће касније играти велику улогу. То су били *Балишићи*, којих је порекло у тамн увијено и неразмршено. Да ли су у Зети били од памтивека или су се ту тек по Душаном настанили и обогатили, не даје се тачно установити. Оно што се о пореклу и прошлости Балишића писало и говорило није толико утврђено, да би се на томе могли назидати први њихови почетници у српској историји. Толико је извесно да је у крајевима на Бојани и Дрима био кратко време око 1356. — 1357. царски намесник *Жарко*, док је на Морачи па и у Котору био угледан и јак *Ђураш Илијић*, који је у доба цара Душана био упливан човек. У тамошњој католичкој властели имао је великога ослонца. Католичка црква превађивала је у Приморју још од доба краља Вукана, на чији је захтев на концилу у Диоклеји 1199. папа Инокент

III. послао два делегата, да католичку цркву уреде.¹ У Бару основана је бискупија још IX. века, која је 1034. подигнута из Рима на ступањ арцибискупије. Ради тога особу Ђураша увршћујемо међу католике. Поред ових имена набијају на *површину тамошњег политичног живота и три брата Балшићи*: Страцимир, Ђорђе и Балша, који се приказују као представници зетске властеле.²

У доба кад се за њих први пут чује, не спомињу се они тек узгредно и као непознати, него као већ позната властела, богата у земљи и призната по угледу. У сеничкој хрисовуљи од септембра 1360. дају се Дубровчанима од цара Уроша повластице да могу трговати у његовој земљи, нарочито »у Зети код Балшића«. То су далке били 1360. године моћни људи, када цар целу једну провинцију замењује њиховим именом и даје јој обележје као да су у њој они први и готово њени господари. Балшићи су били 1346. и код Душановог крунисања присутни. И ти Балшићи нису могли ни онда као ни данас постати у један мах богати и важни, него је морало бар две до три генерације бити, које су у самој Зети њиховој моћности претходиле. Већ под Душаном био је њихов Антивар, Улцини и Будва и по томе простор између ова два места и Скадарског језера. Близина Дубровника и додир с Млечићима као и трговина с једним и другим одавало им је снагу и прибавило им готово неку државну самосталност. *Зета долази у старим листинима Немањинског доба више као српска аутономна држава него као српска провинција*.³ Царица-удовица била је господарица у Улцињу

¹ О овом важном сабору (из год. 1199). сазватом иницијативом од срп. стране в. Hefele: Concilien geschichte у V. свески, затим Delectus actorum ecclesiae universalis, Lugdum 1706. Tom. I стр. 1264. под рубриком »Concilium Dalmaticum ad Adriaticum mare, sub Innocentium papa III. anno 1199. и Mansi: Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Tom. XXII. стр. 699.—704.

² в. Мијатовић Ч. Балшићи 1881 (Гласник 49.). — Исти: Балшићи: Генералшка студија 1886. (Гласник 66.). — Стратимировић Ђ. О Балшићима (Годишњак 15.).

³ Зета је имала и свој грб и нарочите печате. Најранији је из год 1368. за који се зна. Од српских земаља имали су их само Хум и Зета в. Ивић, А: »Стари срп. печати и грбови«. Н.Сад 1910 под бр. 20. и 24. Нагледа, да је Зета неко време стајала према срп. држави у одношају протекто-

а њени непосредни суседи Балшићи. Године 1361. постали су грађани Дубровника а 1362. и Млетачки. Све то показује да су већ за Душаново доба били угледни и да се њихов почетак може ставити пре времена краља Милутина ако можда не и пре тога.

Док се пак на разним крајевима Балкана водила борба о превласти и око престола, дотле су Турци своја освајања на Балкану опрезно наставили и прве успехе искористили. Код њих није било бесплодне борбе која се код других народа водила за нејасне појмове о хегемонији и неко ослабљење противника, него сталног програма : продрети што дубље у Балкан, учврстити се и на место дотадањих држава основати јединствену Мохамеданску. Они су били међу исламским народима најубеђенији и најбруталнији приврженици Мохамедове вере и највећи фанатици да ју рашире.

Од три велике цивилизације : *хришћанске, будистичке и исламске* није ни једна од првог свог почетка била толико инспирисана мистицизмом божанске заштите

и да је имала посебна своја унутарња права, можда чак и државна, законе и јурисдикцију. Од туд онај нарочити развој католицизма, велики број бискупија са архиепископом, који се пење до примата Србије. Тога нема другде у Србији. Зета је неки *corpus separatum*, признат као такав од срп. владара па и из — Рима.

Дали је у Зети важио Душанов законик, није познато али је врло вероватно. Нигде нема за доба Неманића трагова, да Зета има своје нарочито законодавство али да је главне српске законе рецитирала. То је неки мањи ступањ законодавства. У тексту и уводу у Законик нема о Зети нарочите напомене. Та околност може се различито тумачити. Једно стоји, да је Зета од Неманића па чак до ХХ. увек имала нарочит положај под Балшићима и Црнојевићима, и до године 1918. дошла под именом «Црне горе», да најпосле свој посебан положај напусти и кроз историју срп. народа даље пође опет као провинција. То је она данас.

О положају Зете према Србији («Србија заједно са Зетом») има посебних и ако неодређених гледишта. Мајков : Ист. срп. нар. Београд 1876. прев. Ђ. Даничића стр. 51, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 97 98, 99 и т. д. Зета игра нарочиту и сепаратну улогу до пропасти срп. државе. Али је она специјалну улогу играла и од Немање па до Душана. За доба оснивања срп. аутокефалне цркве, св. Сава је за Зету подигао нарочиту епископију исто као и за Хум. Дали је то било без ичијег питања или у споразуму са Зетом ? Стеван, Првовенчани Краљ, назива се Краљем ње српских земље, Дивклинте и Травоуине и Далмације и Захљмине, док Зета у том наслову не долази (Miklosich : Мол. serb. стр. 11.).

и помоћи као исламска. А у њој су опет Турци имали својим фанатизмом највећу удела. Основали су њиме једну од највећих царевина у историји и Србима је било суђено да буду од ње прегажени и у њој робље преко петстотина године. Што су чинили није чињено само за власт, него *првенствено за серу. Њу прво раширити и онда помоћу ње владати, и даље освојати.* То их је довело до освајања Никеје и Никомедије и ради тога су остало што учинише, наставили. Тога није било код балканских хришћанских народа. Њихова је борба била много материјалнија и национална. Уз то је било и јаким жица династичких. Између турских гледишта и балканских била је дакле голема разлика. У средњем веку национални су принципи стајали иза верских. Потоњи су били много јачи а снага коју су уливали, била је обично голема. Јача је идеја као увек имала већу будућност.

У прилог те идеје дошла је, за чудо; и једна епидемија, која обично не осваја, него упропашћује. У лето 1361. појавила се негде на обалама Црног Мора, као оно 1347. чума, која је допрла и до Балкана и ту у Византинској царевини, Србији, Далмацији и Албанији начинила велику штету. Страх који је светом овладао укочио је рад у државама и сломио код народа вољу да се боре. Ментално мртвило обузело је све. И Турци се тим стањем користише, да заузму Родопе-планину са многобројним местима. У новембру 1361. уђоше у Димотику, онда знатну грчку варош на Марици, тако рећи под Једреном. Овајање их је скупо стало. Куга се појавила и међу њима. У марту 1362. умро је и сам Орхан од ње.

На његово место ступио је пак још јачи војсковођа. Мурат I. био је његов наследник на престолу и у водству. Њему је било суђено, да Мохамеданству прокрчи најшире путеве у Европи и удари прве темење каснијој величини и снази турског народа. Годину и по дана касније (1363.) заузет је био Једрен. Седам година после освојења Калипоља постали су не само *Балканска држава него и сила.* Грчка царевина у Византу била је тим освојењем одсечена од копна и од осталих хришћанских сила. На Балкану почеле су се велике територијалне, националне и верске промене вршити, којих се замашај у замаглици могао већ помало назирати. *Турски проблем,* који се истакао, био је *гледје својих циљева сада већ разговетнији.*

У Цариграду ову су нову промену једва једном уочили и с њоме се озбиљно почели бавити. Оно што су Турци Једреном заузели, није било више Калипољ, него читава провинција. Једрен је после Цариграда војнички био најважније место у Византиској царевини. Без Солуна се неби дало живети на мору, без Једрена се није дало живити на Балкану. Кроз Солун се гледило у Средиземно Море а кроз Једрен у Европу. Цар Јован V. слаб за тешка времена која су наступила, обратио се у лето 1364. Србији за савет и помоћ. Желео је да се прошло заборави и покуша буди какав савез против нове колективне опасности. За то је послао у Србију цариградског патријарха Калиста као свог пуномоћника, да преговара. Калист је дошао у свом путу за Скопље прво у Сер удовој царици Јелени, која је ту имала своју резиденцију и где се после смрти цара Душана као монахиња повукла. Већ је Душан Сер био заволео ради његовог благог поднебија. У септембру год. 1354. држао је у њему како је већ напред речено, сабор, на коме је изабран патријарх Сава и проглашена друга половина законика или као што се вели новела. Патријарх Калист био је, како се по себи разуме, од царице Јелена врло добро примљен, али су преговори врло брзо прекинути. Изненада тешка болест и смрт брзо иза тога осујетила је оно, ради чега је патријарх био дошао. Сарањен је у самом Серу али се преговори нису више наставили ни овде ни у Скопљу.

Та незгода и освојење Једрена није пак задржало цара Јована да си Бугарима и даље живи у завади у место да тражи и од њих савез ради заједничке одбране. Ради неких градова на Црном Мору у заливу Бургаса, отворен је шта више рат и борба је вођена као да Турци нису у Једрену. *Тај момент карактерише најбоље прилике на Балкану и византиско схваћање о оном што долази.* Цар се Јован V. бранио од Бугара и нападао их у моменту када је Византија била у опасности и Турци тако рећи пред престоницом.

Али ни у Србији не предузимају никакве мере и ако су Турци годину две после освојења Једрена почели узнемиравати и српске источне крајеве и вршити упаде и пљачке. Очеvidно није било ни у Србији јединства идеја и циљева у том моменту у спољној политици, нити око цара утицајних људи да турску опасност уоче, која је

већ у доба душаново требала заузимати велики простор у спољним питањима земље. Цар Урош играо је у добу освајања Једрена у Србији исту улогу, коју је играо цар Јован V. у Византији. У најкритичнијем одсеку историје Балкана седели су на два најважнија престола Балкана два слаба и индиферентна цара. То је било и у Бугарској. На челу Турака пак стајао је млад и подузетан владар султан Мурат I., проникнут идејом за освајањем и доминације. Под његовом влашћу стајала је варварска али врло добра и фанатична војска, коју су балкански народи дотле већ толико пута у помоћ за своје спорове позивали и услед тога им вредност открили. Изглед, да ће плен бити богат, његову је снагу удвостручавало. Вера и освајања све су крупније на њиховим заставама били записани и налет њихов журио се, да што више вратница на Балкану отвори.

Ова слабост код српског и византинског цара, незгода времена, забринутост гледе будућности, несигурност граница, изненадно растење турске силе, излучење Епира и Тесалије из оквира царевине и други државни недостаци, принудили су царицу Јелену, која је уза свог малодобног сина непрестано била и главне људе државне управе, да уз цара Уроша поставе му тутором сурегента или по данашњем вицекраља, политично одговорног помагача, коме је по ондашњем новом државном праву припадао назив и наслов „краља”¹. Нема сумње да је и сабор у том циљу сазван пристао да се тежиште државне власти пренесе у јаче руке и земаљска управа усредотачи онако, како су то прилике захтевале. *Вукашин је имао црте особе*, која друге надмашује и сви су, изгледа, морали бити споразумни да он власт у своје руке преузме. *Нигде нема трага о каквој противности*. По народној традицији и сам цар Душан препоручио је царици својој жени и цару Урошу, Вукашина као најподеснијег да преузме

¹ в. чл. 43. душ. законика, где поред »господина цара« долази назив »краља«. Краљем се, од доба Милутинова називао и наследиик престола, Касије и онај, који је цара замењивао, не бивши баш наследиик престола. Државоправна терминологија за особу наследиика престола до овог доба није била још сигурна и утврђена.

државне послове.¹ Вукашин је добио највећу легитимацију из руку Душанових који му је утро пут за даљу, његову величину. И сам цар Урош на то је морао пристати и није нимало вероватно, да се је ова промена у државној управи или боље рећи прелаз државне власти из руку ца-

¹ У пароди. песмама има једно значајно место, које се директно на овај догађај односи а које није без основа народно предање сачувало. Песма је морала постати у доба самог догађаја или бар неко време после њега, јер она формулише једно право, које је на царском двору постало а затим као многа друга ствар у јавност дошла. Ту се је сачувало. У доба краља Вукашина није се држало, да је он државну власт отео што би данас рекли државни удар извео, што је савим противно гледишту да је он царску власт узурпирao. То гледиште постало је много касније и како изгледа у иноземству. И ако се предање сачувало само у форми народ. песме није оно без историске вредности.

У песми »Урош и Мрљавчевића« (Вук, нар. песме изд. 1875. II. књ.) Марко, син Вукашинов, прича, како је од Душана остало царство на сина, очевидно да оца одобеде и сумњичења оправда.

»Бетету је од кољена царство.

»Њему царе царство наручно...

»На самрти, кад је починуо...«

То је тестаментарни пренос царске власти од оца на сина Уроша и ако је то већ државни устав сам по себи одређивао и праксом вршено било. Марко је био царском двору близо стојећа особа и изван је сумње, да је могао истину сазнати. У народу је важио као неустрашим јунак, на двору је био други човек.

Али у народ. песмама има једно још значајније место, које питање одношаја Вукашиновог према Урошу строго државноправно маркира. Није могуће да је то место у народну песму ушло простом комбинацијом самог гуслара а да певач није чуо на поузданог извора оно што је певао. На царским и краљевским дворовима биле су гусле уз песму једина забава. Од прилике онако исто као у француској трубадури у исто време. И што се у двору и престоници чуло, ширило се даље у народу. Душанова смрт одјекнула је у целој земљи и постала предметом песме. И у песми која је том приликом постала (»Смрт Душанова«), наводи се што је Урошева мати (коју он назива Роксандом у место Јеленом) говорила сину о Вукашину

»— Када ти је бабо починуо

»На самрти Царство наручно

»Баш на кума Вукашина Краља,

»Да царује за седам година,

»Осме тебе да предаде царство«...

Да цар Душан ово »повеленије« издаје и да наређује да краљ Вукашин царује, узрок је сам Урош, који се непрестано у на-

ревих у руке Вукашинове збиља *против његове воље* па можда чак и силом. Све говори зато, да је регент преузео државну власт и ефективну одговорност по договору и да се је инвентитура збила по одредбама каквог закона, помоћу сабора или силом насталих прилика. Наше *знање многих*

роду назива »нејаки Урош« (стр. 187, 189, 190, 195. и т. д.). Зашто »нејаки« ? ? Без сумње је било зато важног и неизбежног разлога. Није се хтело казати истина, исто као и данас у сличним приликама. Цар Душан не поверава ни царство ни Уроша неком другом *не го б а ш с а м о м В у к а ш и н у*. Очевидно је Вукашин, бар по традицији, уживао поверење Душаново за његова живота и од њега био именован Урошевим тутором или у данашњем државоправном језику — *регентом*. Право Вукашиново на регенство утврђено је (»наручено«) по том, сасвим јасно, од самог цара Душана а инвентитура изведена је после његове смрти или неко време *иза тога*. Пближе се време не даје утврдити.

Не дају се утврдити ни други моменти, који би били нужни, да растумачимо све што је потребно било за политичку, било државоправну историју. Али оно што наводимо, *изгледа бар вероватно*. Ми на име, немамо доказе у којим је степену била и у јавности позната Урошева *»нејакост«*, односно душевна слабост, да као цар влада без туђе помоћи и којим се начином она манифестовала, када и где ? ? Али као позитивно се мора узети, да је она *постојала* а да се о њој можда чак у високим државним круговима говорило. Цар Урош био је човек, који је у то доба имао преко 20 година. У том добу је нормалан човек свеж, у пуној развоју душе и тела а он је још »нејак«. Шта је то значило ? Да је та »нејакост« била само физички застој, није вероватно. Она се морала односити само на већи застој у развоју *интелекта*. Али и ту има много ступњева. Из речи, да се власт поверава краљу Вукашину »да царује за седам година«, т. ј. у место Уроша влада, изгледа да се је држало, да ће »нејакост« временом проћи и можда сасвим нестати. Ментални недостаци по данашњој науци су поправими. О томе су и онда морали нешто знати. Због тога Урош после смрти Душанове *никад и није крунисан*.

Али настаје једно политично питање. Дали је ово ишло у прилог краљу Вукашину ? Очевидно да није, јер би то ишло директно против његове власти. А од њега зависило је све или бар много. Из тога, што не знамо у коме је степену Урош болестан био и коју би медицинску ознаку његовој болести данашња ментална медицина дала, вероватно је, да је болест била интензивније нарави и да Вукашину није ишло у прилог да то питање износи на пр. пред сабор. Династија би Неманића и у земљи и у иностранству много изгубила, па је државни интерес захтевао, да се ствар *забашури*, и никако не *дира*. Па и да је неко захтевао да се ствар истражи, Вукашин не би то дозволио и не би водило никаквом циљу. По данашњем схваћању имао је Вукашин право.

закона и институција Немањиховог доба врло је оскудно па можемо многе појаве само помоћу хипотеза да објаснимо. Са свим слична се промена збила течајем прошлих

Имала би процедура велих последица, да се је утврдило да је Урош душевно здрав или болестан, него да се у опште није никако у ствар улазило. Здрав или код здрав проглашен Урош, не би могао заменити онако довитљивог и умног регента, као што је био краљ Вукашин, коме је, како се чини сабор био склон и одан. Болестан Урош, остао је у позадини, и није нигде и никоме сметао. Вукашин је целу државну машину руководио и гарантовао поред две фикције.

Ми не улазимо даље у све историчке, државоправне и психичке хипотезе, али смо их у оскудници другог градива морали додирнути. Таква су питања нерешена и код велике данашњих монархичких устава а како је тешко било тек онда их решавати! Душевно болестни владари, па ма и само душевно слаби, у свима су временима били државоправна неприлика своје земље и свога народа, њеног интернационалног угледа па и свог доба. Изгледа, да је Вукашин кризу правилно решио и избегао да тугаљива питања износи пред земљу, како би се данас рекло. Вукашин је зато оставио Уроша у позадину и зато, што се официјелно није виђао, приписивало се Вукашину «да га је смотао», као што смо негде нашли («Самоуправа», Београд 1919.). У ствари је Вукашин државом управљао као да је Урош био потпуно здрав и у његово име владао поставивши официјелно себе у позадину, док је он у истину целу власт у рукама имао и био фактични и законити господар у земље без назива «цара», који није узео, нити покушавао да га узме. Ми смо видели шта је под царевима «краљ» значио. Вукашин је одбио назив «цара» и ни једног момента није у то сумњао: да му он не припада? «*въ Христа бога благовѣрнъ и христѣлюбивъ Вѣлкашинъ краљъ*». То му је по ондашњој титулатури припадало (Гласник V.). Узимали су се називи како је неко држао да му припада и јер државно право није имало своју изражену терминологију. Само је тешко утврдити почетак те власти. (Monum. serb. стр. 160—173.). — Друга гледишта о «нејаком Урошу» и Вукашину има П. Срећковић: «Нејаки Урош» Гласник XXVII. и «Вукашин» Гласник XXVII. Обе су расправе одломци из «Историје срп. народа, коју је после тога П. Срећковић написао и издао. Како су у осталом могуће најразличније комбинације код смрти владара која није одмах довољно утрпљена, потврђује најновије дело у франц. литератури: *Le prince Vladimir Baryatinski: «Le Mystère d' Alexandre I. 1825—1925. I. Vol.* издало руско историч. генеалогичко друштво кога је председник Кнез Демидов. По новијем архив. истраживању руски цар Александар I. «смотан је» («escamoté»). Како не би дакле вести из XIV. века до нас дошле изоначене? Смрт Урошева мора се узети у руке с највећом опрезношћу, и ако држимо да се о њој не даје друкчије резоновати него што ми овим учинисмо.

двадесет година и у суседној Византији у којој су неко време играли исту улогу Јован Кантакузин и син му Матеја. Обојица су били у Византији сурегенти, а поред тога носили и паслов цара, исто као што је Вукашин узео паслов краља. Изгледа да је баш то у српској држави одлучило.

Ово Вукашиново преузимање власти обртна је тачка у историји цара Уроша. *Од тада почиње Вукашин игра-та прву улогу и вршити царску власт у име самога цара.* Три човека превлађују и доминирају у старој српској историји : краљ Милутин, цар Душан и краљ Вукашин, *један од другог снажнији и индивидуалнији.* С Вукашином ће се завршити период знаменитих људи старе срп. историје. Само за разлику од осталих, *Вукашин се родио без власти.* Његове су му особине прибавиле ју. Иначе је био он и пре врло позната особа у политичној управи државе и један од највећих властелина *српске државе*, каквих је на пр. било у француској истог доба, аристр-крата чисте крви и кова. Пре тога стајао је на челу крајева с обе стране Шар-Планине у којима је лежао Призрен, Скопље и Прилеп. То су били крајеви већином на горњем Вардару. Дали су ти крајеви били његова баштина или прошија или државна покрајина и од њега само у име државне власти управљане, није познато најпосле ни одлучно. Али су изгледали као нека провинција или мала држава. И та величина његове феодалне власти, доказ је важности његове особе у ондашњој држави и генерацији.¹ И то тумачи његов избор и постављање на чело државе као првог министра и намесника царевог.²

¹ По једној новели цара Стевана Душана издатој у Приштини (1351.) Вукашин је био послат од цара да преда имања која је он даровао Которанима. Управо то је била потврда пређашњих даровања која су била велика «со свѣмъ селамъ». Вукашин је у име царево предају извршио и он се на исту изрично позива : сѣн крушнѣвои азъ Вукашинъ уписахъ и дахъ выше реченомъ властеломъ речію и заповѣдію господи на цара Стефана и речію и потвержденіемъ господина патриарха куръ Данила (Monum. стр. 152.).

² Ширећи своју власт, Вукашин ју је проширио по традицији до мора и над Зетом. Границе његове власти с ове се стране не дају тачно поменути. Зиданье Скадра на Бојани њему се приписује (и ако је Скадар рим. порекла). То зиданье морало је бити преоправак Скадра. Народне песме (Вук : «Женидба краља Вукашина» 11. стр. 104, и «Зиданье Скадра ст. 115.) доказ су активности Вукашинове

Шта је његовом избору предходило, његов живот дотле, који су моменти све одлучили и друге појединости, тај део његове и српске историје заодевен је и данас у тами и пун је загонетака и легенда. Уз његов истакнут положај и богатство, нема сумње, одлучиле су *прво његове душевне особине* и Вукашин биће да је био изграђен и готов вођа да му се могао болестан цар и краљевска власт поверити. Изгледа нам данас, да је био човек големе активне енергије, пун честољубља, раден и предузетан, јасног и методичног духа. Дремеж који је почео превлађивати у држави он је разгонио ако не друкчије а оно бар за неко време. У осталом у самој династији није за регента било никаквог избора, јер је Урош био последњи члан и репрезентант Немањинске владалачке куће. Његова далека родбина као да није имала утицај на држ. послове.

Говорећи овде о регенту, сурегенту и краљу, није без важности питање, да ли је та власт у старој српској држави постојала? Да је у Византији ова институција постојала, то смо мало час навели. *И у српској историји та је власт постојала само је њеном опсегу оскудевала државноправна прецизност.*¹ Стеван Дечански, после свог по-

у Зети али она се не даје прецизирати, Један су прилог у овом питању Мисирков, К. П.: »Јужно-Словјанскија епическија сказанија о женитбје Кароља Волкашина в свјази свопросом о причинах попуљарности Кароља Мариа среди јужних Словјан«. Одеса 1909.

¹ »Државоправна прецизност« значи, одређење права, делокруга и функција »младог Краља«, регента или сурегента, који је одређен, да живом Краљу помаже. Кад овај умре или с престола сиђе, нови Краљ има већ одређен делокруг било уставом било старим обичајем. Ови млади Краљеви и регенти и сурегенти старе срп. историје, како изгледа, нису имали одређеног делокруга и Краљ им је исти сам одређивао, без сумње често и по својој вољи и ћуди.

Српски устави у XIX. и XX. веку имају сви одредбе о регентству (наместинцима Краља, власти). Последњи устав (назван »визовдански«) од 28. Јуна 1921. утврдио је власт регената у чл : 60—68. не баш сасвим тачно и не без могућности нејасноће.

Дали је у старој срп. држави било писаних закона, од сабора одобрених или фамилијарних, који су се односили на регентство, није познато, али вероватно да није. Целом средњем веку оскудева у противности са римским и византинским правом и данашњем модерним правом, прецизност идеја, израза, дикције,

вратка из Цариграда, примљен је био од свог оца краља Милутина за сурегента. Милутин је онда био већ стар. Уз Стевана Дечанског постављен је после смрти Милутинове 6. јануара 1322. за »младог краља« Душан и крунисан с оцем заједно. Уз Душана је крунисан у Скопљу 16.-4.-1346. за »младог краља« Урош, Душанов син. У Византији је први Палеолог имао уза се сувладара; старији Андроник узео је свог сина Михајла. Уз Јована Каптакузина био је његов син Матија сурегент. Узимани су престолонаследници или чланови династије да не буде прекидања у континуитету краљевске власти за случај смрти или у одсуству краља. Уз краља постављен је сувладацац без суверенске власти у државноправном и данашњем смислу као помагач и заменик, који није имао спољног или видљивог ауторитета али га је по вољи краљевој кад је требало могао вршити и вршно.¹

поделе, прегледа и материје. Данашњи правник то осећа у Душановом законнику на сваком кораку, који би, за ондашње доба одличан посао, чак јединствен и редак, за наше доба био посао дилетанта и без велике правне вредности.

¹ Јиречек: »Geschichte des serbisch. Volkes«, стр. 430. Писац се чуди, како је Вуканин познат на површину, не могући ни исторички ни правно да растумачи тај догађај, па додаје како Вуканин »erscheint mit einem Male« ... Изгледа као да Ј. држи, да је Вуканин преузео власт импровизирано, без прелаза и инвеституре, па и без сабора и против воље Урошеве или, како се каже узурпацијом. Ово гледиште, иначе одличног писца, није тачно. Вуканин шаље у Октобру 1366. изасланике у Дубровник да приме данак и изасланици имају за тај инкасо легитимацију и од цара Уроша и од Краља Вуканина. Новац је без приговора исплаћен. Очеvidно да Дубровчани од назива »гех-а«, који је њима као добрим Латинима познат био, нису зазирали. Са свим је вероватно, да су дуго пре тога за њега знали, па нову власт и признавали. Вуканин назив »Краља«, није носио као суверен и као Краљ Србије, него као прва особа до цара, од прилике као пре престолонаследника, кога под Урошем није било, јер није имао деце. У Душановом законнику долази на два места наслов »Краљ« (чл. 43. и 136.) у противности према, »цар«, увек у значењу престолонаследника. За Вуканина »млади Краљ« није доликовао и он је узео назив »Краљ« (без додатка »млади«) као особа прва до цара. У доба Душанове смрти Вуканин је лако могао имати преко 50 година а сада око 60 и наслов »млади« није могао постојати ни из физичких разлога. Терминологија »млади Краљ« постала је очевидно, јер су у доба Стевана Дечанског и цара Душана њихови синови били деца још. За старог војника,

Кад је Вукашин регентску власт преузео и почео вршити, није тачно утврђено, али је то морало бити пре 1360. Велика је вероватност да је то *било и одмах по смрти Душановој према већ наведеном*. Или може бити онда кад је Урошева *тежакост* са свим видљива постала. Свакако пре 1365., јер у октобру 1366. долазе у Дубровник царски изасланици, да од републике приме данак који се сваке године о Митрову дану (Новембра) плаћао. Овом приликом донели су они пуномоћије од цара Уроша и без сумње не први пут од краља Вукашина (*dominus rex-a*) и примили исплаћен новац. Вукашин је био како се види у овом добу на челу државе, коју не заступа сам, него уз цара Уроша као титуларни краљ : »ва Христа Бога благовјерни краљ Вукашин«. ¹ И његов син Марко називао се после његове смрти »краљем«. ²

Пре тога били су и Вукашин и брат му Угљеша постављени као провинцијалне магистратуре са рангом деспота. Сада је био регент и као такав се служио титулом краља, јер је управа била пренета на њега, док је суве-

који је вероватно био на Велбужду борац, назив »млади« био би немогућан и — смешан. И од туд назив »Краљ« без додатка. Ови ступњева између владара који је на престолу и његовог насљедника који је много млађи, познати су били и код владара из династије Хабсбурга, који су били »*römische kaiser deutscher natione*«. Њихови су синови, исто као код Неманића били за живота цара крунисани. Наполеон I. освојивши Рим од папа назвао је свога сина одмах по рођењу »*roi de Rome*«.

¹ Љ. Стојановић : Записи и надписи 1367—1371. I. изв. бр. 139.

² Исти : Зап. и над. стр. 48 из 1374 : »Остоја Рајковић соуродник Краља Марка, и ако Марко никада није био ни краљ ни монарх. У каснијем добу био је он с Костадином (сином севаторатора Дејана) господара Штипа, Кратова, Куманова и т. д.) као феодални пазал уз цара Бајазита у његовој борби против влашког војводе Јована Мирча од Румуније где је 10. Октобра 1394. погинуо. Ту је био и Стеван Лазаревић. Марко и Костадин нису ту могли бити као владари и »Краљеви« поред Стевана Лазаревића (в. Константиновић филоз. у животу Стевана Лазаревића). в. и П. : Срећковић : »Преглед историје извора о Кнезу Лазару и Краљевићу Марку«. Споменик С. Кр. Акад. XXXVI (1900). Син Вукашинов, Димитрије, био је 1404. заповедник Вилагоша у Мађарској и жупан Зарапски. Ту је био необуздан и силовит и угар. Краљ Јигомонт имао је много невоље с њиме (в. Thalloegy Lajos és Aldassy Antal у мађарском дипломатуру. Budapest 1907. Види и »Летописе« М. Срп. бр. 243 ex 1907.

рена царска власт била у рукама самога цара Уроша. Нетачно је да се је у новембру 1366. у Прилипу прогласио за краља, кад је то већ у октобру био па и много пре. У осталом нимало не одлучује наслов, него фактична власт. Да се служи насловом краља не изненађује ни мало. Србија није била краљевство него царевина. Наслови функције титуларног и вицекраља долазе и код других народа, па га и у Енглеској има и данас: вицекраљ од Индије, од Ирске, од Египта са влашћу владоаца, ограниченом по времену и одобрењу владоаца и министарског савета. Између једне и друге власти сличне по спољашности има пак битне разлике. Вицекраљевство и регентство је привремено и ненаследно. Краљевски се наслов не узима више у правој историји и правом историјском значењу, него у смислу друге особе одмах после цара. Државоправна терминологија за краљевску и царску власт није била утврђена и ми видимо, како је већ речено да и Вукашинов син Марко носи назив краља и ако није био то у суверенском смислу. У рукама краља Вукашина није било династично право, него регентско и краљевско у смислу ондашњег државног права. Он је био у истину оно што се је називао. За случај смрти Урошеве, није он могао темељем саме своје власти заузети престо који је био за фамилију и династију Немањиних везан. У њега је била само привремена, ограничена и пренесена власт и то за трајања болести цара Уроша. Краљ Вукашин је био и као регент и као «краљ» магистратура али не — монарх.¹

¹ Ваља разликовати појмове «монарха», «Краља» и «регента». У државном праву старе срп. државе, назив «Краљ» није био увек идентичан са појмом «монарха». Он је припадао оном, који је био одмах до Краља и који је за њега власт вршио. То је био по данашњој терминологији и регент. Регентска власт била је увек па је и данас по својој нарави нешто мешовито. Краљевска власт, монархијна, добија се по рођењу или, изгубљено, избором. Регентска власт долазила је и долази и данас из недостатка или дефекта краљевске власти па и из Краљевске руке. Она је власт и монархијна и магистрална т. ј. врховног и амештеног чиновника.

Зато се не треба држати само назива «Краља». У разном добу називи Краљ, вицекраљ, титуларни Краљ, регент, корегент и наместник имали су разна значења и функције у државној организацији. Римски назив «rex» из доба Краљева и «rex» у доба

Али вршећи из наслова регенства краљевску власт, Вукашин је мало по мало, као толико других намесника у историји на његовом месту утврдио, да се она мора у оскудници владалачке воље проширити и без одобрења царевог, па најпосле да је он у ствари и ако не државо-правно и цар, и ако му потоњи наслов није припадао нити га он посто. *Тај фиктивни прелаз из краљевске у царску власт* као да се је збио око 1368. када је, како се чини, Вукашинова моћ била на врхунцу. Цар Урош био је већ пре регенства, готово од детињства, пасивна и анемична особа и владар без власти, воље и ауторитета у земљи. Он са епопеем Душановом није имао никакве друге везе.

републике имају сасвим друго значење. То исто важи у државном праву гледе појма »с у в е р е н и т е т а«.

О једном и другом појму постоји читава литература. О томе су нарочито писали француски теоретичари, почињући од Жан-Бодена па до Русо-а. Примерице наводимо : Baudrillart : Jean Bodin et son temps. Paris 1853— Montesquieu : L'esprit de lois. — J. J. Rousseau : Contrat social. — Matter M. J : Histoire des doctrines morales et politiques de trois derniers siècles. — Paris 1836. — Janet Paul : Histoire de la science politique dans ses rapports avec la moral. Paris 1887. — Berold J. : Die Lehre von der Volkssouverenität im Mittelalter. Sybels : histor. Zeitschrift Bd. XXXVI. 1876. стр. 313—367. — Hanke Dr. E. Eine Studie über des Begriff der Souverenität. — Seydel Max : Grundzüge einer allg. Staatslehre. Würzburg 1873. — Осим тога в. Bluntschli, Mohl, Gierke, Holtzendorf. и др.

Не познавајући услед оскудног градива све појединости Вукашинове историје, његовог времена и када је и како је преузео државну власт, као ни његов одношај према цару Душану и Урошу и не обазирјући се на прецизности државног права у разним одсецима историје, неуместно је говорити о узурпацији власти Краља Вукашина и његову одметништву (Ст. Новаковић : Срби и Турци стр. : 159 ; 165 и др). Ако је то учинила оскудна градива, не може тим истим путем ни и критична историја. Ми се зато размимолазимо списцима, који улогу Вукашинову другачије схваћају и приказујемо га у улози, која нам се чини да је најближа државо-правној и историјској истиини. Она нам се чини да је најближа улози Јована Ристића и Блазнавца за доба малолетности Краљева из династије Обреновића : Милана I. и Александра I. Њихова улога била је опет слична улози намесника Јеврема Обреновића, Аврама Петронијевића и томе Вучић-Перића (1839.) за доба малолетности Кнеза Михајла Обреновића. Само је у поводу била разлика. Код ових је била физичка малолетност, код Уроша како изгледа и физична и ментална. О потоњој уверен је и Стојан Новаковић («Срби и Турци» стр. 164 : »Тада се

доли да је у њој рођен био. Ниједно боље својство оца не бијаше прешло на сина. Велики очеви слаби потомци. Природа се у првима обично исцрпи у својој снази. На његове душевне немоћи, апатије за државне послове и преданост за друге ствари, поникли су планови и амбиције подузетног регента. Урошева особа стављена у недостатку владалачких својстава мало по мало у позадину. Он није био друго доли само симбол. Други су за њега радили и владали. Вукашин је ступио, тако рећи у пуном лету, *управо законито, као царев намесник или како неправилници веле, „узурпатор“ на место цареве, по данашњем као војнички или политички диктатор само без тог на-*

(1366.) већ добро знало и видело, да цар Урош никаква дара ни умне снаге нема...«).

Наслов «Краљ» према томе не треба да смета и он је сасвим неодлучан. Главно је, да је улога Вукашинова уз цара Уроша а свим регентска. Да је био «одметник» беззаконик» ништа му није сметало да узме и назив цара у место Краља, који поред царске власти није био ознака монарха. Монарх је био само цар. Цар је био једино владалац. Владалац или суверено право јест пак врховна, трајна и законима неограничена власт на челу државе стојеће особе над поданицима. После Душанова зацарења пак наслов «Краља» није више означавао владара и монарха срп. државе, него само заменика царске власти.

Најпосле треба још додати, да Вукашин није узео ни назив «Стевана», који су носили сви владари од Немање; пошто је њихово крунисање извршено. Тај се назив није добијао крштењем, него је имао политично значење, т. јест, да је дотични владар преузео државну власт и да је крунисан. Можда би га и Вукашин био узео, да је држао да је монарх. (в. Иван Павловић: «Стеван, српско владалачко име». Отаџбина Београд 1883.).

Узгредно ваља споменути, да Вук Бранковић, који је био у споси Кнеза Лазара тако исто моћан феодалан господар, па и сам Кнез Лазар, назив Краља нису никада узели ни носили и ако су обојица по обиму своје власти били сасвим независни. Кнез Лазар није никада узео ни назив «цара», и тај му је назив дала народна песма а не државно право његовог доба, које није познавало државноправне прецизности и није за њих имало ни времена ни потребе. (в. П. Ј. Руварац: О Кнезу Лазару стр. 143 и др. Он се спугди подицхује и јавља као «Кнез Лазар». (в. П. Клошић: Monumenta стр. 196. азъ въ Христа бога благовѣрныхъ кнезь Лазарь (1381). Зашто није узео један од два њега назива, не даје се утврдити. Савременици му нису другог назива давали. Изгледа да се осећало, да нова монархија није имала ни снагу ни углед пред-

зива. Из висине свог положаја црпио је одважност за своје одлуке и ствар. То је било са свим исправно и није било друкчије ни могуће. *Сазиван је у име цара по регенту чак и сабор (1357.) који се састао и с Вукашином радио.* Како би то без законите власти код Вукашина било могуће и јели Вукашин могао силом сазивати саборе који његову власт нису признавали законитом и њега сматрали човеком изван закона стојећим? Очеvidно је Вукашинова улога била легална и његова власт утемељена не на сили, него на инвеститури из Душанових руку.

Душан је са свим јасно ову евентуалност предвидио, кад је пред смрт због нејакости Урошеве поверио власт Вукашину. Кад су у марту 1370. Дубровчани тражили обнову својих трговачких повластица, краљ их је Вукашин 5. априла исте године потврдио, потписавши се као „*господар српске земље, Грка и западних крајева*“, што је одговарало сасвим његовој власти и новом стању ствари.¹

ходне, Неманићке и ако је на северу Кнез Лазар био независан господар. Вукашиново Краљевство било је према томе само регенство. Да је своју власт проширио, за то му је дало могућност душевно стање цара Уроша и Душанов законик, по коме је Краљ био онај који је био први до цара или уз цара. Вукашин је био по данашњој терминологији регент, по ондашњој сасвим оправдано — Краљ.

Најпосле ваља додати; да градуације у називу оног, који је имао наследили престољ живог Краља, нису биле ни у ком добу стално и законом утврђене. Под Милутином, Стеваном Дечанским и Душаном звао се он млади краљ, Стеван Првовенчани назива пак свог сина Радослава, који ће његов престо наследили, по божјем милости намѣстиникомъ ми (Monum. serb. стр. 11.), кога благословисмо бити емоу краљу њсе сие државне (стр. 13.). То је био по данашњем наследили престола. Називи «наместник» и «касији млади Краљ» били су према томе идентични. За исти појам било је у старој терминологији срп. држ. права више назива. Зато ни мало не изненађује, да у једином случају регенства целог Неманићког доба није било назива за дотичног титулара. Осим код цара Уроша није ни код једног срп. владара било прилике да му се даде приватно-правни назив тунор а у државном праву — регент. Први се поставља за приватне, потоњи за државне и јавне интересе уз дотичну владачку особу.

¹ О овом преносу власти од Душана на Вукашина види приметбу на другом месту. Народна традиција сачувана у народној песми, донела је пак до нас једну белешку, која до сад није оцењена а која заслужује велику пажњу. Израз «царство на ручици»

Изгледа да су Вукашина Дубровчанин од свију држава први признали за краља-регента и с њим ступили у званичне одношаје без икаквог оклевања. То је доносило њихов здрав трговачки инстинкт и интерес. Вукашинов одношај према цару био је интерна ствар српске државе, који се

одговара српској правној терминологији и означаује пренос неког права на другог (за живота или после смрти). У оном је случају пренос владалачке власти. Криво тумачење присвојило је глагол «дрзнут» и преиначио је цео смисао. Тај неспоразум изазвао је сам архиепископ Данило. То ћемо одмах видети где.

Реч «наручити» не долази у Душановом закону, али ју је из других извора забележио Даничин («Рјечник из нижег старина 1863 и 1864.» у књ. II. 123: *комѹ га е на смрти наручили. Monum. serb. 436. — у »Рјечнику hrv. ili serb. jezika jugosl. akad.» sv. 33. Код »на руџити» стоји, да је то као »dati, predati коме што на руке, povjeriti, popustiti, ostaviti», — »Књига каже на Урошу царство, од оца је остануло сину, њему Царство царе наручио, на самрти кад је починуо». Вук: Народ. песме II. 196. Цар Душан оставио је очевидно устмен или писмен тестамент и у њему наручио Вукашина за извршитеља или регента. Без сумње је за то знао и сабор или бар накнадно сазнао, јер нема трагова противности или борбе. Вукашин као да је био у том моменту особно присутан. Он је био високи државни функционар на двору Душанову. И ако, како изгледа, Вукашин много касније преузима власт, није немогуће да ју је преузео чак истог дана када се десила смрт цара и ако су и друге хипотезе допуштене. Изгледа као да се је у моменту смрти нека забуна и тајанственост фамилијарна збила. То закључујемо и од туд, што се је место, где је Душан умро тајано, јер је оно до данас остало непознато. То се је морало збити на неком сакривеном месту а не у Скопљу, где се је могло одмах сазнати. Или се можда морало с обзиром на Уроша тајати и крити? Можда чак и неко време док није отишло у заборав. Та тајанственост неће бити да је била без нарочитог узрока.*

Ми ова питања и хипотезе не узимамо из неких историчких извора, јер их немамо, него из укупности свих ондашњих околности и прилика. То је допуштено. Зашто не би владар као цар Душан своју владавину завршио тестаментом који је био толико потребан? И народно је предање ту потребу осећало, када износи, да је Душан «царство наручио једној особи из своје околине а можда свога највишег поверења а није оставио непосредно сину, као што би то у нормалним приликама у реду било. Патријарх Пајсије, свакако један позни писац (1614—47.), који је писао живот цара Уроша (Гласник XXII.) у овом погледу не даје никакво објасњење. С овим не стоји у противности цара Уроша потврда законодавне радње оца му Степана Душана од 10. Априла 1357. (Ст. Нов: Законик Стев. Душана

Дубровника није тигао. Вукашин истиче у својем наслову нарочито *западне* крајеве али не додаје назив којим су се дотле српски владари служили, а који је обухваћао целу државну власт. Не назива се *царем*, јер се као такав није ни осећао, ни сматрао, нити то био.¹ Оскудевала му

стр. 147—148.) где се Вукашин и не спомиње. По феодалном праву држава је био владалац и у његовим рукама била су сва права. Његове су биле и планине и реке. У Француској је то трајало до револуције. Цар Урош када је ту потврду издавао »зговорио« је и с њим већим властелин вели — възможнимъ подъ роукою царства ми и сь вѣмъ въѣздоромъ срьбскимъ. То су били фактори држав. устава. Вукашин је или био у позадини и пустио цара да сам говори, или је цар Урош био још у стању да по потреби неке послове сам врши. Ми смо на другом месту навели, да регенство као таково није никада проглашено и према томе да није било прилике и згоде, да Вукашинова особа изиђе директно пред царевом или њу иза својих леђа остави.

За Вукашина није било институције у којој је могао бити уврштен. Урош је могао официјелно важити као здрав целог века. На другом се месту наводи, зашто је Вукашин то чак могао и желети. У Аустро-Угарској је предпоследњи цар Фердинанд V. (1836—1848) био апсолутно слабоуман у клиничком смислу и ипак официјелне важно као здрав. Ми ову политичку слабоумност разликујемо од патолошке. Енглески Краљ Ђорџе III. концем XVIII. века био је душевно болестан и седео је на престолу али није владао.

¹ Архиепископ Данило: Животи стр. 381: »—дроугоу же честь Вљкашинъ, иже на кралѣвство дръзнуоуъ...« — узео је Краљевску власт али не царску, која је недирнута остала. Краљевска је власт под Душаном била мања од царске, од ње зависила и по томе спадала у државне магистратуре или се бар могла у исте уврстити. Њу је имао, да бог ме само као титуларну, наследио престола. Она није имала значење суверенитета. Ни регенти нису владари него само вршитељи владалачке власти. А на место престолонаследника, који се звао »краљ под Душаном, и то »млади«, ступио је — Вукашин. Сравни и називе сьпрѣстолиникъ и прьвопрѣстолиникъ (Доментијан стр. 93, 111, 115 и арх. Данило) у којима су рангови намећу Краља и његовог наследика у првом добу Неманића обележени. Бар би се тако ови називи могли тумачити.

Не имајући неспорног градива за оцртање особе, карактера и историје Краља Вукашина, ми се служимо и традицијом и народ. песмама. Ми смо напред (Предговор и увод) видели, колико се тим извором Ферер послужио. Репан («Живот Исусов» I. гл.), врло компетентан за проучавање вредности историј. извора, вели: да кад се ради о томе, да се прикажу и оживе велике

је царска круна, престо, крунисање и жезао, који уз то иде. Регент је у форми валоризовао и дигао у ценп своју власт али није узурпирао прерогативе и наслов, који му није припадао. Нема трага да се је Вукашин називао царем и да је царску круну на главу метнуо и од патријарха био крунисан. Све је дакле било у томе, да је цару остављен наслов а у руке узета државна власт, што и данас регенти чине и што је и у предратној и данашњој Србији кроз 80 година четир пута с прекидањем чињено (1839., 1868., 1889. и 1919.).

Али сви ови послови не би најпосле ипак тако лако ишли, да уз Вукашина није стајала још једна јака рука и особа, која је опет имала уза се власт и помоћ Вукашинову и на коју се је Вукашин могао увек ослањати. То је био његов брат Јован Угљеша, пре преузимања Вукашинова регенства исто тако моћан властелин и господар многих земаља. Оба брата бијаху једна целина, сваки са себе подпуна половина али у раду нераздвојни, споразумни и сложни. Прави диоскури. Само је Вукашин био човек веће индивидуалне иницијативе, сложенији и комплициратији карактер, мрк и одлучан човек. У томе је лежала његова или боље њихова снага. Да ли је Угљеша био Вукашинов сарадник или само његово оруђе, не да се утврдити.¹ Али је очевидно, да су обојица имали заједничке интересе да своју моћ утврде па и прошире.

Краљ Вукашин имао три је сина Марка, Андријаша и Дмитра. Марко је био најстарији. Он је од свију својих савременика именом својим преживео све фазе српске балканске историје, остав и данас персонификације српског народног карактера, душе и јунаштва. Угљеша је пак имао за жену кћер војводе Војихне, једног од пре-

⁰ Особе прошлих времена, не сме се сасвим искључити погађање и довијање. Живот једне велике особе органична је целина, која се не може једино ситним чињеницама приказати. Дубоки осећај мора целину опервазити и јединство створити....» А опет на другом месту: Шта би од живота Александра (великог) остало, када би се историчар ограничио само на утврђене чињенице? И традиција, нетачна има истина, које историја не сме сасвим на страну оставити.

¹ У оскудици поузданијих глгога грађамо се народној традицији и не сми. Изгледа да си се дало пре прго рећи него друго. Сравни Вук: Народ. песме I. »Зидање Раванице« и »Урош и Мрљавчевић«.

ђашњих намесника у крајевима око Сера, онде, где је удова царица мати Урошева живела. Сада под Вукашином била му је поверена управа ове покрајине на граници према Византинској држави и у непосредној близини нове турске државе. По таленту био је Угљеша као и његов брат Вукашин и ако је био по политичној снази и угледу у држави само особа другог ранга. Обојица бијаху људи великих способности, јаке енергије и тврде воље. Само се Угљеша држао у позадини, *док је Вукашин био у државним пословима виша непосредна особа*. Потиснули су целу осталу властелу и преузели су сву државну власт, подчинивши и цара, ако не државноправно а оно фактично својим циљевима. *Око обојице се кретала цела држава*. За Угљешу одржале су се из оног доба вести, да је био храбар, поштен и праведан деспот.¹

Поред тих готово демонских особина и својстава оба брата, упадала су у очи скромна својства Урошева, који је између свог оца и њих био више политичан сен него владалац. Некада је била сва власт у Душана, сада у Вукашина а у цара Уроша наслов и привидност, Између њега и Стевана Дечанског, док је био у Цариграду, било је неке сличности ако не у чему другом а оно у трагичности, које се оквир не даје тачно описати. Старо искуство да велики оцеви ретко остављају велике синове, обистинило се на Урошу. Најснажнији владари из куће Немањића : Немања, Милутин и Душан имали су сва тројица синове врло средњих способности. Код Немање чини једини изузетак Св. Сава. И још је једна чудноватија појава међу њима. Ти снажни владари свршавају мирно на пре-

¹ Народне песме које у срп. историји оног доба играју улогу јавног мњења, често као и данас криво информисаног, оцењују веру како Вукашинову тако и Угљешину негативно. Види »Зидање Скадра«: Вук : срп. нар. песме, I. Београд 1887 и »Урош и Мрљавчевић«. Вукашин се приказује као човек користољубив. То исто вреди и гледе Угљеше. Изгледа да се Угљеша криво оцењује. Стој. Новаковић, један од најсавестијих срп. историчара тврди, »да у оном што се између 1366—1371 збило и што вреди да се счашћу за срп. име унесе у историју, да у том поглавиту има удела деспот Угљеша...« (»Срби и Турци XIV. и XV. века стр. 147.). в. у осталом и А. Мајкова : »Истор. срп. народа« превод II. изд. (1876.) стр. 153. по коме је Урош био убијен и Вукашин »довршио што је желео«, али из скромности није се венчао на царство него остао Краљ!! Па у коју је сврху онда убио Уроша, кад је све по старом остало? Шта је ту Урош сметао?

столу или силазе као н. пр. Немања мирно с њега, дочем је већина њихових наследника морала престо да напусти и да га уступи оном, који је после дошао услед силе употребљене, да се тај успех постигне. *Око 1368. била је потпуно изграђена и утврђена моћ Вукашинова.* Њено утврђење и изграђење трајало је од прилике пет година. Топлико је наиме требало времена, да се Урош политично скине с престола и као цар стави у позадину, и ако официјелно ни престо ни царска круна нису дирани, нити на Вукашина пренети. *Вукашин се задовољио с оним што је фактично био и до своје смрти задржао. Да је хтео Уроша с престола да збац и да на њега сам седне, та намера кроз свих десет година његовога регентства није исторички проверена и према стању ствари не би било ни потребно. И у коју сврху? Вукашин није био цар али је вршио потпуно царску власт.¹*

¹ Љ. Стојановић: Записи и надписи I. књ. стр. 46. бр. 1391. Вукашин се између 1367—1371. назива: ва Хрнста Бога Бл(а)говѣрни краљ Вљкашинѣ. Горе смо видели, да се називао и »господарѣ« срп. земље. Без сумње је Урош за тај назив знао и он му је по положају припадао. То није било означање суверенске власти него само административне. Под Милутином уведен је био назив »младог Краља« за престолонаследника, под Урошем »Краља« за првог функционера. Тај назив унет је и у званичан државни печат. У једном комаду од 1370. стоји благовѣрна краљ вљкашина пръстенѣ. в. А. Ивић: Стари српски печати и грбови. Н. Сад 1910 стр. 27 табла IV. У том смислу има се тумачити и Вукашиново ковање новца. Право ковање новца било је онда сасвим друго него данас. У целој Европи сред. века ковање новца није било суверено право (било владара било државе) него фискално и феодално, већином властеле. Чак и властела мањег ранга то је право или имала или узурпирала. в. Стој. Новаковић: Златни новац Краља Милутина, цар Душана, Краља Вукашина и цара Лазара. (»Отачина« Београд 1875). О пореклу разних регалних права па и ковања новца у старом добу и средњем веку в. Strauch: Überursprung und Natur der Regalien. Erlangen 1865. — О срп. грбовима в. и »Илустровани Листе« (Београд) за 1921. II. год. бр. 23. Дело је рукопис (Ivana pl. Saka) који обухвата 486. стр. и приказује срп. хрватске и дубровачке грбове од 1272. — Вукашинов је грб носио на штиту бели крст у средини а у Крсту једноглави орао. Сребрни новац Вукашинов био је нешто мањи од данашњег динара, у половини тањи, а са надписом »Въ Хъ Ба блговѣрни краљ вљкашъ«. О српским, хрватским и дубровачким грбовима доносио је лист »Vitezović« (Zagreb) 1903. и »Slovinac« (Dubrovnik, 1883) али ни један не могосмо добити.

Велику полемику о срп. новцу види напред I. књ. 2. глава.

Али тиме посао умањивања династичке власти и дизања партикуларне ова два брата није био окончан. Онако као што се је поред цара Уроша издигао Вукашин, поред њега се уздигао Угљеша. Он је био Вукашин у другој форми. Вукашин је одузимао од укупне државне власти за себе, Угљеша од њега. У Серу је био неограничен господар и нити му је ту Урош сметао, нити га ограничавао регент. Урош се задовољавао фиктивном власти и нити је сметао једном ни другом. Оставио им је отворене руке јер друкчије није ни могао. Урош не смета Вукашину а Вукашин не смета Угљеши и све три потенције живе у слози, међу собом у миру, без трвења, злобе и зависти, што је и за државу од користи било. *Са Синошом је ради исте власти и истих амбиција вођен крвав рат, који је државу ослабио и коначно свршио губитком две провинције. Арбанаси изишли су из њега као самостална држава.*

Слично као што се развила Вукашинова власт, развила се напиме и Угљешина. Изгледа да је то било у исто време, само са још већом смелошћу. У документима које је Угљеша издао назива се и он поред обичне титуле краљем («василеус») што је могло значити и цар. Византински цареви називали су се истим именом. Но тај назив као да му учинио недовољним. Добивши већ пре тога назив «деспота» кад је Вукашин добио, почео се је он називати и «аутократором» па чак и «царем».¹ То је било од 1368. и 1369. Да ли је ово било само по сујети, што није било контроле назива или што наслови нису били уједно мерило фактичне власти и господства или у каквој другој намери, не даје се рећи. Толико је извесно, да нити су Угљеша нити Вукашин према цару Урошу претендовали већу власт него ону коју су вршили и која није тангирала његова права осим оних, која је он добровољно напустио и преоставио обојици да их врше. Урош је ступио као многи владари у историји, сасвим у позадину али као цар је остао недиран до смрти и ако је царска власт била фактично престала њеним невршењем. Деоба између формалног и фактичног била је тачно наведена.

¹ в. Јиреџек: Geschichte der Serben стр. 431. У приметби, где су ове градуације, називи и наслови по времену и важности њиховој наведени и поређани.

У провинцијама, којима су Вукашин и Угљеша на челу стајали и према њиховим поданицима, ствар је наравно друкчије стајала. Ту цар никад није долазио, као што у опште српски владари никад нису тражили прилике, да с другим сталежима у додир дођу осим властеле и цркве. *Сабори су били једини додири.* Да се народ скупља то је било забрањено. Тамо пак где владари нису никад допирали, властелинска и намесничка власт била је већа од краљевске и царске. За владара се у опште није много знало. Колико је велики властелин и управник покрајине ту владара сам поштовао и признавао, толико је владар преко њега имао власти. Где је царску власт заћутао или одрекао, ту владара фактично и није било. Ту су они били деспоти, краљеви и цареви и ако тих наслова нису носили. Нико није имао да противрече, није хтео и није смео. У већини европских земаља, *цео је средњи век* био утемељен на поретку, *који није зависио толико од централне власти, колико од воље делова,* који нису тежили толико за успесима целине, колико да себи власти прикупе.¹

И онда је сасвим наравно било, да су Вукашин и Угљеша према другима, нарочито према властели, црквеним поглавицама, Дубровчанима и појединим владарима могли носити титуле, *које су они сами одабрали,* које им по опдашњем државном праву нису припадале и *које су надлазиле њихову фактичну власт и господство.* О томе цар Урош није ништа знао и да је знао, коју би власт имао да то предупреди? Он се очевидно морао задовољавати да се није више и управо оно мало што је још остало одузело. Узурпација је трпљена и добила *вид легитимитета* и ако непризнатог. И у другим феодалним земљама било је сасвим исто, нарочито у Француској у којој је одношај појединих провинција према целини и краљу био исти као и у Србији. Велика феодална господа била

¹ в. Guizot Fr. «Histoire de la Civilisation en Europe». Paris 1845, и исти «Histoire général de la Civilisation en France». Paris 1845. где је феодално доба у Француској одртано. Феодалитет поред небројаних провинцијалних варијација у главним начелима био је свугд једнак в. и Fustel de Coulanges: Les origines du Systeme feodal. Paris 1900.

су мали краљеви, — исто као Вукашини, Угљеше, Балшићи и т. д.¹

У оваком вршењу краљевске власти било је пак и добрих страна. Обилазећи цара, тражио је Угљеша везе с Цариградском патријаршијом и настојао да поремећено замени бољим. Од доба Душановог проглашења патријаршије биле су, како напред изложено везе између српске цркве и Цариграда прекинуте. Угљеша је хтео да утре пут помирењу *савезом против Турака* који су Србији и нарочито његовим крајевима на истоку почели досађивати. Године 1368. почео је преговоре са патријархом Фотијем. Пребацивао је прекид одношаја и правдања о оснивању српске патријаршије политичним мотивима, што је у истину било. *Капонишка веза није никад била прекинута*. Успостава власти патријархове у сваком је моменту била могућа у Србији. Угљеша је своју добру вољу показао делима што је само тако могуће било, да је био у свом крају самосталан. Цар Јован V. путовао је у то доба по западним крајевима Европе. Кад се је са свога пута вратио, Угљешине су се земље у мају 1371. формално вратиле под власт цариградске патријаршије и ако власт пећке патријаршије тиме није била дирнута.¹

Тако су државне јединице и провинције полагано, приметно и увијено постале *самосталне државице* или

* Fustel de Coulanges: Histoire des institution politiques de l'ancienne France, La Monarchie Franques Paris 1888. На једном се месту налази овај пасаж: »... Il est surprenant de voir, combien il y a de ressemblances entre la. Monarchie Franque et l'État serbe du XIV. siècle«... Ми овај цитат не видимо из оригинала, него из »Archiv für slavische Philologie« (Јагнћа) Bd XXV. стр. 335. — в. и Ст. Новаковић: »Законодавство и владари српски XIV. века и народности у Македонији«. Ова студија изишла је у књизи: Балканска питања. Београд 1906. — Питање граница срп. државе према суседним државама и у самој држави једно је од најтежих, како географских тако и историјских в. Др. Влад. Николић: »Питање о границама у опште и промени географских и политичких граница од доба Краља Милутина до битке на Марици (рукопис). —

¹ За Угљешине земље тиме је црквена привидна пшзма била окончана. Ст. Новаковић: Срби и Турци у XIV. и XV. веку 1893. стр. 151—157. тврди, да је Угљеша измирење с патријаршијом искупио јединим »пскајном писмом«, и да му је улога у овој ствари била доста недостојна. О овом измирењу види и зборник Миклошића и Милера: Acta et diplomata graeca medii aevi. I. Vindobona 1860 под бр. 300, 301, 304 и 306.

државни фрагменти без сабора, закључака, без рата, без да је когод тај процес распадања могао обуставити *и без да се управо и могао опазити*. Јединствени карактер државе није отворено диран. Споља је она имала фасаду царевине, изнутра су биле недокучиве провинције и мноштво државица. Цар је стајао на челу државе а то нити је осећао он, нити они које он држи под својом влашћу. Он се задовољавао да се не мора водити рата као оно са стрицем Симеоном, који је ствар другчије почео. Урош је невидљив и о њему се једва чује. Незна се већином ни где је. Доста је било да се знало, да је негде у Србији и да Србија има цара који лови, живи у каквом скривеном двору, у сентименталној меланхолији и друштву пријатеља и дворјана, и само по кад и кад сазива сабор кад му се каже да треба.¹ Више готово није било потребно ни с једне ни с друге стране. Прећутно се признавало ново стање с којим је можда већина била споразумна, за које није било потребно ни одобрење сабора, ни каквих других фактора. Вукашин је постепено постао историја ере Уроша и његовог доба а својим радом дао *политични рељеф свршетку српске царевине*.

Али се најпосле ово стање, које је уздрмало целу моралну снагу државе, није могло дуго одржати. Не зна се код ломљаве шта је горе, кад државе изгубе своју моралну или војничку снагу. Мртвило поред опасности од Турака, који су дошли до српске границе, велика арбитрална моћ, прикупљена у рукама браће Вукашина и Угљеше изазвала је реакцију и две струје. Трговина је била у опадању, агрикултура у назаду, везе с трговачким центрима (Солун, Дубровник, Млетке, Море) полак прекинута. *Кад је Душан умро оставио је он државу уређену и у пунај економској и трговачкој активности*.

¹ Ст. Новаковић: Неманићке престонице Рас, Пауни Неродимље. Глас. ср. кр. ак. LXXXVIII. Београд 1911. Изгледа да су ове престонице или боље дворови по лепоти и величини одговарали црквеним задужбинама Неманића. И ако од њихове архитектуре није остало ништа из чега би могли разабрати њихову про страност, скупоценост и унутарњи сјај, мора се узети, да су они грађени по стилу византинском и били врло велики, кад су могли и сами сабори у њима држати своја заседања. Послугу су у њима вршили, вероватно, меропси и отроци као у византинској држави — робови, који су имали својство ствари.

Сада је било све у застоју, јединство уздрмано, царска власт сасвим ослабљена, велика властела дрска и скоро независна. Све је било један историјски *ex-lex*. Питало се куда води та десинтеграција државе и какав ће крај бити? И поред оскудица јавног и политичног живота, почео је још и неки нов покрет, који се већ у томе манифестовао, да су се појавили трагови и знаци незадовољства, и с њима две странке. Оне су се окретале већином око особе Вукашинове и једини су рад његов одобравали, други пак с подозрењем гледали. Можда је било чак и бунтовних струја, али Вукашинова и Угљешина моћ није ослабљена. Њима се придружила Зетска странка и властела, којој су на челу стајали — *Балшићи*. Политика Вукашинова нашла је код њих заштите, што је за њега од највећа важности било. Балшићи су имали везе с Авињоном и за њих је знао папа Урбан V. (1362.—1370.), који је после Инокента VI. дошао, који је као што је већ изложено било, с Душаном преговарао. Урбан V. задржавао се повремено у Риму а Балшићи су тамо шиљали своје поверљиве људе и тражили додирних тачака у питању уније црква.

Иза Балшића стајала је пак цела Зета а уз њих за случај потребе били би и католички Арбанаси. Што је Вукашин био у Македонији и у централним крајевима до Косова, то су они били у Зети и Приморју. Ту је био Котор, па је лако било придобити и Дубровчане. Дубровчани као католици и вешти трговци знали су ценити власт јачег суседа, а поготову Балшиће, који су у то доба били моћни и имали велике трговачке везе са земљама на Јадрану. *Уз то су Балшићи били у блиском сродству с краљем Вукашином.* Ђурађ Балшић имао је за жену кћер Вукашинову Оливеру. После њене смрти узео је у другом браку Теодору, кћер Дејанову, која је у првом браку била удата за Жарка, некадањег управника Зете. Тако су Балшићи били у сродству с Вукашином, с Дејаном и његовом обитељи а преко њега и с Немањинима, јер је жена Дејанова Теодора, била друга сестра цара Душана. Дејан је пак био, као што је већ једном наведено, господар од Куманова, Овчијег-Поља, затим Струмнице, Штипа, Кратова и Велбужда, крајева имућних и пуних сребрних мајдана. Осим земаља био је богат и по трговини и везама с морем.

Тако је Вукашин имао ослонца у брату Угљешу и у крајевима источне Македоније са Сером, на северу и североисточну у Дејану и његовај фамилији, на западу у Балшићима и Зети, као и у Арбанасима, а по свој прилици преко Јадрана у Италији и Риму. *Католицизам, папе и Рим држали су целог средњег века много до везе са српским народом.* и велика је штета била, да се та веза није ваљано одржавала.¹ Занемарење њено ишло је Турцима

¹ У IX. и X. веку има дуж источне јадранске обале већ читав низ не само католичких бискупија него и арцибискупија. У Бару основана је бискупија у IX. веку. Године 1034. *dignitas ecclesiae Serblianae* подигнута је на ступањ арцибискупије и митрополије и *translata est Diocleam*, пошто је Сплетска митрополија подељена. Године 1258. под Краљем Стеваном Урошем I. подигнута је барска арцибискупија на ступањ примата (*Primas Serbiae*) док је арцибискуп од Сплита постао такођер *Primas Dalmatiae* али такођер и *Chrobatiae* (*Farlati: Illyricum sacrum* Tom. III. tit. LXIX. K. IV.).

И кад је срп. држава одавно нестала, папе српске земље, које су подпале под Турке, називају непрестано још »*regnum Serbiae*«, док је Стој. Новаковић, као што је споменуто тврдио да стара срп. држава није имала политичног колективног државног имена. Папа Инокент X. (1644—1655) говори »*omnium ecclesiarum regni Serbiae*« (в. *Simoeni Cardin: Jus Pontificium de propaganda fide: Vol. I. Рим 1888*) стр. 238. — Папа Александар VII. издао је 16. VI. 1655. у једном спору гледе дијецезалних граница решење, да Охрид подпада под Србију (*inter ipsum et archiepiscopum Ochridensem ortam quoad jurisdictionem territorialem. Serbiae*). — Папа Бенедикт XIV. издаје II. фебр. 1744. Конституцију за Клир у Србији (*vet universo clero et populi Regni Serbiae*).

За време Неманићке државе папа Хонорије III. издаје наредбу од 25. фебр. 1240. »*universo clero in Serviae provinciis constitutis*«. Грегор IX. (од 1227.—1241) издаје у ствари јеретика наређење »*per Serviam et aliis partes Slavoniae*«. У једном даљем случају наводи се: »*Elenum reginam Serviae et ejus regnum cum civitatibus*«... Спомини се и Orosius (Урош) *rex Serbiae* и т. д. (в. *Patthast: Regesta Pontificum Romanorum ab a. post ch. natum 1198—1304.* бројеви 9402, 25.299, 25.300, 25301). — Theiner: *Monumenta Hung I.* 408. бр. 649. и т. д. — Интересовање Рима за Србију било је, како се види, увек велико. Борба и политика Душанова против Рима и папа у толико је разумљива, јер је утврђено да су папе хтеле вршити и у Србији своју власт онако као и на западу. Борба тамошњих држава против Рима била је пак без успеха.

Сви ови примери пак показују, да је Србија имала своје име државно, што је Ст. Новаковић порицао а Ст. Станојевић потпо примерима из наше старе књижевности. (в. »Срп. Књижевни Гласник« XI. 1904. стр. 541—2.). За ове папске примере пак и сам Ст. Ст. 1904. није знао.

много у прилог. Балшићи су опет имали наслона на Вукашина и Угљешу по сродству и интересима. У истом одношају као Вукашин стојали су и они према цару Урошу и државној целини, и само су их танке жице везивале за Скопље, које су за то чували да се не прекину као оне са Симеоном, јер није зато било никакве видљиве потребе. Они су били *готово независни и у Зети сасвим аутономни*, да им је веза с царем само могла бити од користи а коначни лом штетан. Неку већу подчињеност под власт цареви од њих није нико захтевао, нити је за то имао снагу да ју извојује.

Почињући од Вукашина па до Балшића свака је политична јединица била засебан господар без да је дирана и од ње се оружјем одкидала као Спниша. Осим њега до смрти Урошеве то нико није учинио, бар не у оној форми. Држава Немањиха у другој половини владавине цара Уроша номинално је постојала и даље, али је подељена била на више аутономних државица, које су истом Немањихком круном прећутно биле међу собом конфедерисане, без уговора и нарочитог споразума и опет с друге стране сачињавале једну целину која ни фактично ни државоправно није постајала. И ако ово изгледа чудновато и протусловно, стварно је тако било. Јединствено државно право престало је само од себе и на његово место ступило је непроглашено и неузаконено партикуларно, надилазећи најширу аутономију и *граничећи на суверенитет*. То је била последица феодалне основе државе поред слабог владара, и код изумирујућих династија, иза којих настаје обично хаос. То се целог средњег века понављало толико пута и другде. Цело доба од смрти Душанове маркирано је *сталним опадањем и слабљењем царске и централне власти и растењем индивидуалног ауторитета које појединих провинција, које појединих људи* погледом на целину, док најпосле поједине провинције нису postale државе. Цео државни организам био је у некој кризи и несигурном стању као што је то увек у почетку сваке форме новог живота. Стара Немањихка држава била је при крају. Изумирање Немањиха даће јој шире значење и одвести на друге путеве које воде расулу.¹

¹ Српска историја сред. века не може се никако разумети без знања феодалног и властeosког права, у немачком *Lehen srecht*-а. Без тога је и Душанов законик и оно што уз њега иде неразумљиво.

На противној страни од Вукашина и Угљеше, Дејана и Балшића били су пак Бранковићи и Лазар Хребезановић, чланови сабора, велика властела, затим синови Дејанови Драгаш и Константин,¹ за њима Никола Алтомановић, челник Меша («Млша») и други. Нема трагова о каквом њиховом интимитету с Вукашином и Угљешом и они су, изгледа, припадали оној странци, која није помагала Вукашина, његове планове и политику.² У јуну 1371. био је Вукашин са својим сином Марком и зетом Ђурђем Балшићем у Скадру. Не спомиње се нигде да је Вукашин имао додир са кнезом Лазаром и Вуком и ако је овај долазак његов у Скадру имао очевидно везе са политиком и плановима Вукашина и Угљеше да Турке задрже у надирању и без ичије помоћи с њима борбу отпочну. *Изван је сваке сумње да су Турци у овом добу и после заузимања Једрена били најозбиљнији фактор на Балкану.*

По много којечему изгледа, да је главна снага Вукашинова била у јужним деловима царевине, на доњем Вардару и Македонији, где је био као краљ-регент признат и поштован, али да они на северу о његовим плановима нису хтели знати или што је још вероватније *нису их ни познавали*. Између једних и других као да није било заједничке везе у опште. Течајем целе српске историје оног доба опажају се, могли би рећи само код ближега разматрања *две неједнакости*. Цели северни део државе рачу-

Ми зато упућујемо на већ једном цитираног Soulgé-a нарочито на B. Guilhaumez: «Essai sur l'origine de la noblesse en France au Moyen age», Paris 1902. На њиме пути признаног Guizot-a, за тим за византинске феодалне прилике, нашим сродне, на Cousin: Histoire, de Constantinople depuis Justin l'Ancien, jusqu'à la fin de l'Empire, 8 Tom y 10 Vol. Paris 1785. — Lebeau J: Histoire du Bas Empire 22. Vol. Paris 1757--1779. — Ducange: Historia Byzantina, Paris 1680.

¹ в. Јован Васиљевић: Драгаш и Константин Дејановић. «Просветни Гласник», Београд за 1902.

² Овај назор као да дели и г. Ст. Станојевић: Истоп. Сри. нар. 1910.² стр. 144. истичући како су Лазар Хребезановић и Вук Бранковић била уз Уроша, кога је власт био преузео Вукашин, како је то већ изложено. Али г. Ст. Станојевић у ту групу или странку рачуна и Балшиће што према горе изложеном није вероватно. Они су били у блиском сродству с Вукашином, а сродства су и у средњем веку толико исту улогу играла као и данас.

најући од прилике средњи појас од Косова па на горе имао је нечег посебног, док је југ више стајао под утицајем Византије и источне цркве. Исто од прилике онако како се у великом разликовао европски исток од запада у сваком погледу. Заједничка снага свих могла је Турцима стати на пут и вратити их натраг на Калипољ, одакле је прва најезда пошла.

Али Вукашин под својом власти није имао северни део Србије него само југозападни, управо Македонију. Он се и сам називао господарем и »западних крајева«. То је значило да он није био господар целе Душанове државе него само јужних делова, можда мање од половине. Према северу је био и као регент немоћан, можда и непризнаван. С те стране нити је тражио нити добио војске, што се мора узети као доказ, да тамо није имао присташа, и да је од југа његова регентска власт допирала само до Скопља или најдаље до јужног дела Косова. У овим крајевима било је сасвим независних господара, који своју власт нису сматрали као део државне него као своју. Вук Брановић имао је све крајеве на Косову у својим рукама. Уз то Приштину, Трепчу, Вучитрн и Звечан. Никола Алтомановић, син жупана Алтомана, имао је земље јужно од Дубровника и источне крајеве на десној обали Дрине у Златибору. Нигде се не виђа са Вукошином. Као близак сродник са Бранковићима биће да је стајао даље од регента-краља а ближе Вуку Бранковићу. Жена жупана Алтомана, Витослава, била је кћи војводе Младена, деда Вука Бранковића и по томе њихова тетка.¹ Дејановићи, Драгаш и брат му Костадин били су како је већ речено у доба Душаново велики клетвеници у *Кратову*, *Велбуџду*, *Штипу*, *Струмници* и *Жеглигову*. Цар Урош им је био брат од тетке, јер је њихова мати била сестра Душанова.

Сву ову властелу не налазимо нити близу Вукашина, нити његова брата Угљеше. Од ње нити отпора нити помоћи. Изгледа да су обојица, регент и брат му управљали државом само колико су над њом имали власти, без ослонца и додира с властелом, можда чак и против ње. Та ладноћа и рекли би *пасивна опозиција севера*, утицала је на Вукашина и Угљешу и нагонила их да све што имају да

¹ в. Љ. Стојановић: Записи и надписи. I. бр. 136.

раде, чине без њих и њихове помоћи, коју можда неби добили и да су је тражили.¹ Вукашин је био испирисан идејама цара Душана и она паручба при Душановој смрти којом је Вукашин постао регентом, без сумње је утицала да се од оних са севера сепарише и они од њега. Не треба заборавити да су политични ривалитети увек увек и лични и да велика власт ствара толико политичних колико личних противности.

У страни од свих стајао је као политично узгредна особа *Лазар Хребељановић*, који је заузимао посебан положај у ондашњој државној јерархији, и чија га је опрезност дигла изнад других, који стојећи уз једне или друге имађаху само половину да бирају, док је он држањем у страни имао неку власт над обема странкама.² Мање политично истакнут, готово усамљен, не врло богат можда и спорији и промишљенији у својим одлукама, очувао је он у насталом вртлогу и хаосу своју власт најбоље и дошао касније на чело не само властеле него

¹ Ст. Новаковић: Срби и Турци стр. 168—194. нарочито пак стр. 186. и — Новаковић сасвим тачно разабира два груписања струја у земаљ. политици: северну и јужну, која је претежило у Македонији. Свака је имала посебно држање и нашла је израз у добу када је избила турска опасност. Север се груписао око Кнеза Лазара, југ око Вукашина. После смрти Вукашинове и губитка јужних крајева, сасвим је наравно било, пошто цара није више било да су све очи упрте биле на Кнез Лазара. То је био и повод, да су властодржци на северу колико је ко могао окупира од јужних земаља, да тако очувају свој предмарички посед.

² Ми се овде служимо изразом »странка«. Али се тај израз не сме узети у данашњем политичном смислу. Појам »странка« имао је у разном добу и у разним системима политичних противности и афинитета разних облика. Тај се израз разграњује у безброј појединости. У временима преврата, странке имају друго значење него у мирно доба. Кнез Лазар није вођа једне политичне странке или противник постојећих. Што се у његовом добу дало утврдити то је, да сви не иду једном циљу и не желе једно, а то је доста, да се његов положај обележи као посебан и даде му назив »странка«. Дневне политике онда, колико се бар данас знаде, није било и није ни могло на Балкану бити. У Италији је свакако било; али је зато било прикривених подструја, које су, као на пр. у Зети, често на видели избијале и добивале сасвим политично значење. У народним песмама има о томе трагова више пута и ако су међусобне противности више религиозне а мање политичне нарави.

и целог севера¹. Кад и којом се приликом први пут истакнуо, година и доба не даје се лако утврдити. Али изгледа да је то зарано било². То исто вреди и гледе његових личних својстава. По пореклу није припадао високој властели, али нарочита лична својства издигла су га над осталима и подигла на највидније место кад је Вукашин пропао. Да ли је играо и случај улогу том приликом или само његова лична својства не даје се рећи. По традицији изгледа, као да потоња нису била велика. По успесима би било противно. Можда је био на Марици.

Док су најме сви остали само на челу својих провинција и нису дошли до власти која је обухватала више него оквир тих провинција, Лазар Хребељановић створио

¹ Архиеп. Данила: Животи Краљева стр. 381. Непознати писац не каже страну, него вели само пријетъ јединоу честь, али је очевидно, да су то северни делови; другоу же честь Вљкашинъ т. ј. југ. Лазар је господар само једног дела Душанове царевине а не целе државе. Да је он све срп. земље уједињено није могуће, јер су после Марице Турци српски део источне Македоније заузели. Вук је Бранковић суверени господар својих земаља, Балшићи су у Зети подпуно независни.

² Илир. Руварац: «Кнез Лазар» стр. 142. ставља преузимање власти Кнеза Лазара у год. 1372. што је с обзиром на смрт Вукашинову и цара Уроша са свим вероватно. Последница битке на Марици осетиле су се брзо и расчуле по целој земљи и Кнез Лазар изгледа да је био један од првих који се у новој ситуацији оријентирао, услед чега му је власт, готово сама од себе између Дрине, Копаоника и Мораве у руке дошла. Како му је та власт предата, договорно, каде, по коме, како ју је почео вршити, када је Крушевац изабрао за резиденцију и т. д. све је то, према данашњем стању извора не могуће утврдити. (Руварац стр. 16—26).

Једно је извесно, да су слом на Марици и смрт цара Уроша његово издизање на северу ускорили и одпочели нов одсек српске историје. (в. Јиречек: Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien и т. д. M. Villani у Muratori: Scriptores rerum italicarum у Tom. XIV. И ако се ово доба додирују, за објасњење овог одсека срп. историје не дају довољно градива. Преостају једино хипотезе, нагађања и домијања као код мноштва других питања, где су тако рећи помоћно средство за писање историје. — Иван Павловић: «Порекло Кнеза Лазара», Гласник 57. бави се само насловом своје студије. — П. Срећковић: «Преглед историј. извора о Кнезу Лазару и Краљевићу Марку», Споменик срп. акад. XXXVI: 1900. — За надопуну живота Кнеза Лазара в. и Мил. М. Вукићевић: Време Деспота Стевана (од 1389—1427.). Н. Сад 1925 (издање Матице Српске).

је које својом мањом истакнутошћу према једнима и другима, које тим што је одрастао у атмосфери Немањиха, које својим географским положајем државу, која се истакла над другима и у свој оквир привукла делове, који јој нису припадали. То је нарочито било после смрти Вукашинове, кад је кад је дошло доба нове оријентације и кад се појавила потреба неке целине и централне тачке. Деспот или цар Симеон стајао је пак већ годинама на страни и није се више сматрао ни као кандидат за престо ни је имао буди какве везе са догађајима у обема половинама царевине. Он је у Тесалији и Епиру важио као Грчки владалац. Лазар је пак био по жени у сродству с Немањихима, које је допирало чак до првог почетка династије. Он је од 1353. био ожењен са кћери кнеза Вратка, једног од командујућих војсковођа доба Душановог, који је своје порекло доводио од краља Вукана, другог сина Немањиног. Од Вукана водио је своје порекло и Младен, предак Вранковића¹. То старо и велико сродство дизало и дигло му је углед међу осталима, и ако му само по себи није давало на упразњени престол неко *право* наследства по женској линији Немањиха. У млађим годинама био је на двору цара Душана ставилац заједно с Милошем Војновићем и Ђурашом Вранчићем. Мусић Стеван и брат му Лазар, такођер велика властела, били су му сестрићи². И ако његов рад и карактер, његове политичне и војничке способности не познајемо поближе *по изворима* оног доба, народно га предање списује као смирена и побожна човека, вери, цркви и Богу преданог³. По њему је он војсковођа

¹ в. Ил. Руварац: Вукан, најстарији син Стевана Немање и Вукановић. Годишњица I. 1874.

² О историчким Мусићима и властели истог имена в. Вукова. Збирка књ. II. бр. 47. — И. Руварац: Летопис 144. 1874. затим Ст. Новаковић: Годишњица II. Андра Гавриловић: Глас XVIII. — Аврам Н. Поповић: »Врхлаб-Белашца и жупа Врховина«. Чупића задужбина XIX. — Мусић Стеван, јунак нар. песама био је господар у Лабу и Брвенику. Он је био сестрић Кнеза Лазара. Мати му се зваше Драгиња а као монахиња Теодосија.

³ В. народне песме Вука (књ. I. изд. 1875): »Цар Лазар и царица Милица«, »Пропаст царства српског«, »Царица Милица и Владета Војвода«, »Комади из различних Косовских песама (I—V).« »Косовска девојка«, »Обретенје Главе Кнеза

коме оскудева брзина одлуке и иницијативе која заповеда и распоређује¹. Нема смелости Вукашинове и довитљивости у опасности. *Обојица свршавају трагично на бојном пољу*, један због наглости у извађању својих идеја, други што сумња у своје циљеве и што их према величини опасности не изводи. Он се бори између земаљских и небеских ствари. Његов религиозни идеализам био је у народу познат и прибавно му поштовање народа, које му је такођер помогле да заузме место Урошево и Вукашиново.

Лазара«, »Зидање Раванице«, »Опет зидање Раванице«, »Милош у Латинима«, »Мусић Стефан«, »Женидба Кнеза Лазара и др. Свугди се истичу његова религиозна чувства, његова преданост цркви и вери и његова жудња да у царство небесно уђе чист и светао. Он је сасвим предан религиозним идеалима него пословима профаног живота и дневне политике. У пајкритичнијим моментима његова живота и најтежег положаја срп. државне историје, он не мари, ва успехе на земљи. Он позива »на бојна Косово«, али као да се не нада успеху. Он воли да уђе и вечно блаженство и у бесконачну жици. Црква га је уврстила међу мученике и светитеље. Његова раваничка христовуља (о којој је говора на другом месту) и даровница манастиру Ждрелу (Горњаку) од 1380. (Mikl. Mon. serb.« 193—195) његову преданост вери свестрано потврђује. Он осећа инспирације о будућем животу. Пред пратима новог живота исповеда се он. Традиција је ту исповест сачувала у нар. песми »Пропаст царства српског« овако :

- »Земаљско је за малено царство,
- »А небеско увек и до века ;
- »Цар воледе царству небескоме
- »А него ли царству земаљскоме, . . .«
- »Па дозива српског патријарха
- »И дванаест велики владика,
- »Те причести и нареди војску« . . . и т. д.

И ако изгледа да је народна традиција овом песмом измепула рељеф Кнеза Лазара и из политичне особе начинила апокалиптичног идеалисту, ипак је она, по свој прилици, ближа истини. Слом на Косову учинио је остало. Није се испитивало шта је предходило и бол у души народа остао је само од завршетка. Мученичество за веру, било је по науци цркве увек атрибут богоугодног и светитељског живота. Црква га је уврстила међу светитеље.

- ¹ »Сва ће твоја изгинути војска,
- »Ти ћеш, Кнеже, с њоме погинути«.
- »А кад царе саслушао речи,
- »Мисли царе мисли свакојак е :
- »Мили боже, шта ћу и како ћу ?
- »Ко ме ћу се приволети царству ? . .

»Пропаст царства српског«.

Такове везе, особине и његов лични и политични углед индицирали и су га још за живота цара Уроша и Вукашина на северу државе као прећутног кандидата за српски престо и ако је питање о престолу кадгод било вентилисано, он је ту био без сумње пресумптивни наследник, и уочаван као онај, који би могао Урошево место заузети. Урош није имао потомака ни наследника а Вукашин нити је био царев сродник нити у народу важио као претендент. Можда је његова прерана смрт на Марици омела његове планове у питању попуњења престола ако је каквих имао. Да је победио то би се питање било само од себе истакло. По сродству био је Немањићима најближи босански бан Тврдко, *као унук кћери краља Драгутина* и једини непосредни потомак Немањине лозе. Али он није имао праве везе са Србијом где је Лазар био најјачи претендент. Идеја спајања оба престола онда је била још слабо позната. Отац је Лазарев био логофет а он је био како је већ речено ставилац. Кад је са Дубровчанима 1362. склопљен мир у Сеници, био је он уз Вукашина један од супотписника тога уговора. Све то показује да је већ као млад човек (рођ. око 1329.)¹ имао истакнут живот и да је био као особа политике познат, и ако није имао здраво видљивих и особитих државничких особина. То га је на северу истицало и давало му нарочити углед, *који га је после Вукашина начинио најјачом политичном особом* у земљи. Да богме по таленту и политичним способностима с њиме се није могао мерити. Није невероватно, да је за живота Вукашинова, и ако много млађи, важио у народу као његов ривал у политици и положају који је заузимао, као и да је Вукашин избегавао, да му даде згуду да се јаче истакне, и да доспе у близину престола Урошева, *на који је Вукашин можда могао имати претензија и ако не ра-*

¹ Ми ову годину узимамо по Ил. Руварцу («О Кнезу Лазару» 1887. стр. 12.) без да ју сматрамо утврђеном. По И. Руварцу био би Кнез Лазар у добу битке на Косову 60 година стар. Али има разлога узети, да је он пре 1329. рођен, можда 1320. У општем растројству у којем се налазила држава, он игра улогу врло старог човека. Југовићи могли су имати између 20 до 35 година. Прво преузимање власти и први почетци нове монархије, која је у ствари један фрагмент Неманићке старе, један је проблем за чије решење до данас немамо поузданог историчког градива.

чуна да га ма којим начином упразни и заузме. Да је ове идеје краљ Вукашин могао имати, сасвим је вероватно. Он је је поред *велике индивидуалне иницијативе*, и личног престижа како изгледа, био највећи политични таленат Урошевог доба и поред слабог Уроша велике су му се амбиције саме од себе наметале.

Због тога видимо да је Вукашин преузео сузбијање Турака из Тракија, Родопа и Једрена сам и без ичије помоћи, помогнут једино од свога брата Угљеше, уз кога се у ово доба појављује и њихов трећи мање маркантан брат Гојко. Турци су били, тако рећи, пред вратима срп. државе. Са свим је наравно било, да у државним пословима и рату покажу *претежност и агилност они људи*, на чијој се страни налазила највећа опасност и на које се најпрво могло навалити. Вукашин је био најпозванији. Идеја је била велика гледом на нагао развој Турака и погледу Вукашинови били су ту бистрији и оштрији него Душанови. Вукашин је радио за целу српску будућност и ако — без успеха¹.

Нема трагова да је у овем предузећу звао у помоћ Балшиће, Бранковиће, Алтомановиће, Дејановиће и Хребељановиће, чему има нарочито приписати рђав свршетак који је имао онолико кобних последица за све. То је била *битка на Марици*, која је предузета како би рекли без спреме а у кривој предпоставци о снази и вредности турске војске. Логично би било да је договор предходно².

¹ По Ст. Новаковићу: Срби и Турци XIV. и XV. века стр. 159—167. идеја да се води борба пр. Турака, није била Вукашинова него Угљешина. Као главни аргумент било би непосредно суседство Угљешиних земаља онима Турака, док су Вукашинове биле много даље. Угљеша је уз то и пре Марице имао сукоба и борбе с Турцима, Између ове две могућности ми смо се одлучили за Вукашина. Вукашин је стајао на челу целе државне управе, ако се у ово доба може говорити о некој *«целини државе»*, која је била већ испрепунана. Ми имамо пред собом редуцирану Душанову државу, којој више границе не знамо. Њему је једино могло бити познато какву опасност Турци представљају. Он је био најближи Урошу и вршио његову власт. То не искључује да му је Угљеша могао бити главни помагач и највећи интересент.

² По Ст. Новаковићу: «Срби и Турци» стр. 171. било је и спреме и договора. Писац набраја читав низ крајева из којих је срп. војска на Марици могла бити састављена. *Ип речек ту војску назива како ћемо даље видети, чак и «ein grächti-*

Појединости битке на Марици, спремање, снага обе војске, непосредни повод тог догађаја и друге појединости њене, нису познате, *нити је ту борбу когод од саучестника ни од савременика описао*. Наше је знање о њој само фрагментарно. Ми немамо ни веродостојног писца нити очевидца, који би нам о њој праву истину казивао. Што се о њој знаде све је из треће руке и из много каснијег доба. Само се знаде да су зато биле последице велике и кобне¹.

ges Heer von 60.000 Mann». И ако наводе оба одлична писца не можемо потврдити, ипак су они доказ о важности и значају Вукашина у држави поред жива цара и величини његове регентске власти. Вукашин наводи војску у име цара и ако овај много о томе можда и није знао.

¹ Јиречек: Geschichte der Bulgaren, Prag 1876. стр. 329. и сл. описујући битку на Марици вели пак, да је Краљ Вукашин ту дошао «an der Spitze eines prächtigen Heeres von 60.000 Mann um die Türken aus Europa zu verjagen»... Турци послаше послаше 4000 војника као извидницу. То је било на Црномену. Срби нису били опрезни него су се частили и пили («sorglos ein fröhliches Gelage»). Турска војска била је 15 пути слабија која се са Србима сукобила. При свем томе Турци потукоше Србе тако рећи без боја и до ноге. У овој борби (26. Септ. 1371.) између турске извиднице и целе срп. војске нестале Вукашин са оба своја брата Угљешом и Гојком. Изгледа да су сви нашли смрт у валима Марице. Нико не остаде жив...

Опис је више романтичан него историчан. У историји Бугара он је узгредан догађај и Бугари с њиме немају никаква посла, осим да се је на њиховом земљишту збио. Да је Вукашин могао имати намеру да Турке од срп. границе одбије, то је очевидно али да их је хтео «истерати не само са Балкана него и «из Европе» не даје се ничим утврдити. Није вероватно да је Вукашин, човек опрезан и довитљив, такве појмове о својој снази и срећи имао. О томе нема историчких доказа ма и најдаље вероватности, па чак ни народне песме, у којој би та жеља израза нашла. А у народној поезији има песама које несумњиво до овог доба допиру. У доба када је одлични писац писао горњу историју бугарског народа (1875—1876.) тако писање било је још некако могуће. Али ни онда нико није веровао да је 4000 турских извидничара могло тако олако потући и растурићу 60.000 Србаља, да ни један жив не остаде да јави српску катастрофу. О битци на Марици сачувале су се у осталом само контуре и позитиван је само њен завршетак са последицама. Слика ова о битци на Марици такођер је један доказ како се многи догађаји средњег века описују без икакве критике и озбиљног тумачења времена у коме су се збили. Уопште би се могло рећи, да о битци на Марици немамо ништа, што би долазило од каквог савременог и непосредног посматрача или писца. Све је из друге, треће па и можда још даље руке. А вредност оваквих извора увек је врло сумњива. — Не треба посебно

Турци су у Тракији били допрли до Једрена и ту позицију задржали и утврдили. Нико ту није покушао да им смета или у даљем току задржи. Она је била језгра свију њихових планова и тајних жеља. Од-туд их изагнати, била је језгра Вукашцинових жеља и скривених намера. У случају успеха, могао би као победитељ такога непријатеља имати и каквих других планова и проширити амбиције. Јужно од Родопе-Планине водио је пут према Вардару, и није било великих природних тешкоћа, да се до Солуна дође и од туд пут Вардара и у Србију упадне. Вукашин је од ове евентуалности стрепио и хтео ју предупредити. Напред је било речено, да је у овом правцу 1369. чинио кораке и његов брат Угљеша, водећи о заједничкој акцији преговоре са патријархом Филотијем. У јесен 1371. изгледало је и Вукашину и Угљеши да је ствар зрела да се одпочне, па је скупивши војску, како се чини око Сера, где је било политично седиште Угљешино, пошао на Турке у правцу њихове нове престонице.

Турци су о овом подхвату морали бити обавештени и изишли су српској војсци на сусрет, коју је предводио Вукашин и која је уз циљ, који је повод покрету, морала бити и доста знатна. Где је у то доба био цар Урош не зна се, можда одмах о целој војни много и није знао. Сукоб је био код *Црномена 26. септембра 1371. на реци Марици*, некада византинској варошици пре турске инвазије, сада турској граници. Она и данас носи то име и удаљена је од Херманлија 25-30 километара. Којим су поводом Турци на ово место дошли и каде, није познато, али се као месец њиховога доласка овде може узети септембар.¹

папомињати, да вредност историч. извора одређује пре све у коме су постали и њихова близина догађајима и личностима. Од не мање је о соба која је писала или бележила или други споменици ако се односе на дотично доба, догађај и историју. Снега тога у нашим изворима нема.

¹ Литература о битци на Марици није велика. Писци XIX. века не слажу се нити у мотивима, нити у снази, нити у појединостима, које су у осталом, како је истакнуто, слободно цртали. в: Стој. Новаковић: «Бој на Марици» «Ратник», свез за Јануар 1891. и Ст. Новаковић: Срби и Турци XIV и XV. века стр: 168. и сл. глава VII. — Jireček: Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin (1885). — Руварац Ил. »Хронолошка питања о времену битке

По непоузданим вестима Турци су напали Србе у зору, и то у спавању. Нема сумње, да их је било више хиљада а изгледа да је толико исто и Србаља ту надошло.

на Марици, смрти Краља Вукашина и смрти цара Уроша». Годишњица III. 1879. Потоње две расправе решиле су дефинитивно питање о дану битке и смрти цара Уроша и Краља Вукашина и окончале спор о улози потоњег. — Мијатовић, Чед: »Цар Урош и Краљ Вукашин«. »Гласник« XXXV. Београд 1872. — Мишко-вић, Ј: »Један прилошчић Маричком боју 25—26. Септ. 1371«. Глас. 58. 1902. — Да је битка била код Црномена (и Черномена) утврдио је Н. Руварац и горњој Годишњици III. 1879. — M u g a l t : Chronograf. Byzantine str. 695. од год. 1057—1453. — Патријарх Пајсије о битци на Марици в. Ст: Нов: у књизи Срби и Турци гл. VII. који исцрпљује дотадање градиво о битци на Марици. — D u s a n g e (D u f r e s n e): Familiae Byzantinae стр. 294. наводи да су на Марици била три брата Мрњавчевића, а међу њима и Гојко, кога особа историчко није довољно проверена. По Дифрену, Угљеша и Гојко удавили су се у Марици, док је Вукашин у бегству убијен. По њему је била битка 28. Авг. 1371. — По народним песмама браћа Мрњавчевићи нису погинули на Марици него на Косову (Вук: »Пропаст срп. царство«) Ту је Вукашин погинуо, »њег Турци с коњма прегазише«. — Z i n k e i s e n : »Geschichte des osman. Reiches« I. стр. 220 и сл. који се служио турским изворима (Нешри, Идрис Билдиси, Сеад-Един) који с оним што се у срп. држави збивало пису познати. Из монаха Исаије ушла је непроверена чињеница да је Вукашинова војска имала »шестидесет тисућ изабрани војски« ушта Стој. Новаковић не перује (»баш и ако није било пуних 60.000 војника, како приповеда монах Исаија«, стр. 173.). По патријарху Пајсију (писцу XVII. века) било је на Черномену — Марици чак и 70.000 коњаника и више! (Ст. Нов. стр. 175). По Халкокондиду турска војска, управо извидница, није била већа од 800 људи. Напала је српску војску пред зору у спавању и разбила ју на све стране. (Ст. Нов: стр. 178—179.). — Види још и Љ. Ковачевић: »Краљ Вукашин није убио цара Уроша, него је овај природ. смрћу умро«. Годишњица VI. 1884. и N o d i l o N : Annales Ragusini, Monumenta XIV. Загреб 1883.

Из ових протусловних чињеница немогуће је утврдити истину догађаја на Марици. Осим монаха Исаије који је живео у области деспота Угљеше или у самом Серу, остали су писци живели 100—150 па и 250 година после битке и зато је њихова вероватност врло мала. Она опада дужином времена. Али да је пораз био голем и од најтежих последица доказ је назив »мутна Марица« која се до XX. века сачувао. Марица је од исте замашности као и Косово. Она је замутила целу срп. историју друге половине XIV. века. Читалац се у осталом упућује на остале појединости оног времена које су изложене под VII. у историји Ст. Новаковића »Срби и Турци« од стр. 168—193. Одсек овај могао би се означити са именом трагедија Вукашина Краља, што је у истини био.

Данас снагу једних и других ваљано оценити, један је од најтежих проблема овог догађаја. По каснијим вестима сукоб је био страшан и *српски пораз подпун*. Српска је војска до ноге потучена, растурена и морала се у бегство бацити. Ситуацију је још страшнијом начинила непосредна близина реке Марице. У гужви и метежу многима није друго остало, него да се баце у реку. У бегству је тражен спас. Њиме се послужиле сва три брата Вукашин, Угљеша па и Гојко, али не нађоше што су тражили. Сва тројица погинуше у боју или су се удавили у Марици или од Турака посечени. О судбини ни једног незна се ништа, до ли да се у овој мистичној и страшној драми више нису кућама вратили и да им траг код Марице нестаје. То је било и са војском, која је изгинула или у ропству одведена и ту пропала. Догађајем овим престаје историја краља Вукашина и како је већ речено судбина му је непознага¹.

Турци су на Марици победили не само Вукашину војску него и српску државу и *ако она овом приликом није била као држава ту*. При свем том ова победа била је пораз целе Душанове македонске и Егејске политике. Ту је био почетак турске хегемоније на Балкану, иза чега ће доћи пропаст свих балканских народа. Први се пут појављује национално питање између Турака и Србаља. Многе тековине Душановог доба извојеване великим борбама, постале су овде илузорне и дошле у најтежи положај. Све од Велбужда до Марице стечено, у

¹ в. Стојаповић: Записи и надписи бр : 4944. у запису калуђера Исаије. И по њему (савременику) битка је била катастрофа. По Стој. Новаковићу (*«Срби и Турци»*) стр. 171, дало би се, како вели, »доста поуздано« извести, да су у битци на Марици учествовали војници из следећих Вукашинових области: Скопље, Призрен, Охрид, Битољ, Прилеп, Хлерин; из Угљешиних: Сер са Струмом, Драма, Мосинопољ и Волер; Из Дејанових земаља: Жеглигово, Велбужд, Дупница, Самоков, Кратово, Штип, Тиквеш и Струмица; Из Богданове области: Дојран, Кукуш, Авреп-Хисар, Вевђелија и Моглен. Но ово су само допијања и комбинације без сигурне историчке подлоге. Противно произилази из неуспеха, који је свршио подпуним поразом. Вероватније је, да се Вукашин за ову борбу, спремао, али није опет вероватно да је српска војска била велика. Све средњовековне војске биле су према бровевима у XIX. веку мале и незнатне. О томе види на другом месту.

један мах предато је у руке непријатељу, који је слабост својих противника овом приликом познао и сада могао искористити. *Пораз је био почетак великог националног, културног и политичног слома свих балканских народа, неки предговор Косову и каснијем ропству балканских држава а светском утицају турске царевине у Европи.* Ту је била и клица пада Цариграда и мађарског слома у Европи. Ту је била и клица пада Цариграда и мађарског слома на Мохачу. Србија је ту одкинута од Балкана као на Косову од Еврове. Готово цела централна Европа ће у овај почетак бити уплетена. И овом се приликом показало, да су у *политици велике погрешке скоро увек узрок великих несрећа.* Око педесет година раније балканске државе су се натицале која ће више Турке у помоћ позивати. Дотле само мало позната варварска држава, расчуће се надалеко.

Да се пак разуме и доба и догађаји, треба овом приликом нешто знати и *историји Турака*, који су од Калипоља до Черномена на Марици толико великих успеха извојевали. Без тога може онај који се у ово доба задуби, добити криве појмове о борби, која је толико утицала на судбину целог српског народа па и централног дела Европе. Стари српски писци су у том погледу доста оскудни, незнају много и што су нешто забележили, слабо је и нетачно.

Турска је историја врло стара и почиње готово у доба римске царевине. Турци се нису у један мах појавили. Још у VI. веку после Христа, док је трајао стари *Ogbi's Romanus* било је већ турских племена без везе међу собом под другим именом, који су перзијско царство на северној страни притискивали¹. Она су живила у нпизма Турана источно од Каспијској Мора као Номади (данас Туркестану) одакле им је и име како изгледа постало. У Кауказу подигли су перзијски краљеви каспијски вид, да се очувају од Хавара. Можда би ови Номади нестали

¹ в. Gibbon : Истоп. опадања рим. царства књиге VII. гл. 42 и гл. VIII. где су турски почетци прегледно описани. Писац их прати чак до Јустинијана. У следећим износи се њихов развој летиично по Најману. По Константину Порфирогениту : *De administrando imperio* гл. 36—42 било је Турака већ у IX. веку у равним крајевима византијске царевине. Колективно име дигло их војнички и етнички.

према југу, да није у VII. веку дошла *арапска сеоба народа*, која је персијско царство разорила а Турцима дала прилику, да се јако истакну.

Од тог доба су *Селџуци*, *језгра из које је турски народ поникао* и Хазари, дошли са Исламом у најближи додир. Дотле су били једни и други, без нарочите вере, изложени утицају *Будаизма*, монофизитског Хришћанства, Ислама, Јудаизма и Парсијама. Додир са Арапима одлучио је. Ислам постаде и њихова вера и гдегод је требало њихове помоћи ступили су у службу његову и ширили га. Својства Ислама ишла су им у прилог. То је била вера која је одговарала души номадског и дивљег народа. Широки хоризонти арапске пешчане пустиње заносили су поглед и дражили да иду све даље и даље и траже краја кога у бесконачности није било. Ислам је волео *борбеност* и рат му био религиозна дужност. Његова је језгра била монотеизам а до њега доћи требало је свом снагом ратовати.

У догматичном своме делу био је он презирање смрти и од туђ његови *големи и јединствени успеси на свима бојним пољима*. Сам Мохамед није обиловао многим и новим идејама. Он није био оригиналан и стварајући као *Зороастар* и *Буда*. Своје догматичне елементе црпио је он из јеврејског монотеизма и Хришћанства које је само мењао и та мешавина која би другом приликом збуњивала овде је ново уређивала. Моћ овог новог народа раширила се по целој Малој Азији. У борбама Калифата постали су они господари од Багдада. Мека и Медина који су данак шиљали Фатимском Калифи у Египат, морали су га шиљати у Багдад Турцима. Трећи султан Селџука, Мелик-шах, владао је од Јемена до Оксуса¹.

Но то и много друго могло је остати само један уломак у историји Ислама, да нису надолеле и друге прилике. У Византији дозволише грчки цареви, да покажу велико-

¹ За Историју османс. царства в. Zinkeisen: Geschichte des Osman. Reiches...

Осим тога в. Florschütz Albert: Türken und Türkenthum. Zusammenstellung des Glaubens und Sittenlehre des Karans. Iserlohn 1855. — Müller A. Dr.: Der Islam im Morgen- und Abende lande I. 1885. — Weil. J. Geschichte der Kalifen III. Vol. и Neumann Carl Dr. Die Weltstellung des byzantinischen Reiches v. den Kreuzzügen. Leipzig 1894.

душност, зидање једне цамије за богослужење сараценских странаца и заробљеника. Нико није сањао о замашају те концесије Исламу у Византији. Уз то су имали византински цареви посла с турским племенима, Селџуцима, Печенезима, Куманима и другим варварским народима, који у главноме бијаху једни те исти, подељени само на посебне мање гране и племена. Међу њима бијаху Селџуци још по најбољи. Живили су далеко од Византије и желило се да у тој даљини и остану. Чак су провинције далеко од Византије у југоисточној Арменији и на Еуфратру и Тигрису биле мирне и сигурне од њих.

Али под царем *Исаком Комненом* (од 1058.) наступи кобан преокрет. У Кесарији, главном граду Кападокије, другој *духовној централи византинске царевине*, продреше Селџуци-Турци, без да је било могуће сузбити их. *Црква Св. Василилија Великог* била је опљачкана и са гроба светитеља скинуте драгоцености. Осим тога заузеше главна места Понтуса, Ново-Цезареју и Аморију. Уђоше у Хоне (Chonae), колосејски град апостолских времена, и опљачкаше га.

Те големе несреће разбудиле најпосле Византију као из неког сна. Но варварски народ нити се могао свладати нити укротити. *Цар Роман IV.* био је од Турака заробљен. Иза ових и других успеха основан је *султанат у Иконији*, граду који је у старо доба био прослављен именом *св. Амфилохија*. Сада је ту била резиденција турских султана. Византинска царевина била је по други пут потрешена и од Антијохије у Сирији до Мраморног мора, осетио се нагон одбране од навале Ислама, који се с великом брзином стао по хришћанској Малој Азији ширити. Покушавало се, да му се стане на пут и било је и нешто успеха, али су они били мали. Турске чете виђале су се чак и на Црном мору и у Византији на великом путу према *Никомедији*. Кад су у Цариграду чули да се је Ботанијатес прогласио за грчког цара, послаше изасланике султану у Иконију да моле за савез и Турци су се, како се по себи разуме, том позиву радо одазвали, Бунтовни Ботанијатес заузео Никомедију а Турци у Хризополису на азијатској страни Боспора подигоше свој логор и извршише утврђења за своју сигурност. Сад су били тако рећи пред Цариградом на азијатској страни заједно са Ботанијатесом господари од Никеје.

Одотле, из Никеје, нападали су султани од Иконије своју војску под најам и с том се сумњивом благодати служили како смо већ видели и *Грци и Срби*. Како су дошли до Калипоља прешав Хелеспонт, продрли на европску страну у Роподу и Једрен па најпосле дошли до Марице и ту српску војску уништили. О томе је већ говорено. Из малог почетка дошли су до под Цариград и сада су већ били у непосредној близини српске царевине. На Марици је коцка у њихову корист пала.

Али колико је сама битка на Марици можда, војнички узето, била незнатан догађај при коме је највише с обе стране могло бити двадесет хиљада, у толико су веће биле њене државне, политичне, моралне, националне и интернационалне последице¹. Њена је важност у српској историји далеко надмашила битку на Велбужду и заузела место одмах до битке на Косову. Ниједан догађај на бојном пољу дотле у српској историји није имао толиких последица. После Марице наступила је брзо непосредна опасност и за Србију и за Бугарску, Солун и Цариград. Турци, пре тога на Балкану неугледни и неупливи, постадоше готово господари југоисточног Балкана. *После Марице отворен и.м. је био север у правцу Дунава*. Што су после овог двобоја балкански народи радили или хтели радити, стајало је под утицајем близине неугодних суседа.

¹ Број војника који су у битци учествовали, не даје се никако па на приближно утврдити. Према областима које су у битци биле заступљене, изгледа да је било на Вукашиновој страни доста војске, али се тај број мора узети у средњевековном смислу, када је број становништва целе Душанове Србије могао износити највише 6—7 милијуна душа. Уз то ваља узети, да је организација војске била феодалне нарави, која се не може ни у ком погледу мерити чак ни с војскама XVIII. века. Монах Исаија (Стој. Новаковић : «Срби и Турци» стр. 159.) тврди, да је било 60.000 војника. Овај се пак број мора а limine одбити као претеран. Какав би то била војска од 60.000 људи, и то још Србаља, која би се дала за неколико сати разбити и у бегство натерати ?! Битка, како изгледа, није дуго трајала. Колика је онда била турска војска и која је вероватност, да је она износила бар 40—50 хиљада војника ? И од једне битке, у којој је било с једне и с друге стране можда, 20.000 бораца да у историји не остане никаквог трага и спомена ? У осталом види на другом месту ове главе где је прикупљено сво градиво које се односи на снагу војске како срп. тако и турске. Битка на Марици и данас је један од најзагнетнијих догађаја старе срп. историје.

Какве су услове побеђеним крајевима Турци ставили кад су у њих ушли, није познато. Али се даје на оног што се могло видети наслутити. Уговор, с њима склопљен, није се сачувао али је Вукашинова војна српску државу скупо стала. Могуће је да су се одредили намете и данак. Свакако да су после битке у којој је најбоља српско-македонска војска изгинула и растурена, окупирали пограничне крајеве источне Македоније, од прилике до близу Струме, јер само се тако може протумачити војничка помоћ на коју су се Срби уговором морали обвезати. *Данак и војничку помоћ преузели су наиме Вукашинови синови Марко и Андријаш па чак и Драгаш Дејановић и брат му Костадин.* То је била подпуна инвазија српског македонског земљишта и војничка окупација свих југоисточних делова Србије. Власт Дејановића протезала се на великом простору између северне Струме и средњег тока тока Вардара. Да су они данак преузели изван је сваке сумње, али да су га морали преузети, показује које су биле последице битке. Сви јужни делови Србије постали су вазалне провинције Турске. Ту се могу рачунати крајеви између Струме и Вардара до јужне обале реке Пишиње. Угљешина обитељ морала се уклонити из земаља у којима је Угљеша био господар. Његова удовица склонила се у кућу кнеза Лазара Хребељановића. Ту је остала чак до његове смрти. После његове смрти и погибиије на Косову остала је код удовице кнеза Лазара, пошто је пре тога постала монахиња. Необјашњено је пак како су Угљешину земљу, која је ближе Солуну лежала око 1372. могли заузети Грци. Заузео их је Манојло, касније византински цар истог имена син цара Јована V. који је у доба Марице био намесник Солуна.

О поразу на Марици доспела је вест идућег пролећа 1372. до Авињона у коме је био последњи авињонски папа Грегор XI. (1370.—1378.) који је после смрти Урбана V. изабран. Вест је била добар повод да се на двору папином претреса Душанова католичка политика и његова крстоносна војна, намеравана и претресана, од папе Инокента VI. одобрена и благословена али — никад не наведена.

Грегор XI. чувши за пораз на Марици обратио се угарском краљу Лаушу I. и од њега тражио, да поправи што је шизматички цар пропустио. Тражио је

сабор владара које би он могао евентуално склонити на савез против Турака који су за Хришћанство у један мах постали опасан чинилац. Позват је грчки цар Јован V., угарски краљ, француски владоци у Грчкој, Млетачки дужде, Ритери од Родоса, Ђеновези, Пизанци и други. Сабор се владалаца у истину састао у октобру 1373. две године после пораза. Али као што се дало предвидети, до јединства и споразума није дошло. Доба главних крсташких ратова било је завршено III. крсташком војном (1189.—1193.) и ако је папа Климента V. (умро 1314.) о томе још сањао и папа Климент VI. 1343. озбиљно радио да још једну крстоносу војну распали и поведе. Више се није могло стварати одушевљење за подухвате која су западне католичке народе тако много коштала а опакано мало до тог доба донела. Користи од њих у оно доба још нису биле видљиве док су рђаве стране биле у живој памети. Већина од позваних за себе нису увиђали опасност, која није била непосредна и к томе од њих далеко. Сви су били оладнели и папе их више нису могли загревати. Одусевљење за исток и Јерусалим било је сасвим на измаку.

У тој пометености времена, државној запуштености и очају националних и верских тежња и идеја, умро је трагично 4. децембра 1371. Цар Урош, два месеца после катастрофе на Марици, готово неопажен и усамљен¹. Не-

¹ О смрти цара Уроша постоји у срп. историограф. књижевности читава литература, каквој нема сличне и ако је у питању само начин смрти: то јест јели наравном смрћу умро или је убијен или боље рећи: ко је раније умро, — Вукашин или Урош?

По старим срп. родословима и летописима из XVI.—XVIII. века, Вукашин је убио Уроша. То су тврдили и старији срп. писци Михајло Константиновић из Острвице (Гласник XVIII.), Патријарх Пајсије (1614—1647.) у своме животу цара Уроша (Гласник XXI.), писац Троношког Летописа (Гласник V и XXXVI.), Мавро Орбини († —) у својој књизи: «Il regno degli Slavi», (Pesaro 1601); Јаков Лукарић († 1615) у своме делу «Copioso ristretto degli annali di Rausae, Venetia 1605, да о Павлу Јулиницу и Јовану Рајићу и не говоримо, који су у својим историјама податке о смрти цара Уроша из горњих извора вадили.

Српска је црква цара Уроша уврстила међу своје мученике и светитеље. У тропару глас г. стоји међу осталим: ... њ неправедно и безвременноје смертъ подалъ, еси... а Кондаку глас љ. пева се: завистію бо оубіенъ вѣдѣ ѿ твоихъ присныхъ...

познато је, шта је после пораза предузимао и шта радио али је искључено да му је катастрофа остала непозната или затајана. Није могао постићи зацељење рана, отворених многим ратовима и погрешкама цара Душана. Њих је могао само дуги мир излечити. Али он никад није дошао.

Држава није имала више сконцентрисане снаге ни осећања јединства. У земљи није било ни правог цара ни праве војске. Сви ти недостатци деловали су убијствено

и маченическимъ вѣнцемъ оувазса, — У Србљаку се пак налази : последице (т. ј. Вукашин) свиваеъ ето (Уроша) и престолю во-
зхищаеъ...

Димитрије Давидовић био је последњи, који је у својој »Историји срп. народа« (1821.) писао, да је Вукашин убио Уроша. И од тог доба ствар није више са позвоне стране дирана. — Године 1868. архиманд. Ил. Руварац први је опој ствари приступио ближе у »Матици« (Кирижев листу у Н. Саду 1868) тврдећи, да Урош није при крају 1367. погинуо, позвавши се на један акт мелетачког архива од 18. Септ. 1369. по коме је Урош у то доба био још жив. Но та новост остала је неонажена. Касније је исти писац ту ствар по ново покренуо у »Годишњици« 1879. у студији под насловом : Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрт Краља Вукашина и смрт цара Уроша.

Назору Ил. Руварца придружно се је Љуба Ковачевић у чланку под насловом : »Краљ Вукашин није убио цара Уроша, него је овај природном смрћу умро 2. Децембра 1371«. (Годишњица VI. 1884.). Из овог изишли су чланци и одговори проф. Панте Срећковића и руског професора. Владимира Качановског. Први је написао у једној брошури : Краљ Вукашин убио цара Уроша (Београд 1881.). потоњи »Pitanje o godini smrti srb. cara Uroša V. i Kralja Vukašina« у »Radu jugosl. akademije LVIII 1881. — Касније написао је Панта Срећковић у »Гласнику« (64 : 1885.) још једну расправу о истом предмету но опсежније него она од 1881.

Годину дана касније ствар је дефинитивно окончана у корист гледишта да Краљ Вукашин није убио цара Уроша. Борбу су довршили Константин Јиречек у расправи : »Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin, Prag 1885. и Љуба Ковачевић у расправи : »И по трећи пут : Краљ Вукашин није убио цара Уроша« у »Срп. Новинама« (Београд) за 1886. бр. 130, 131, 133, 134, и 135. Панта Срећковић одговорио је пак и другом брошуром : Краљ Вукашин скинуо с престола и убио цара Уроша, која је изишла прва у »Српск. Новинама« бр. 142, 143, 144, 146—148. а за тим 1886. у Београду и посебно.

Начин доказивања К. Јиречека и његове аргументе изнео је Дим. Руварац у »Бранику« (Н. Сад 1886, и посебно). — Утврђено је, да је Вукашин погинуо на Марици

на државни организам који је био потрешен. Процес слабљења и истрошена почео се осећати. Није било ни унутрашњих преврата ни тзрзавица. Дуго после Марице, трагичне смрти Вукашинове и цара Уроша трајало је на северу стање од пре. Било је још нешто снаге, али је пораз на Марици деловао као зачетак болести, која траје дуго а разорава сигурно. Не бијаше истина труо народни живот ни у народу мања радиности ни мања плодност зем-

26. Септ. 1371. а да је цар Урош умро 4. Дец. 1371. дакле после Вукашина. Прича о убијству Урошеву једаред је за свагда оповргнута као и приповетка о ослепљењу Стевана Дечанског.

Мимо ових срп. писаца писали су о смрти Вукашина и Уроша још и цар Кантакузин (Caatacusinus lib IV. с. 43.) и Никифор Грегораг (Vol. VIII. lib XXXVII. сар. 48—51) затим Чедо Мијатовић: Цар Урош и Краљ Вукашин (Гласник XXXV.). Друге изворе изостављамо, јер су они споменути већ у овим расправама, у Ст. Новаковићу и Ст. Станојевић. Цели спор могао би збити у неколико речи: Цар Урош преживео је Краља Вукашина.

Народне песме, које су рефлекс једног историчког догађаја или особе, не знају ништа о томе, да је Вукашин убио цара Уроша. У народу би тај догађај, да је био истинит, морао ићи и бољног одзива и коментара и смрт Урошева била би поводом да се испевају најтужније песме и распламти гњев на Вукашина. Али таквих песама нема. Очевидно да се о таком догађају у народу ништа и никад није чуло ни знало. И зашто би такав догађај из народне историје нестао?

О Урошу види још: П. Срећковић: »Нејаки Урош, други цар српски«. (Гласник XXVII.). Али се и драмска књижевност смрћу цара Уроша позабавила. На пр: Архим. Јован Рајић прерадио је драму под именом: Трагедија, сирџач печална повјест о смрти последнаго цара сербскога Уроша Пятаго и о падењу сербскога царства, сјиниено и произведено г. 1733. въ Карловцѣ сремѣмъ а нинѣ пречиштено и исправљѣно предлагается трудом Јоанна Раича. Въ Будимѣ 1798. 4^о 72 стр. Осим ове драме написао је у XIX. веку Стеван Стефановић драму: »Смрт Цара Уроша V. последњег цара српског«. Ужасно жалостна игра у 5 дејствија. Н. Сад. 1841. штампана а први пут приказивана у Нов. Саду 1826. (в. »Јавор« Н. Сад 1890. стр. 697.). Чак и музика узела је удела у смрти цара Уроша. Види Корнилије Станковић одпевао је и у поте ставио: »Плач мајке цара Уроша« («Вила», Ст. Новаковића 1865. бр. 17. у животу Корнелија Станковића.). — Новија књижевност под утиском критике и решеног питања о смрти Вукашина и Уроша, није предмет више драматизовала. Једна неистина не би више имала гледаоца. Питање је било из темеља решено и поједија није имала више ништа да мења и додаје.

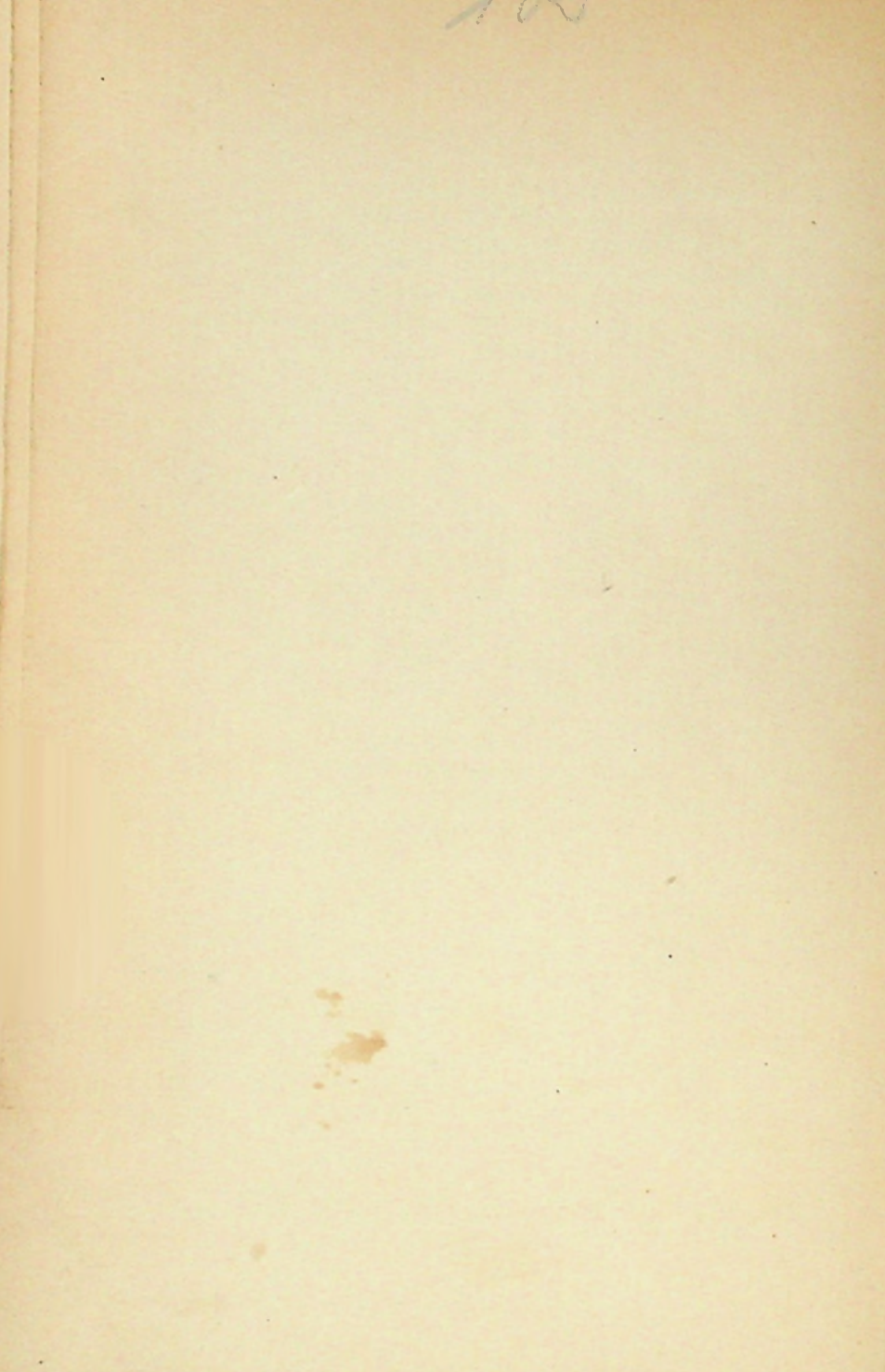
ље ни издашност економије нити даље море од пре. Али је било надошло неко неодређено стање које се не може дефиновати а из кога не могаше ништа изићи што би могло државу регенерисати и исвести из њега. *Династија Немањића, директна узумрла је 4. децембра 1371., а с њоме је умрла и Немањићка монархија, пошто је од 1173. трајала.* Епирска грана нити је правно ни политично сматрана као грана која би имала право на срп. престо. Она је савршено одсечена била из династије и историје српске и нестала у туђини. Иза ње, битке на Марици и смрти Вукашина краља наступио је општи поремећај и с њиме државна криза, која је, од доба примања Хришћанства од срп. народа па дотле по Србе била једна од највећих у њиховој историји. То је била у подпуном смислу речи криза српског народа. Из ње су се нове државе почеле помало развијати и феодална властела која је толико пута била против краљевства, добила је сада на своју и општу несрећу одрешене руке. Проблем ове државне кризе остављен је времену и судбини. Турци се нису могли сузбити а није после смрти Вукашинове ни било великог човека у земљи који би тај тежак посао могао предузети. Њихова близина појачавала је постојеће стање и јер нико ни у земљи ни изван ње није могао прискочити у помоћ државно и народно јединство све је у већу опасност долазило. Друго се ништа не даје утврдити. Гледе читавог овог одсека упућена је историја само на хипотезе и нагађања с којима је тешко истину утврдити. Нове династије није било ; њу је могао изабрати само сабор, који је био дотле увек и неспорно надлежан у свима питањима тичућих се престола. Али он то није учинио. *Изгледа да је и он из српске историје почео нестајати и губити своје старо државно значење.*

У том добу неизвесности тако рећи последњем одсеку Немањићке историје скупio је Лазар Хребељановић, рекли би без сабора, после Марице заостале фрагменте, осим оних које су Балшићи држали око себе и створио нову државу без Македоније, Епира, Тесалије, Зете и Албаније. То су биле уже северне покрајине српске државе. Помакао је, могли би рећи, целу државу више према северу, вододелници између Дунава и Егеја и груписао ју из централних и северних земаља. *То је био конструктиван перијод нове монархије са кнезом Лаза-*

ром на челу, и Кнез Лазар је био човек који се на раскршћу две епохе појављују. Имао је особине два доба. Нова династија дошла бијаше, која ће такођер 1429. довршити своју историју. Скопље је било замењено са Крушевцем. Да богме све је носило вид привремености. Турци не даваху могућност да се ново стање прибере и утврди. Турска је историја прва три века историја непрестаних јуриша и разаравања. За цело то време газили су Турци по рушевинама старе византијске и балканске културе док ју нису сасвим сатрли. *Вардар и његов басен престао је бити осовином српске државе и њеног економског живота што је био пре, и сада као да је постала више Морава.* Тако би се од прилике могла приказати географска промена, која се на политичном и економском пољу збила. *Северне су границе остале све исте, на Марици поремећене су пак све јужне.* Велике идеје које су водиле према југу, Еритреју, Средиземном мору и Солуну, нагубиле су снагу и вредност и постале неоствариве. Једна идеја, велика и животворна за коју се четир до пет генерација загревају и за коју свим силама раде, постане стицајем прилика у један мах неостварива и немогућа и напушта се коначно. То је било и са излазом на Средоземно море и са освојењем Солуна. Генеаза те идеје напред је изложена. Нова држава имала је под Лазаром Хребелановићем сасвим другу државоправну основу и гледишта о будућим циљевима српске државне политике. Стара српска држава имала је нарочит почетак и нарочит, необичан завршетак. Притисак турског суседства и његов нагли развој променуо је све из основа. Србија се повратила више на своје старе првобитне границе, које је Душан био прекорачио. Од Душанове државе остало је од прилике око три четвртине. *Његова и Немањинка некадања офанзивна политика* прекинута је за навек и наступило доба *дефанзивног живота.* То стање, како је познато трајало је око 17 година, до доласка Турака на Косово. Косово је из основа све изменило и сасвим друга епоха бијаше наступила. Немањинко доба постало је само једна успомена и велика епопеја срп. народа која је почела с Немањом а завршила с Марицом оставила је знамените али и трагичне анале.

Предузимањем државне власти по кнезу Лазару, Немањинка је држава нестала у целости и што се под

њим збило био је сасвим нов одсек. Нова династија пошла је путем да спасе старо али у томе није успела и под њеним рушевинама законано је све што се кроз више од два и по века срп. народ назидао. Можда је остао само још законик. Њега нису Турци могли ни укинути ни законати. Подчињен је био народ али не у његове духовне тековине. Њих је било доста. — Оне ће све оживети опет у XIX. веку.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

CO 94(497.11)

НИКОЛИЋ В. З.

Историја Цара Стефана

ЛЕСКОВАЦ

000008284

COBISS e